

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ПЕТРИШИН НЕОНІЛА ЄВГЕНІЇВНА

УДК 289.1 : 504.03

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
У СУЧАСНОМУ КАТОЛИЦИЗМІ :
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Герасимчук Андрій Андрійович
доктор філософських наук,
професор

Житомир – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічний аналіз філософсько-теологічного і соціокультурного осмислення екологічних проблем..	11
1. 1. Проблеми екології як об'єкт філософсько-релігієзнавчого аналізу.....	11
1. 2. Концептуалізація екологічного вчення у сучасній католицькій теології	33
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. Інтерпретація проблем екології в Соціальному вченні Католицької Церкви.....	66
2. 1. Доктрина Католицької Церкви про чинники екологічної кризи.....	66
2. 2. Філософсько-теологічні інтерпретації екологічних проблем у контексті рішень II Ватиканського собору	83
2. 3. Шляхи нейтралізації екологічних проблем в інтерпретації сучасних католицьких теологів.....	96
Висновки до розділу 2.....	111
РОЗДІЛ 3. Екологічна програма Католицької Церкви як засіб гармонізації взаємодії людини з природою	114
3. 1. Осмислення цінності природи у вченні Католицької Церкви	114
3. 2. Проблеми біоетики в контексті соціального вчення сучасного католицизму.....	133
3. 3. Екологічні проблеми сучасності у Соціальному вченні та діяльності Української Греко-Католицької Церкви.....	147
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	164

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна епоха характеризується загрозливим загостренням проблем взаємодії людини з природою. У добу глобалізації споживацьке ставлення людства до навколишнього середовища поставило під загрозу подальше існування біосфери. Життєздатність людини на планеті ставиться під сумнів не тільки через забруднення довкілля, а й від вичерпання природних ресурсів. Різні за економічним, політичним, соціокультурним рівнем розвитку народи, нації, держави опинилися перед проблемою екологічних катаклізмів і непрогнозованих стихійних міграційних процесів. В українських реаліях дослідження екологічної проблематики актуалізується високим рівнем радіоактивної забрудненості навколишнього середовища внаслідок аварії на ЧАЕС; дефіцитом водних ресурсів; неконтрольованим вирубуванням лісів та незаконним видобуванням корисних копалин, насамперед вугілля та бурштину.

Актуальність дослідження зумовлена також новим етапом енергетичної революції, під час якої відбувається перехід від використання вуглеводнів до застосування відновлюваних джерел енергії, літєвих і водневих двигунів, новітніх технологій видобування корисних копалин ("сланцева революція").

Наслідки екологічної кризи у сучасному світі та пошуки ефективних шляхів її подолання змушують дедалі частіше звертатися до інтерпретації проблем взаємодії людини і природи у філософсько-релігійнознавчому дискурсі. Оскільки у сучасній філософській парадигмі тлумачення екологічних проблем небезпідставно пов'язується з духовно-моральним нігілізмом людини, важливим чинником їх подолання стають християнські цінності. Відтак, аналіз вчення Католицької Церкви, яка впродовж кількох десятиріч дає власне

пояснення джерел і причин екологічних проблем та шляхів їх нівелювання, сприятиме трансформації світоглядних орієнтацій людини у сучасному світі.

Актуалізація вивчення інтерпретації екологічної проблематики у вченні Католицької Церкви зумовлена й тим, що в умовах поліконфесійного плюралізму в Україні цей напрям християнства здійснює значний вплив на формування суспільної свідомості загалом та її екологічної складової зокрема. Доцільність дисертаційного дослідження зумовлена й появою нових теологічних праць, присвячених сучасним інтерпретаціям екологічних проблем у католицизмі, які ще недостатньо осмислені у вітчизняному релігієзнавстві.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Екологічна проблематика завжди була предметом значної зацікавленості як філософів, так і теологів. Проблеми взаємодії людини й природи порушувалися у дослідженнях Арістотеля, Фоми Аквінського, Р. Бекона, Ф. Бекона, Ш. Монтеск'є, А. Тойнбі, А. Шопенгауера, О. Шпенглера та інших.

Різні аспекти впливу діяльності людини на навколишнє середовище висвітлено у працях Ю. Александровича, Є. Бабосова, І. Барбура, Д. Белла, П. Водоп'янова, Н. Гаврюшина, Є. Гірусова, А. Гора, Л. Захера, Г. Маркузе, В. Новікова, Ю. Одума, Д. Оуена, А. Печчеї, Е. Фромма, Ю. Хабермаса, А. Швейцера. Вплив техногенного чинника на природу розглянуто у дисертаційній роботі крізь призму праць представників філософії техніки – М. Бердяєва, Ф. Бона, Ф. Дессауера, П. Енгельмеєра, А. Еспінаса, Е. Каппа, Л. Мемфорда, Х. Ортеги-і-Гассета, К. Ясперса.

Аналіз впливу антропогенного чинника на природне середовище у контексті глобалізаційних процесів, зокрема в релігійному вимірі, здійснено у працях Г. Бачинського, І. Богачевської, Т. Борозенця, Т. Гаврилук, А. Герасимчука, М. Кисельова, А. Колодного, В. Мельничук, С. Присухіна, П. Сауха, М. Стадника, М. Фоменка, М. Хилька, Л. Шугаєвої, С. Шумила, В. Шеремети, П. Яроцького. Морально-ціннісні аспекти взаємодії людини і

природи були предметом досліджень В. Борейка, І. Вітюк, Т. Гардашук, А. Єрмоленка, Л. Сидоренко, І. Фенно та ін.

Джерельною базою дисертаційної роботи слугували документи II Ватиканського собору, енцикліки, послання, апостольські листи ієрархів Католицької Церкви та Української Греко-Католицької Церкви, в яких розкрито особливості взаємодії людини і природи та обґрунтовано застереження щодо надмірного захоплення технологічним прогресом. Особливої уваги заслуговують праці теологів та філософів-неотомістів І. Бохенського, К. Войтили (Івана Павла II), А. Дондейна, А. Демпфа, Е. Жільсона, М. Грабмана, Ж. Марітена, Й. Ратцінгера (Бенедикта XVI), П. Тейяра де Шардена, К. Фабро, папи Франциска на основі яких формування індивідуальної і суспільної екологічної свідомості пов'язується з необхідністю актуалізації відповідальності людини за наслідки власної діяльності у природному середовищі.

Незважаючи на наявну джерельну базу, у вітчизняному релігієзнавстві відсутнє комплексне дослідження особливостей інтерпретації екологічних проблем у вченні Католицької Церкви. Отже, актуальність окресленої проблематики та її недостатня дослідженість в українському філософсько-релігієзнавчому дискурсі зумовили вибір теми, об'єкта і предмета та формулювання завдань дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття : класичний і посткласичний дискурс", НДР № 0111U000154.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу інтерпретацій екологічних проблем у сучасному католицизмі.

Поставлена мета передбачала реалізацію таких дослідницьких завдань:

– проаналізувати вчення Католицької Церкви та його вплив на становлення екологічної свідомості людини;

- розкрити сутність екологічної складової у структурі соціального вчення сучасного католицизму;
- визначити особливості розуміння Католицькою Церквою досягнень науки у контексті глобальної екологічної кризи;
- з'ясувати концептуальні підходи до вирішення екологічних проблем в інтерпретації сучасного католицизму;
- охарактеризувати біоетичні аспекти Соціального вчення Католицької Церкви у контексті дихотомії наукового знання та релігійної віри.

Об'єктом дисертаційного дослідження є екологічна проблематика у вченні сучасного католицизму.

Предметом дослідження є особливості осмислення сутності й причин виникнення екологічних проблем та концептуальних підходів до їх вирішення Католицькою Церквою.

Методи дослідження. Складність і багатоаспектність проблематики дисертаційного дослідження зумовили необхідність її аналізу у міждисциплінарній площині. Виходячи з поставленої мети і завдань дисертантом використано герменевтичний, компаративний, екзистенціальний підходи та методи контекстуального й структурно-функціонального аналізу.

Герменевтичний підхід дав змогу визначити стан дослідження проблеми у науковій літературі та виявити зміст основних теологічних підходів до аналізу сучасних наукових відкриттів. Компаративний підхід дав можливість порівняти інтерпретаційні підходи наукового та релігійного тлумачення сучасних екологічних проблем. Метод структурно-функціонального аналізу допоміг з'ясувати соціально-гуманітарну та світоглядну функцію науки і техніки у сучасному світі. Екзистенціальна методологія наукового аналізу дозволила проаналізувати внутрішній світ людини через переживання нею відчуття турботи про довкілля, тривоги за майбутнє людства, відповідальність за нові відкриття та досягнення науково-технічного й науково-технологічного прогресу.

У процесі розв'язання завдань дисертаційного дослідження використано загальнометодологічні принципи наукового аналізу, зокрема об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму, діалектики, а також специфічно релігієзнавчі принципи толерантності, гуманізму, позаконфесійності. Застосування окреслених принципів і методів уможливило дослідження богословських тлумачень досягнень науки в сучасному католицизмі, зрозуміти тенденції та перспективи їх розвитку в контексті глобалізаційних процесів.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу екологічної проблематики у вченні Католицької церкви.

Наукова новизна конкретизується такими положеннями, які виносяться на захист:

– *вперше* встановлено, що осмислення екологічних проблем у вченні сучасного католицизму здійснюється крізь призму поняття "екологія людини"; екологічна сфера життєдіяльності людини тлумачиться католицькими теологами у контексті буття природи, яка розуміється ними як дар Творця спільноті людей для відповідального та раціонального використання. У ставленні людини до природи повинні домінувати духовність, поміркованість і самодисципліна, відмова від споживацтва, що дозволить їй не тільки відкрити природу в її сокровенному значенні, а й шлях до Бога;

– доведено, що екологічна складова вчення Католицької Церкви ґрунтується на ідеї про визначальний вплив на виникнення екологічної кризи антропогенних чинників, зумовлених кризою віри, духовності та моральності людини; розглядаючи Землю як спільну домівку для усіх живих істот на Землі, створених Богом, Католицька Церква закликає до екологічного навернення, гармонізації взаємодії людини з природою у світлі християнських цінностей, економного використання ресурсів та енергії, формування екологічної відповідальності вчених у економічній, політичній, науковій, технічній та медичній сферах;

– з'ясовано, що специфічною рисою оцінки наукових досягнень сучасним католицизмом у контексті екологічної кризи є зміщення їх ціннісного виміру з онтологічної площини у сферу діяльності людини; встановлено, що в інтерпретації католицьких теологів наука розглядається як суспільне благо, однак увага акцентується на прямій загрозі окремих наукових винаходів самому існуванню людини і природи; зазначено, що цінність наукових досягнень розкривається католицькими богословами через їх відповідність Божому задуму та зорієнтованість на повагу до гідності людини;

– *отримало подальший розвиток положення* про значення Соціальної доктрини Католицької Церкви у вирішенні екологічних проблем у сучасному світі; обґрунтовано, що соціальне вчення сучасного католицизму спрямоване на формування високого рівня екологічної культури людини, вироблення системи екологічних цінностей та визначення їх місця у загальній структурі християнських моральних цінностей; констатовано, що ефективними механізмами їх формування на засадах поваги і любові до всього створеного Богом Католицька Церква вважає Божественні літургії; поширення у церковних та світських ЗМІ звернень релігійних лідерів щодо екологічної проблематики; екологічно-моральний катехизис, що містить тематичні проповіді; ініціювання проектів екологічного захисту; екологічний діалог і співпрацю з громадськими організаціями, державними органами та навчальними закладами;

– розкрито важливість біоетичних аспектів соціального вчення сучасного католицизму як системи моральних норм і правил, що регулюють впровадження наукових досягнень генетики, біології, біохімії, біофізики на принципах поваги до гідності людини як Божого творіння; аргументовано, що Католицька Церква вважає неприпустимими для віруючої людини евтаназію, екстракорпоральне запліднення, аборти, клонування людей та тварин як нічим не виправдане втручання у задум Божий.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що результати дослідження можуть слугувати основою осмислення екологічної проблематики

в інтерпретації представників католицької теології та філософії. Аналіз діяльності Католицької Церкви виявив можливості практичного використання теоретичних положень учення сучасного католицизму для подолання екологічної кризи в епоху глобалізації. Основні положення та висновки дисертації можуть бути джерелом не тільки подальшого вивчення глобальних проблем у релігійному вимірі, а й дослідження суспільних трансформацій крізь призму віровчення Католицької Церкви.

Практичне значення дисертаційної роботи пов'язане з можливістю використання її основних положень у лекційних курсах із загального релігієзнавства, а також під час викладання курсів і спецкурсів з філософії, соціології, психології, екології, феноменології, історії та філософії релігії, в процесі підготовки навчальних посібників і підручників із вищезазначених дисциплін. Її результати також можуть бути використані державними та громадськими організаціями у розбудові відносин із християнськими релігійними спільнотами в Україні. Результати дослідження можуть бути враховані також у практичній діяльності органів виконавчої та законодавчої влади України.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на методологічних семінарах та засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка. Проблематика дисертаційної роботи загалом, а також окремі її аспекти були апробовані на низці науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, зокрема: Міжнародній науковій конференції "Людина і світ: способи та аспекти взаємовпливів" (Львів, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції "Україна – Польща: діалог культур в контексті євроінтеграції" (Запоріжжя, 2014); Всеукраїнській науковій конференції "Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональні виміри" (Київ, 2014); Міжнародній конференції "Наукова і технічна інформація в плануванні та здійсненні наукових досліджень та реалізації проектів" (Варшава, 2014); Міжнародній науковій конференції "Україна – Ватикан: християнство в контексті його

включення в різноманіття сфер суспільного буття" (Київ, 2014); V Міжнародній науковій конференції "Нові виміри духовності на початку XXI століття" (Суми, 2014); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції "Сучасні проблеми гуманітаристики : світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії" (Рівне, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції "Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні" (Львів, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції "Людина, суспільство, політика : актуальні виклики сучасності" (Одеса, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції "Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства : можливе та реальне" (Київ, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції "Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності" (Дніпропетровськ, 2015).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 16 публікаціях, серед яких : 4 статті у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 1 стаття в іноземному науковому виданні, 10 тез виступів на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки, з яких основний зміст – 165 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНОГО І СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ОСМИСЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

1.1. Проблеми екології як об'єкт філософсько-релігієзнавчого аналізу

На початку нового тисячоліття людство частіше замислюється над проблемами, які виникають унаслідок його діяльності. Постає необхідність озирнутися й поглянути на творіння своїх рук. Прагнучи підкорити природу задля свого добра, людина не замислювалася, до яких наслідків це призведе.

Вплив людини на природу сьогодні набув глобального характеру через розвиток науки, який у сучасному світі дає безліч можливостей для вирішення багатьох проблем і застосовується для більш комфортного життя людини на планеті. Але одночасно з комфортом людина змушена вирішувати проблеми, які виникають через цей комфорт. На першому місці в переліку постає екологічна проблема, яка з надзвичайною швидкістю набуває планетарного масштабу. Екологічна – одна з глобальних проблем сучасності, виявом якої є різке загострення суперечностей у відносинах між суспільством і природою, порушення природних процесів через надмірну антропогенну дію, непередбачувані наслідки досягнень науки і техніки, зростання енергоспоживання та спалювання викопного палива, демографічний вибух, збройні конфлікти, техногенні катастрофи [69, с. 9].

"Сучасні екологічні проблеми виникли як результат стрімкого антропогенного впливу людства на природу, – зауважують у праці "Християнський вимір екологічних проблем" професор А. Герасимчук та його учні. – Проблеми ці були супутниками людини завжди й завжди будуть, але

кожен їх виток характеризувався рівнем розвитку техніки, густотою населення та його кількістю, наявністю відтворюваних і невідтворюваних природних ресурсів, рівнем екологічного мислення, обумовленого традиціями, філософськими знаннями, загальною культурою населення в тій чи тій країні, релігійними поглядами тощо" [55, с. 15].

Першим екологію як окрему науку виділив німецький учений Ернст Геккель. Під екологією він розумів знання, що належать до вивчення всієї сукупності взаємовідносин живих істот із навколишнім середовищем, як органічним, так і неорганічним.

У тлумачному словнику з екології екологію номінують як комплексну науку про виживання в довкіллі, завданнями якої є: пізнання законів розвитку й функціонування біосфери як цілісної системи під впливом природи і, передовсім, антропогенних факторів, а також визначення шляхів ефективного співіснування техносфери й біосфери. Об'єкт дослідження екології – екосистеми планети та її елементи; основний предмет – взаємозв'язки (особливості й розвиток) організмів, їх груп різних рангів, живих і неживих компонентів екосистем, а також характер впливу природи та антропогенних факторів на функціонування екосистем і біосфери загалом [135, с.75].

Сучасна екологія – складна багатогранна дисципліна, основою якої є біогеографічні знання. Вона поєднує сьогодні всі природничі, точні, гуманітарні й соціальні науки з метою пошуків шляхів оптимального розвитку людства на максимально довгу перспективу, вироблення нових методів збереження біосфери планети [74, с. 167]. Основний аспект екологічної проблеми – збереження природного середовища та його раціонального використання. Оскільки вплив людини на природу посилюється, то більшої гостроти набуває екологічна проблема взаємодії людини та природи.

Сучасну екологічну ситуацію український науковець Г. Білявський описує так: "Це наслідок такого соціально-економічного розвитку, який зорієнтований на технократичні цінності й матеріальне споживання, коли

духовні фактори буття відсунуті на задній план" [74, с. 168]. Н. Дуда, підтримуючи позицію Г. Білявського, зазначає, що сучасні дослідження вчених різних галузей знань переконливо свідчать, що основною причиною такого стану екології є зростання в ХХ столітті кризи людської духовності. Погоджуємось із думкою українського науковця В. Андрушка, який зауважує, що не лише небувалий досі вибух суспільного егоїзму, нігілізму, тероризму, локальних і регіональних конфліктів, а й алкоголізм, наркоманія, проституція, бездумність і жадоба легкої наживи, індивідуальна деградація в різних її виявах, зниження культурного й духовного рівня навіть освічених людей, зростання корупції та ін. [74 с. 167], призводять до погіршення екологічного стану. Усе це людство накопичувало впродовж останніх століть і тепер спостерігає за наслідками своєї діяльності.

У другій половині ХХ ст. людство починає замислюватися над екологічною ситуацією. Католицька Церква бере активну участь у розв'язанні цих проблем. Ще на II Ватиканському соборі було проголошено, що Церква повинна завжди розпізнавати "знаки часу" та пояснювати їх. Учительський уряд Католицької Церкви одним із перших відреагував на загрозу екологічної кризи. Папа Павло VI в апостольському листі "Octogesima adveniens" застерігає від надмірного використання та нищення природного середовища. Перший офіційний документ Католицької Церкви щодо екологічної кризи під назвою "De iustitia in mundo" ("Про справедливість у світі") виходить у 1971 році та закликає до турботливого ставлення і спільного блага для всього людства [232].

У цей же період розпочинає свою роботу міжнародна неурядова організація під назвою Римський клуб, мета якої – незалежна експертна оцінка наслідків наявних проблем і перспективи розвитку людства. Його засновник і президент Ауреліо Печчі в працях та інтерв'ю неодноразово наголошував на необхідності утвердження нових людських якостей і формуванні нового гуманізму. У 1972 році вийшла доповідь Римського клубу "Межі зростання" із закликом до обмеження росту промисловості та споживання.

У тому ж році відбулася Міжнародна конференція в Стокгольмі за участю ООН під заголовком "Довкілля людини", де було переглянуто ставлення сучасної цивілізації до навколишнього середовища.

Папа Павло VI в посланні до учасників конференції закликає до змін стилю життя та поміркованого використання Божого дару. Згідно з християнським віровченням, усе що ми бачимо навколо себе, без виключення, створене Богом, у що Він вклав усю свою любов і турботу про своє творіння. Не є винятком і людина. Біблія вчить, що Бог створив людину за своїм образом і своєю подобою, тобто наділив людину розумом і волею, завдяки чому вона може уподібнитися до свого Творця. Використовуючи свій розум, людина може пізнавати цей світ і ставати співучасником у творенні зі своїм Творцем. Розвиток науки католицькі богослови розглядають як витвір і дар Божий, котрий повинен допомогти людині в освоєнні землі та пізнанні свого Творця [244].

Наступник папи Павла VI папа Іван Павло II у своїй першій енцикліці "Redemptor Hominis" (Відкупитель людини) наголошує на необхідності обдуманого використання природних ресурсів, щоб людство мало змогу й надалі жити в цьому світі. В енцикліці "Laborem exercens" (З праці своєї) папа акцентує увагу на ставленні людини до землі підкреслюючи, що будь-яка праця повинна бути на славу Божу, а не на знищення Його творіння. У наступних енцикліках понтифік активно продовжує наголошувати на важливості поєднання розвитку сучасної науки з морально-духовними принципами християнства. На його думку, це запорука збереження природного середовища для майбутніх поколінь.

В енцикліці "Evangelium vitae" (Євангеліє життя) папа Іван Павло II порушує демографічне питання, що є одним із чинників екологічної ситуації.

За дорученням папи Івана Павла II було укладено Компендіум соціальної доктрини Католицької Церкви, виданий у 2004 році, у якому десятий розділ повністю присвячений питанню охорони довкілля.

Екологічне вчення папи Івана Павла II знайшло своє відображення в апостольських листах, зверненнях, виступах, інтерв'ю.

Папа Бенедикт XVI від самого початку свого понтифікату в численних апостольських посланнях, проповідях, промовах та енцикліках наголошує на відповідальному ставленні до творіння Божого та на передачі майбутнім поколінням Землі, на якій вони могли б жити. Екологічне завдання сучасного католицизму папа Бенедикт XVI вбачає "... у відновленні первісного стосунку людини до Бога, формуванні християнської чесноти, віри, глибокої духовності та високої моральності, тобто своєрідної "екології людини", яка є запорукою екології довкілля" [41, с.17].

Чинний папа Франциск першим із понтифіків Римського престолу видав у 2015 році екологічну енцикліку, яка стала відображенням потреб сучасного суспільства. В енцикліці "Laudato si" (Будь прославлений) папа закликає до об'єднання зусиль усього світу для подолання екологічних проблем.

Важливим внеском у вирішення екологічних проблем стала конференція "Довкілля та розвиток", відома більше як "Саміт Землі", за участю ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992 році. На цій конференції було прийнято такі документи: "Декларація про довкілля та розвиток", "Про зміну клімату", "Порядок денний на XXI століття", "Біологічне розмаїття", у котрих закладено основи для відновлення навколишнього середовища. Саме на цій конференції було сформульовано концепцію "сталого розвитку", тобто розвитку, який задовольняє потреби сучасного покоління, але й не загрожує майбутньому. Концепція "сталого розвитку" наразі відображена в усіх навчальних програмах у закладах різних рівнів України. Делегація Католицької Церкви взяла активну участь у роботі конференції та підтримала формулювання концепції "сталого розвитку", оскільки воно цілком відповідає християнському розумінню відповідальності за створіння та гармонійного співжиття людей із природою[256].

За задумом Творця, людина повинна стати господарем землі: "І поблагословив їх Бог, і сказав до них: "Плодіться, і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею і пануйте..." [Буття 1:28]. Згідно з християнським віровченням, Бог дає людям Землю, щоб вони своєю працею панували над нею й користувалися її плодами. Та, на жаль, у сучасному світі не лише атеїсти, але й багато тих, хто декларує себе християнами, не задумуються над наслідками своєї діяльності. Цю проблему осмислюють представники різних наук: філософи, релігієзнавці, екологи та ін. Зокрема, у підручнику з філософії наголошено: "Вони уявили, що можуть без будь-яких обмежень висисувати Землю, замість того, щоб розумно керувати, забувши про те, що земля має надані їй Богом форму та призначення, які людина може розвивати, а не зловживати" [198, с. 93].

У християнстві людина є "Вінцем Божого творіння", і Господь наділяє її найвищою владою, тобто вона є центром усього, і саме через це місце людини у світі християнська етика та біблійне віровчення – серед критичних аргументів шкідливості християнства для екології. Деякі науковці вважають, що християнське розуміння вищості людини над іншими створіннями є причиною недбалого ставлення до природи. Ми не погоджуємося з твердженням, що християнське тлумачення місця людини у світі є причиною виникнення екологічної кризи та зверхнього ставлення до природи.

Американський учений Л. Уайт виявляє в християнському вченні декілька моментів, які здатні негативно вплинути на природу. На його думку, християнство встановило вищість людини й наполягло на тому, що воля Божа є на те, щоб людина експлуатувала природу заради своїх цілей [195, с. 197]. Схожої думки дотримується й український науковець В. Борейко, наголошуючи, що християнство вказує шлях на піднесення людини над природою [32, с. 47]. Л. Уайт, описуючи наступний розвиток людства після застосування ним новітніх засобів праці (йдеться про плуг), говорить про людину-експлуататора, хоча колись вона була частиною природи [195, с. 195].

Учений вважає, що саме християнство дало змогу розвиватися науково-технічному прогресу, який спричинив розвиток екологічної кризи у світі, бо саме розвиток науки і техніки уможливило стрімке знищення природи.

I. Фенно зауважує, що біблійна релігія радикально відрізняється від язичництва. В античності практично кожен природний об'єкт мав свого духа-захисника, і "...будь-яка спроба зрубати дерево чи перекрити струмок наштовхувалася на незримий опір цих духів. Перш ніж зробити акт руйнування природного об'єкта, людина повинна була задуматися над його наслідками. Така десакралізація природи сприяла маніпулюванню людини над природою, що в процесі вдосконалення наукового, технічного та промислового прогресу набуває загрозливих масштабів" [197, с. 35]. Звичайно, аналізуючи історію людства, можемо констатувати, що вплив на природу з боку людини збільшується в міру застосування нею різноманітних розробок для полегшення життя та для її комфорту. I. Гобозов описує вплив первісних людей на природу й говорить про неусвідомлені руйнівні наслідки їхньої діяльності. Вони абсолютно спокійно знищували не тільки рослинний, а й тваринний світ [63, с. 35]. Первісні люди через своє незнання законів природи не могли використовувати її повноцінно, але намагалися задовольнити свої потреби, котрі відповідали їхньому розвитку. Для задоволення своїх потреб первісним людям довелося винаходити засоби праці, удосконалюючи які підвищувалася продуктивність праці. I цей процес триває й донині. Чим більше людина має, тим більше їй потрібно.

На думку англійського філософа А. Тойнбі, Бог наділяє людину необмеженою владою над природою, що й стає причиною необдуманого нищення природи тією ж людиною задля задоволення своїх потреб [193].

О. Шпенгер у творі "Сутінки Європи" впевнений, що людина, яка приміряє на себе роль Творця Всесвіту й керується у своїх діях досягненнями науки, стає руйнівною силою культури, духовності та людськості. Філософ розглядає розвиток науки і техніки як чинник занепаду природи [219, с. 347].

"Людина не може жити лише останніми новинами науки. Вона постійно потребує повної віри, повної надії та повної любові", – писав у роботі "Язык роду людського" німецько-американський релігійний філософ Ойген Моріц Фрідріх Розеншток-Хюссі [174, с. 459]. Ми, сучасні люди, наказуємо природі, оскільки вважаємо, що вона цілковито буде виконувати наші накази. Зараз ми спостерігаємо помилковість наших думок і сподіваємося, що людство знайде в собі сили визнати їх і намагатиметься прийняти правильні рішення для розв'язання проблем, які виникли в досягненнях науки й техніки [174, с. 200].

Подібну думку висловлює й професор філософії Мельбурнського університету П. Сінгер. Він робить висновок, що коли ми говоримо про рівність людей, то враховуємо всі інтереси, незалежно від расових особливостей, рівня культури, віросповідання, типів темпераменту тощо. Але чому все це ми застосовуємо тільки для людей? Звичайно, інтереси людей і тварин часто відрізняються, але є й багато сфер, де ці інтереси перетинаються. Екофілософ порушує питання про відстоювання прав тварин. Він вважає, що людина, котра стала живою душею, не може знущатися над іншими істотами. П. Сінгер засуджує тлумачення біблійного вчення про поділ на певні види й вважає неможливим панування одного виду над іншим. Ставлення людини до тварин учений порівнює з расизмом: "Расисти порушують принцип рівності, коли вони мають більші інтереси своєї раси в зіткненні з інтересами іншої раси. Сексист порушує принцип рівності, вважаючи основними інтереси своєї статі. А спесист дає змогу інтересам свого власного виду зневажати інтереси іншого. Зразок у кожному з цих випадків однаковий" [181, с. 64].

У галузі медицини, пише П. Сінгер, із кожним роком зростає кількість експериментів, які проводять над тваринами, що призводить до страждання й болю. Але коли говорять про "нелюдський біль", то мають на увазі саме людину та її страждання, а не біль і страждання тварин. Логічно припустити, що якщо мова йде про тварину, то "нелюдський біль" не має змісту [252, с. 55–56]. Справді, якщо стояти на картезіанській позиції, то тварина не має

естетичних почуттів, не бере участі в культурних заходах, не працює тощо. Але якщо подивитися з іншої позиції, то невиліковна психічно хвора людина теж не приносить ніякої користі суспільству, навпаки, на неї витрачають час, ресурси, кошти. І суспільство навіть не припускає думки про проведення дослідів над нею, як над тваринами. А чим заслужили тварини таке жорстоке поводження? П. Сінгер дає таку відповідь: "Тому що в суспільстві панує родовий шовінізм" [252, с. 55–56].

Викладач філософії Масачусетського університету К. Гофф, розмірковуючи в руслі ідей П. Сінгера, запропонувала наступні моральні правила, якими потрібно керуватися під час проведення експериментів над тваринами:

а) не проводити експерименти, якщо вони можуть бути мало корисними для науки;

б) якщо це можливо, то для проведення болючих, небезпечних для життя тварин експериментів залучати для участі в них добровольців;

в) навіть тоді, коли мета експерименту, здавалося б, перспективна, але він є ризикований для життя тварини, його потрібно скасувати;

г) можна використовувати тварин під час болючих і небезпечних для їхнього життя експериментів тоді, коли це принесе користь людству та тваринному світу [236, с. 75].

К. Гофф запитує: чи дозволив би експериментатор завдати болю дитині, знаючи, що цей біль не виправданий і не принесе ніякої користі? [236, с. 75]. Над цим питанням повинні задуматися ті науковці, які, згадуючи про свою вищість у сотворенні, забувають про те, що і тварини сотворені тим самим Творцем.

Виступи критиків родового шовінізму (Річарда Д. Райдера, С. Кларка, К. Гофф, П. Сінгера та ін.) не залишились непоміченими в західноєвропейській філософії. У Західній Європі та США виник напрямок, метою якого став захист тварин від жорстокого поводження їхніх господарів. Викладач Оксфордського університету Річард Д. Райдер у статті "Родовий шовінізм або етика вівісекції"

ззначає, що людина втратила почуття святості до створеної Богом природи й відповідно так ставиться до всього живого, що її оточує. Цінність живої природи людина замінила потребою задоволення меркантильних бажань, навіть якщо вони будуть задоволені через страждання інших створінь [251, с. 40]. Усі живі істоти здатні переживати й засмучуватись, але люди про це часто забувають, як зауважує професор, вони заслуговують на повагу. Почуття гуманізму в ставленні до "сусідів" повинно дати змогу жити на цій планеті всім живим істотам [251, с. 41].

Ми погоджуємося з думкою професора університету з Глазго Стефана Р. Л. Кларка, який говорить про необхідність формулювання низки ефективних заходів охорони природних ресурсів та їх використання, які повинні бути засновані на таких засадах: моральних, утилітарних і правових [231, с. 82]. Права тварин потрібно зберігати й дотримуватися, як і прав людини.

На думку професора філософії з Пенсільванії Вільяма Айкена, ні П. Сінгер, ні Д. Райдер, ані інші представники "критики родового шовінізму" не дають конкретного визначення "людина", "тварина", "природа", тому не можна говорити про якесь порушення прав і свобод одним видом іншого [224, с. 122].

Польський теолог і філософ Т. Сліпко вважає не розсудливим використання тварин для тестування ліків і медичних цілей. Людина звикла використовувати світ як раба для своїх власних потреб [253]. Також цікавою є думка Т. Сліпко щодо ставлення людини до тварин у повсякденному житті, тобто в господарчій сфері життя. Із самого початку людства тварина стає помічником, котрий потребує відповідного ставлення до себе. Змушуючи перевозити занадто важкі вантажі, з азартом спостерігаючи за кривавою коридою, вбивством з використанням різних пристроїв, що завдають білю й страждань, людина нехтує покладеними на неї Богом обов'язками.

У давнину людині, щоб прогодувати сім'ю, доводилося полювати, але вона ніколи не вбивала більше, аніж можна з'їсти. Зараз же полювання перетворилося на спорт, що призводить до знищення живої природи. Важливим

є те, що через недбальство й байдужість людини зникають цілі види як тваринного, так і рослинного світу.

У книзі "Ідея надприродного в історії та сучасності" [48, с. 39] українська дослідниця Т. Гаврилюк розкриває еволюцію релігійних уявлень від первісних релігійних переживань до сучасних розвинених релігійних систем. Ставлення людини до природи на всіх етапах розвитку релігійних уявлень мало певну дуальність. З одного боку, у язичницький період спостережено шанобливе ставлення до природи. Наприклад, як зауважує автор: "...першим об'єктом поклоніння була природа" [48, с. 47]. З другого боку, об'єктивним є факт, що опановуючи природу, людина на власний розсуд позбавляє її сакральності й ставиться до неї як до невичерпної комори для задоволення своїх потреб. Цей процес супроводжує всі релігійні уявлення світу аж до появи політеїстичних релігій, де наявне чітке виділення людини з природи.

У християнстві людина є Вінцем Божого творіння, створена за образом і подобою Божою: "...сотворімо людину за нашим образом і нашою подобою..." [Буття 1:16], а Бог, будучи досконалим у Своєму творінні, зокрема й людини, не міг створити щось погане. Оскільки кожна людина створена за образом Божим, то вона наділена розумом і волею, тобто здатністю самостійно здійснювати свій вибір та осмислювати його. Це дуже важливий аргумент на захист християнської етики й біблійного тлумачення місця людини у світі.

Людина, за біблійним текстом, була створена "за образом Божим", що й відрізняє її від інших створінь. Тому Творець поставив її дбати й відповідати за Землю. На відміну від інших живих істот, людина є відповідальною за те, що відбувається. Як зауважує І. Фенно людина – домоправитель планети, вона наділена правами й обов'язками підзвітного Богу керуючого [197, с. 35].

Дуже цікаву думку з приводу трактування екології та природного середовища в католицизмі висловлює німецький теолог А. Ауер. Він порівнює екологію з ученням про "будинок", котрий є світом; оскільки ця наука

розвивається людиною заради спасіння людини, то предметом її вивчення повинні стати умови перебування людини в цьому "домі" [227, с. 7].

Відповідно до сучасної католицької концепції, "будинки" не просто дані людині Творцем, а для довготривалої цивілізованої діяльності з розумного використання природного середовища [237, с. 14–16]. На жаль, своєю необдуманною активністю людина викликала безліч негативних наслідків. Збагачуючи природне середовище багатьма речами, яких немає в природі, вона позбавила її початкової гармонії та необхідних елементів для життя: чистої води, свіжого повітря, доброго ґрунту і т.д. Зазначені ж "елементи" обумовлюють нормальне життя людини як виду, якість існування її на Землі. Саме в цьому контексті папа Іван Павло II говорить про "страждання Землі", котрі врешті-решт переростають у страждання людини; екологічна проблема при цьому стає етичною та є "величезним викликом для моралістів" [92, с. 75].

Ми погоджуємось із думкою українських учених-релігієзнавців, що в сучасному суспільстві людина інколи втрачає усвідомлення життя як дару Божого, а подекуди й сам сенс буття, якщо воно зводиться лише до фізичного існування. Навколишнє середовище в такій ситуації вже не сприймається як дім, а стає "середовищем перебування" [55, с. 158].

У багатьох частинах Святого Письма простежуємо повагу та любов до природи як творіння Господа – "кожне Боже творіння є добре" [1 Тим. 4:4], і як захоплення та милування нею – "Подивіться на польові лілеї, як зростають вони, – не працюють, не прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі своїй не вдягався отак, як одна з них" [Мф.6: 28–29]. Природа, за Біблією цінна сама по собі. Вона має божественну цінність, а звідси – повинно бути й відповідне ставлення до неї. Тому людство й відповідальне за неї перед Богом.

У Біблії також можна віднайти моральну основу для формування екологічної культури, вважає А. Герасимчук, адже базовими категоріями християнської етики є "любов" і "відповідальність". Християнські церкви,

релігійні діячі та віруючі, усі, хто вивчає та пропагує біблійні життєві принципи, можуть сприяти поширенню екологічної етики [55, с. 37].

Папа Іван Павло II, показуючи свою прихильність до ідеї духовної рівноправності людини та природи, називає Франциска Ассізьського покровителем екологів. Він своїми ідеями та способом життя став утіленням любові до природи та всього живого [238, с. 15–16]. Він вважав, що немає поділу між вірою та життям, між духовним і матеріальним, адже ці світи завжди взаємопов'язані й переплетені. Пропагуючи аскетизм у житті, він засуджував жадобу збагачення, непоміркованість у мирських насолодах і забавах. Святий Франциск вважав, що людина повинна поклонитися силам природи й тим самим обожествляти їх, шукаючи в них їхнього Творця, тоді й ставлення до природи в людини буде шанобливим і виваженим.

Ставлення Святого Франциска до природи та людського життя, як зазначає професор А. Герасимчук, знаменувало собою новий поворотний момент у релігійній історії Заходу. Закінчився період, коли природа людини та навколишній світ нівелювались у вічності й почалась нова епоха гуманізму та збереження природи [55, с. 139].

Сучасна Католицька Церква розуміє науку як прояв божественного в людині, указує на те, що наука має погоджуватися зі своїм першообразом і спрямовуватися до Нього як до кінцевої мети [240, с. 25–26]. Але через свою залежність від благ людських її можуть використовувати в злих намірах. Лише людина своєю волею може спрямувати її в правильне русло, на славу її Творця або проти Нього. Святий Василій Великий пише: "Добро не в самій природі ... знання, а в людських намірах, разом із якими і знання схиляються у той чи інший бік" [37, с. 43].

Отже, Католицька Церква проблему порушення міри в наукових винаходах і можливості та принципів їх застосування, що й зумовлює екологічну кризу, тлумачить у контексті антропології, наявності гріха в природі людини. Первісне порушення волі Божої призвело до трагічного розриву в

природі людини між її істинною, безсмертною сутністю та створеною природою. Зокрема, згідно з Біблією, перший досвід пізнання людина отримала ще в Раю, коли забажала отримати владу й відійшла від Бога. З моменту гріхопадіння науку використовують для виконання людських забаганок і егоїстичних намірів, замість служіння й возвеличення Бога, хоча вона й не втрачає своєї Божественної природи.

Опинившись вигнаною із Раю, де людина не докладала надзвичайних зусиль для задоволення своїх життєвих потреб, вона починає освоювати землю, котра не була до неї прихильною. "Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица їстимеш хліб" [Бут. 3:18] – ось така перспектива чекала на людину після гріхопадіння. Не дуже безхмарне та безтурботне життя обіцяють ці слова Бога для людей за вчинене. Щоб якимось вижити людина, використовуючи Богом даний розум, починає експериментувати у сфері досягнень науки. Звичайно, досягнення в науці й техніці людині конче стають необхідними для того, щоб вижити в цьому складному світі. Техніка стає незамінною для освоєння та пристосування землі для життя. Але варто пам'ятати й те, що Бог, навіть і в умовах технізації суспільства, ніколи не залишає людину напризволяще, а постійно перебуває поруч [245, с. 40].

Згідно з християнською концепцією, у результаті гріхопадіння було порушено первісну гармонію також між Творцем і його творінням. Від часу гріхопадіння людина більше забувала про основне своє покликання, тут на Землі, і далі відходила від свого Творця, не продовжуючи справу творіння. За вченням Католицької Церкви, усяка чесна праця продовжує справу Божу й одухотворює матерію. Розвиваючи себе та світ навколо себе, людина служить Богові. У Катехизмі Католицької Церкви зазначено, що "...рослини і не одухотворені істоти природнім способом покликані для блага людства в минулому, сьогодні і майбутньому. Використання мінеральних, рослинних і тваринних ресурсів світу не може бути відділено від поваги і моральних вимог.

Подароване Творцем панування людини над живими творіннями не є абсолютним: воно вимірюється турботою про якість життя ближнього, а також майбутніх поколінь і вимагає релігійної поваги і цілісності творіння" [103, с. 551].

Звичайно, досягнення науки мають дуже велике значення для людства, вони відкривають багато можливостей для покращення життя, збереження здоров'я, але все залежить від намірів, із якими використовують цей розвиток.

Католицька Церква вбачає проблему в тому, що людина, прагнучи задовольняти свої матеріальні бажання, не думаючи про наслідки досягнення своєї мети, забуває про духовну сторону свого життя, проявом чого стає суспільна екологічна криза. Беручи від природи якомога більше, людина спричиняє величезні збитки навколишньому середовищу, самій людині та її майбутньому людству.

Слушною є думка професора Л. Сидоренко про те, що, хоча науку її розглядають як причину проблем сучасної людини, вирішення проблеми екологічної кризи не можна знайти, не залучаючи сучасної науки та новітніх технологій. Отже, проблема полягає не в досягненнях науки, а в тому, на яких світоглядних засадах їх використовувати. Шукаючи продуктивні науково-технологічні ідеї для розв'язання проблеми досягнень науки, людина оцінити всі можливі варіанти їхнього застосування на певному етапі [180].

Продуктивним розв'язанням проблем людства могла б стати глобальна спрямованість людського буття на рух від осмислення минулого й визнання проблем до намагань і спроб побачити в майбутньому можливості їх розв'язання, що, вочевидь, тісно пов'язано з відповідальністю людини за її вчинки, тобто за екологічні наслідки свого існування. Погоджуючись із думкою професора Л. Сидоренко, що "логічним є рух думки від кваліфікування нового типу наукової раціональності в екології до постановки проблеми етичної відповідальності людини за сучасний стан довкілля" [180]. Справді, людина відповідає за те, що зробила з природою і власне із собою. І вона мусить змінитися для порятунку самої себе та природи [170].

Е. Агацці також, на нашу думку, порушує надзвичайно важливу проблему. Він бачить вихід з екологічної кризи в усвідомленні вченими важливості універсальних людських цінностей [3, с. 26]. Однією з найголовніших етичних проблем сучасної науки є проблема відповідальності за наслідки втілення результатів досягнень науки. Е. Агацці переконаний, що, "якби наукове співтовариство відмовилося від шкідливих застосувань результатів науки, то таке використання стало б неможливим" [2, с. 46]. Але чи можна заборонити впливовим людям вирішувати, що для них вигідно, хоча й шкідливо для інших, а що ні? На жаль, доволі часто "долю людства" вирішують не вчені, а політики та бізнесмени [230, с. 135].

Загальноприйнятою є думка, що досягнення науки – рушійна сила розвитку цивілізації. Повсякденне життя людини настільки просякнуте технічними добутками, що, як слушно зауважує Е. Агацці, "природний стан сучасної людини – це її рукотворний світ" [3, с. 27]. Та водночас, використовуючи досягнення науки, людство певною мірою руйнує свою духовність, культуру і все людське в самій людині. Людина дуже часто вперто не помічає, як науковий поступ змінює її внутрішній світ, її ставлення до самої себе, інших людей та світу загалом. У неї з'являються нові потреби й нові проблеми, вона стикається з невідомими раніше труднощами, оскільки "наука хоче оволодіти духом і раціоналізувати його, перетворити на автомат, на раба". Зокрема, на думку М. Бердяєва, зав'язалася титанічна боротьба людини з наслідками її розвитку [26, с. 151], яка приречена тривати доти, поки людство не схаменеться й не збагне, що його призначення не руйнувати, а розвивати й дбати про світ, даний йому Богом.

Вимога жити краще за своєю суттю закономірна, як стверджує у своїй енцикліці Папа Іван Павло II, "але через вибір способів виробництва і споживання виражається певна культура, як певний світогляд" [206, с. 486]. Е. Агацці наголошує на вкоріненій думці людини, що досягнення науки мають за мету лише користь для людства. Люди завжди вважали можливим

користування позитивними наслідками досягнень науки, при цьому контролюючи або знищуючи негативні наслідки.

Однак сьогодні людина частіше усвідомлює, що її впевненість у нових наукових досягненнях виявляється не настільки оптимістичною. Надзвичайно гостро постає проблема негативного впливу розвитку науки та її досягнень на людину й навколишній світ. Упровадження у виробництво новітніх технологій призвели до змін у житті суспільства. З одного боку, з удосконаленням технологій і зростанням виробництва стає можливим більш повне задоволення потреб людей, але з іншого – забруднюється природне середовище, погіршується стан здоров'я людей, виникають екологічні проблеми. Безперечно, що потреби суспільства й виробництва обумовлюють наступне прискорення темпів розвитку науки, і саме такий стан діяльності, як зауважує професор І. Надольний, це призводить до глобальних суперечностей у майбутньому розвитку цивілізації, а подолання можливе лише за умови повернення докорінних змін у рамках розвитку самого суспільства [136, с. 36].

Абсолютно слушно й небезпідставно К.-О. Апель, оцінюючи екологічну кризу як наслідок технічної цивілізації, констатує, що досягнення у сфері науки постають сьогодні для людства "моральним викликом". Екологічна криза має на людство глобальний вплив, тому "люди опинилися перед завданням прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі" [9, с. 68]. Звичайно, відповідальність має бути спільною та взаємною. Однак повинна зберігатись певна структура вона. І не лише відповідно до "інтелектуально-пізнавальних можливостей, але й до владних можливостей щодо практичного впливу на суспільство та його зміни" [9, с. 68].

Викладач соціального навчання Церкви в Папському Григоріанському університеті, журналіст Серджо Р. Бернал у статті "Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів" зазначає, що одним із питань, яке завжди цікавило Католицьку Церкву, є питання про ставлення до земних благ. Людина – вершина Божого творіння, тому її доля пов'язана з долею Всесвіту,

створеного Богом. Панування над усім творінням передбачає почуття обов'язку, тобто обов'язку управляти всім, що створене Богом.

Розвиток, зростання людини пов'язані з розвитком навколишнього середовища [28, с. 75]. Ставлення людей до матеріальних благ є не одностороннім і полягає не лише в експлуатації, тобто в егоцентричному володінні, воно має виявлятися у відповідальній співпраці згідно з покликанням людини. Серджо Р. Бернар виражає католицьку позицію, коли зауважує, що християнській концепції ставлення до матеріальних благ властива екологічна заангажованість, що передбачає таке використання матеріальних засобів, яке б не чинило шкідливого впливу на людське життя та на збереження й відтворення всіх біологічних видів.

Сучасна людина – жертва системи виробництва, тобто досягнути щастя вона може лише за умови володіння матеріальними благами. З цим пов'язане явище фрустрації, коли в людини виникає відчуття, що незадоволення можна подолати придбанням нових матеріальних благ. З християнської позиції, "мати" повинно орієнтуватися на "бути", тобто володіти матеріальними благами для того, щоб жити, а не навпаки. Сьогодні відбувається процес нової ієрархізації цінностей, коли на перший план виступають цінності, котрі пов'язані із задоволенням матеріальних потреб людини [28, с. 90].

У 70–80-ті роки минулого століття завданням діячів науки, релігії, культури, на думку українського вченого В. Вернацького, американських учених Б. Коммонера, У. Дугласа, іспанських А. Каркола, Р. Доналісіо, А. Фортеса, польських Ю. Банька, Ю. Александровіча, Л. Захера, німецьких Ф. Барнаби, Б. Беккера, П. Бюркліна, А. Шмідта, французьких Ф. Сен-Марка та інших, повинно стати проголошення духовних цінностей, а не бездумного виробництва речей.

Католицький філософ Дітріх фон Гільдебранг у книзі "Етика" пропонує подивитися на всі свої вчинки та "прислухатися до голосу свого буття". Щоб цей світ став кращим, людина має орієнтуватися на моральні цінності, які

повинні стати фундаментом для відбудування всіх наших вчинків і ставлення до навколишнього середовища [60, с. 18]. Тома Аквінський визнає потребу в розумному обґрунтуванні всіх етичних норм. Розум є для нього принципом і мірилом етичних вчинків.

Р. Шнакенбург у книзі "Етичне послання Нового Завіту" пише про те, що християни, обстоюючи свою віру та відповідне цій вірі життя перед іншими поглядами на світ і життя, проходять випробовування своєї моралі перед "судом розуму". "Розум" не завжди може пояснити відмову від бажань і зрозуміти необхідність виконання моральних цінностей, але "від створення світу" дано пізнавати Бога розумом через Його творіння [Рим 1, 19–20]. Отже, людина цілком здатна досягнути розумом і благо добропорядності та зробити його часткою свого призначення у світі [217, с. 15].

Відомий польський філософ та еколог Ю. Банька в праці "Філософія техніки" зазначає, що хоча всі й говорять про екологічні проблеми, але ніхто не перестає пропагувати виробництво практично непотрібних для життя, проте привабливих товарів, що катастрофічно зменшує природні ресурси, збіднює довкілля [228, с. 25].

Проблема співвідношення сучасної науки та світогляду Католицької Церкви знайшла своє відображення в працях В. Андрушка, Т. Борозенця, А. Герасимчука, А. Колодного, В. Мельничук, М. Стадника, І. Фенно, В. Шеремети, П. Яроцького.

Німецький релігієзнавець Ф. Хайлер прямо стверджує, що будь-яке дослідження релігії в кінцевому підсумку є теологічним у тому розумінні, що воно вивчає не тільки психічні чи історичні феномени, а й аналізує досягнення трансцендентної реальності [115, с. 144]. Т. Борозенець зауважує, що західні дослідники фактично стверджують несуперечливу взаємодоповнювальну єдність науки та релігії [34, с. 39].

Відомий американський учений Ієн Барбур у фундаментальній монографії "Релігія та наука. Історія та сучасність" докладно досліджує проблему

взаємовідношення досягнень науки та сучасного богослов'я Католицької Церкви. У контексті цієї широкої проблематики він аналізує новий погляд на природу, де доктрина творіння та розвиток науки і техніки не суперечать один одному, а доповнюють одне одного та вступають у діалог між собою.

Ієн Барбур формує новий погляд на природу, у якому поєднано як релігійні, так і наукові ідеї. Дослідник критикує "концепцію наукового матеріалізму, який стверджує, що науковий аналіз матеріального світу дає всезагальне вичерпне пояснення, що відкидає традиційні релігійні вірування" [20, с. 38]. Також він аналізує всі можливі "реакції на екологічну кризу християнської традиції на основі побудови сучасної теології природи" [20, с. 73] і пропонує свій докладно розроблений варіант "філософії процесу", котра, на його думку, є найбільш "продуктивною для забезпечення гармонійного синтезу релігії та науки" [20, с. 79]. У зв'язку з цим учений намагається дати таку інтерпретацію християнства, яка могла б задовольнити біблійну віру та сучасну науку.

Наступна праця Ієна Барбура "Етика у вік технології" присвячена аналізу проблеми впливу богослов'я та науки на навколишнє середовище. Екологічна теологія сприяє збереженню довкілля, тому вчений її цілком підтримує. Перспективи розвитку взаємодії теології та досягнень науки дослідник оцінює як "співвідношення віри та розуму, котрі розглядає, насамперед, як принципово різні й тому унікальні та рівноправні сфери життєдіяльності суспільства та досвіду особистості" [21, с. 47].

На думку українського дослідника Т. Борозенця, як релігійний досвід віри, так і наукові знання розуму оголошені однаково істинними та рівноцінними, вони вже не протистоять одне одному [32, с. 30].

В енцикліці "Fides et Ratio" (Віра і Розум) папа Іван Павло II висловлюється так про синтез віри й розуму: "Ніби два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини. Сам Бог прищепив людському серцю прагнення до пізнання істини, прикінцевою метою якого є

пізнання Його самого, щоб людина, пізнаючи й люблячи Його, могла досягнути повноти істини про себе" [88]. Саме тоді, коли людина досягне істини про себе, про своє минуле, теперішнє та майбутнє, лише тоді все її життя, її вчинки будуть спрямовані на збереження своєї людської гідності. Хоча шляхи пізнання істини можуть бути різними, кінцевий результат повинен бути один – любов до Творця цього світу й повага до Його створінь. Людина завжди перебуває в пошуку, такий шлях завжди складний, і саме віра, переконаний Іван Павло II, може допомогти подолати цей шлях успішно [140, с. 76]. Не можна не погодитись із понтифіком з того приводу, що сьогодні людина постійно перебуває в атмосфері й ментальності страху, котрий викликаний витворами людського інтелекту, яким певною мірою притаманні злет людського розуму й підприємливості й котрі можуть бути використані проти існування самої людини [221, с. 11]. Людство, прагнучи піднятися вище, утрачає свою людяність і забуває про своє призначення. Це доволі сильно нагадує старозавітну історію про Вавилонську вежу, коли люди прагнули досягнути до неба, щоб показати свої можливості, силу й міць своєму Творцеві, і одночасно піднятися над Ним.

Пояснити сучасний стан людського зростання можна такими словами енцикліки папи Івана Павла II: "Людина досягає зрілого віку тоді, коли вона здатна власними силами відрізнити правду від фальші й виробити власну думку про об'єктивний стан речей" [88]. І в цьому нам повинен допомогти не лише розум, але й віра, бо це два дарунки, які ми отримуємо від Бога разом і вони разом повинні розвиватися, не применшуючи значення один одного. "Розум, позбавлений підтримки з боку Об'явлення, збочив на манівці, де є очевидним ризик утратити його останню мету. Віра, позбавлена підтримки розуму, зосередилася на відчуттях і переживаннях, що створює загрозу втрати нею призначення бути універсальною пропозицією" [88]. Щоб віра не зводилася лише до рівня міфу чи забобону, а розум не збився на манівці з шляху пізнання

істини, необхідно об'єднати свої зусилля й сконцентрувати увагу на глибині людського буття та відновити свою глибоку єдність [86].

Підводячи підсумок зауважимо, що з другої половини ХХ століття одним із центральних питань Католицької Церкви постає оцінка стану людства у співвідношенні людина – природа. В чисельних документах після Другого Ватиканського собору наголошується на поглибленні та загостренні екологічних проблем.

Стрімке формування та розвиток споживацького суспільства, домінування капіталу над духовними цінностями, на думку католицьких лідерів, зумовило неадекватне шкідливе ставлення людини до природи. Відбувається неусвідомлена підміна цінностей, за якої християнське твердження про людину, як володаря природи, у контексті відповідальності за неї перетворюється на розуміння людини як володаря природи у контексті максимального її використання задля задоволення власних потреб.

Означена проблема не залишається поза увагою і науковців. Як у гуманітарних науках, так і в прикладних чимало дослідників зосереджують свою увагу на визначенні причин та пошуків виходу із невпинного поглиблення екологічної ситуації на планеті.

Зауважимо, що спільним у дослідженнях як католицьких мислителів, так і вчених постає усвідомлення місця і ролі аксіологічного фактору як у появі екологічної кризи, так і у її подоланні. В контексті антропоцентризму ХХ століття стрімкий розвиток науки призвів до неадекватної оцінки людиною свого місця та ролі у земному та космічному вимірі. Загострене усвідомлення людської могутності в контексті стрімкого опанування природою задля покращення умов людського буття призвело до знецінення духовних цінностей.

Наголосимо на тому, що в сучасній науковій оцінці місця і ролі християнського вчення, в контексті екологічної кризи як її наслідку, наявні протилежні підходи. Перший підхід є критичним, відповідно до якого науковці (як зарубіжні, так і вітчизняні) знаходять в християнському віровченні суттєві

підстави для неадекватного ставлення людини до природи, що і стало причиною екологічної кризи. Другий підхід – аксіологічний, відповідно якому науковці вказують на наявність в християнському віровченні базових аксіологічних підстав для гармонійного співбуття людини та природи. Відповідальність за наслідки наукової діяльності, згідно цього підходу, необхідно покладати на моральність людини, її усвідомлення відповідальності за наслідки її науково-практичної діяльності.

Отже, критичний підхід орієнтує людство на покладання відповідальності за наслідки досягнень науки на християнство, як віровчення. На нашу думку, наслідки такої точки зору на суспільну свідомість складно прогнозувати.

Аксіологічний підхід орієнтує людство на усвідомлення необхідності покладання на представників науки високих моральних вимог, згідно яких діяльність вченого, котра б шкодила людині та природі, неможлива відповідно до його моральних стандартів. На нашу думку, проблема поставлена правильно і є нагальною для сучасного суспільства, однак її виконання є доволі складним і потребує спільних зусиль політиків, фінансистів, культурологів, філософів тощо.

Відмінною від наукової точки зору, рисою католицького бачення появи екологічної кризи є її тлумачення в контексті антропології, тобто наявності гріха в природі людини. Відтак, Церква акцентує увагу на тому, що причина проблем сучасної екологічної ситуації знаходиться не в досягненнях науки, а в світоглядних та духовних засадах сучасного техногенного суспільства.

Отже, відбувається поворот від оцінки стану та здобутків науки до постановки проблеми етичної відповідальності людини за сучасний стан довкілля.

1.2. Концептуалізація екологічного вчення у сучасній католицькій теології

Екологічне вчення Католицької Церкви – невід’ємна складова соціальної доктрини. У численних соціально зорієнтованих документах Вчительський

уряд Католицької Церкви порушує питання виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища – руйнування Божого створіння. Папа Бенедикт XVI наголошує, що будь-яка криза чи то у сім'ї, чи у суспільстві, чи в навколишньому середовищі спричинена кризою "екології людини" – кризою віри та стосунків людини з Богом, її духовності та моральності.

На думку католицьких мислителів, криза "екології людини" наявна тоді, коли настає криза в системі "людина – Бог" і людина відходить від свого призначення – бути з Богом. Коли руйнується система "людина – Бог", руйнуються також інші системи: "людина – людина" та "людина – природа".

Початок ХХ ст. ознаменований декількома течіями в Католицькій теології, що характеризують ставлення людини до Бога та до Його творіння Тут знаходять свій розвиток неотомізм, неоавгустинізм, християнський екзистенціалізм і християнський еволюціонізм. У першій половині ХХ ст., у період після двох світових воєн, економічних криз і соціальних революцій, у всіх школах філософії намітився поворот до проблем конкретно взятої людини, її життя та існування. Саме тоді й починає формуватися нова філософська течія – неоавгустинізм. Слушним є висновок української дослідниці Т. Гаврилюк, яка, аналізуючи неоавгустинізм зауважує, що в межах цього напрямку "поглиблюється осмислення ставлення Бога та людини, у якому Бог виступає об'єднуючим початком у продовженні дуалізму людини (занурюючись у надра власного "я", людина виявляє неподолану прірву між особистістю та світом)" [50, с. 78].

Провідним представником неоавгустинізму є відомий німецький філософ Р. Гвардіні. У праці "Кінець нового часу" він саме так описує проблему трактування людиною природи: "... людина перестала відчувати світ як щось затишне, надійне і само собою зрозуміле. Світ став чимось іншим, і в цій новій якості знаходиться новий релігійний сенс" [54, с. 148]. Зауважуючи про зміни, теолог вказує на поступовий, але невпинний перехід суспільної свідомості від сакральних християнських цінностей до авторитету світської аксіологічної

системи. Означена зміна отримує в творчості Р.Гвардіні негативну оцінку, оскільки її результатом постає сприйняття християнських цінностей як ворога всякої духовності й розвитку людства [54, с. 154]. "Бог втрачає своє місце, а з ним втрачає його і людина", – саме цей вислів Романо Гвардіні характеризує тогочасний стан духовності суспільства, який і став рушійною силою подальшого розвитку людства.

У середньовіччі основним у ставленні до природи, вважає філософ, було побожне схиляння, "для світовідчуття, яке складається зараз, таке схиляння неможливе; щось заважає йому" [54, с. 129]. Це "щось", на думку філософа, є цим самим досягненням у науці, котре дало змогу людині відчутти себе непереможною. Науково-технічний прогрес, який стає наслідком досягнень науки, швидко розвивається впродовж ХІХ ст., однак його використання не узгоджується з законами природи. "Людина не сприймає природу як важливу норму, – зауважує філософ, – ані як живий притулок" [54, с. 129]. Цю думку Р. Гвардіні можна вважати свідченням антропологічної катастрофи в сучасній філософії. А призвела до такого результату людська діяльність у сфері оволодіння природою та суспільним розвитком.

Пророкуючи кінець Нового часу, Р. Гвардіні заперечує можливість автономно саморозвиватися творчій особистості. Він допускає перевагу такого людського типу, як "людина маси" – прямо протилежна типу "особистості". Р. Гвардіні говорить про нову історичну форму людини, яка повністю розкривається у бутті та у творчості, проте розкриття її має визначатися не мірками нового часу, а "критеріями, що відповідають її власній сутності", бажанням. Така людина не спрямовує свою волю на те, щоб зберігати свою неповторність і прожити життя за власним бажанням, а навпаки, "приймає і предмети побуту, і форми життя такими, якими їх нав'язує їй раціональне планування й нормована машинна продукція, і робить це, як правило, з почуттям правильності свого рішення. І в цій "масі" філософ не бачить нічого поганого, хоча це неминуче завдасть шкоди всім цінностям особистості й

культури" [54, с. 134]. Р. Гвардіні стверджує, що саме такий розвиток подій дає людині шанс стати особистістю. І тоді індивідуалісту нового часу врешті-решт доведеться відповідати перед самим собою на питання, наскільки абсолютно недоторканими вважає він певні умови існування своєї особистості, захищати які – його природне право [54, с. 134].

Філософ запитує: що найголовніше в людині? І безапеляційно відповідає: "...бути особою. Бути покликаним Богом; бути, отже, у змозі відповідати за свої вчинки та вступати в дійсність, виходячи з внутрішніх спонукальних сил. Саме це робить кожную людину єдиною. Не в тому сенсі, що кожен обдарований якимись особливими, тільки йому притаманними властивостями, а в тому ясному, безперечному сенсі, що кожен, будучи одного разу доставлений Богом у самому собі, не може бути ні заміщений, ні підмінений, ні витіснений. Але якщо це так, то, чим частіше буде зустрічатися єдність, тим краще. Тоді добре, що людей багато, і для кожного з них відкрита ця чудова можливість – бути особою" [54, с. 134].

Людина, на думку Р. Гвардіні, на певному етапі її життя прагне "віднайти природність" в способі життя, повернути свій початковий стан тілесно-духовної істоти, створеної Богом і знову увійти "в покинутий світ символів". Людина хоче віднайти гармонію з природою, але чи ще можливо це? Філософ розглядає два варіанти повернення: "романтичне – ставлення до природи, якого більше немає; реалістичне: облік можливостей прийдешнього – природність повинна бути відвойована в наступаючого нового, повинна сама з нього розвинути. І це теж тісно пов'язане з проблемами і завданнями, що стоять перед "особистим" початком і "особою" в людині" [54, с. 138].

Р. Гвардіні називає два явища, які є фундаментальними в будівництві майбутнього людського буття, – це "негуманна" людина та "неприродня" природа. Усе залежить від "влади над суцим", і сама людина повинна визначити критерії своєї влади, якою вона буде? Ким вона стане насправді і які настрої будуть правити нею? З якою метою влада буде використовуватися? [54,

с. 141] Сучасній людині ще потрібно буде дорости до правильного розпорядження владою, і крім того, вона не завжди захоче усвідомлювати проблеми, а бачить лише деякі зовнішні небезпеки, наприклад, ті, що стали очевидними під час війни й досі є предметом обговорення. Ще й сьогодні не розроблені певні етичні норми, на які б опиралася влада, і це, вважає Р. Гвардіні, дуже серйозна проблема. Розв'язання її філософ бачить у розвитку в людей таких чеснот, як серйозність і серйозне бажання збереження природи; хоробрість, яка б наважилася протистояти хаосу; аскеза подолання самого себе й відмова від себе – саме вони зможуть узяти "владу над владою" й вирішити проблеми сьогодення. Підсумувати роздуми Р. Гвардіні можна словами святого Августина: "Досягнення людиною досконалості є неможливим, якщо людина відвертається від Бога і спрямовується до себе" [1, с. 189].

Втрата духовних цінностей, як причина розриву між людиною та природою, між людиною та Богом, розглядається і відомими французькими католицькими мислителями Луї Лавелем та Рене Ля Сенн. У праці "Маніфест", яка була опублікована у заснованому теологами видавництві "Філософія духу", подається програма оновлення філософії через "чисте філософське мислення". Мислителі звертаються до царини філософії з метою повернення людині її духовного призначення. На їхню думку, дослідження "первинного буття" піднімає людину до межі її духовного досвіду, в якому домінують духовні цінності формують особистість, здатну до справжнього контакту з духовною реальністю. Зауважимо, що основою можливості чистого філософського мислення постає у філософів суб'єктивний акт інтуїтивного осягнення реальності.

Безпосередню очевидність деяких фактів свідомості пояснюють як "дорозумну", "дораціональну" інтуїцію. Увесь недиференційований духовний досвід особи тлумачать таким, що "виходить за межі об'єктивних детермінант і співвідноситься з ідеальним абсолютним буттям. У цьому ірраціональному досвіді вони вбачають витoki релігійної віри людини" [173, с. 20].

Вирішення питання про сенс та призначення людського життя здійснюється Л. Лавелем в контексті аксіології. Людина лише через досягнення духовних цінностей здатна відновити зв'язок з абсолютом та пізнати істину. В цьому контексті і творчість, як найбільший дар Бога людині, повинна бути скерована не на зовнішнє, а на вдосконалення духовного начала, притаманного людині. Творчість постає перетворюючим та вдосконалюючим актом, який виводить людський потенціал із обмеженості повсякденного існування до можливості пізнання Творця, відновлюючи та стверджуючи в людині її істинну природу [173, с. 20].

Аксіологія постає центральною проблемою і у творчості Рене Ля Сенн. На відміну від Л. Лавеля, у якого аксіологія поставала шляхом до "досвіду буття", Рене Ля Сенн пропонує у своїх дослідженнях онтологічну концепцію цінностей. Онтологічною потребою людини є створення системи цінностей. Зважаючи на те, що ціннісні моделі різноманітні та змінні, людина знаходиться в постійному стані пошуку, створення та досягнення нескінченних, абсолютних, "атмосферних" цінностей. Зауважимо на тому, що в творчості мислителя наявний певний онтологічно-аксіологічний дуалізм. Він стверджує наявність абсолютної, всезагальної та вічної цінності, яка і є альфою і омегою усіх творчих зусиль людини. Постійно створювані людиною цінності наповнюють людське буття, виводячи її за межі природних чи історичних умов існування. Відтак, сутнісною основою людини, згідно концепції Рене Ля Сенн, на нашу думку, є постійний пошук та становлення ціннісно-сміслового універсуму [173, с. 21].

Обов'язковою умовою буття є цінності. Саме вони визначають духовні потреби, керують плином людського життя. Хоча, як стверджує філософ, людина завжди має можливість вибору і від самої людини залежить, чи замкнеться вона в ставленні до них (чим принизить себе) чи піднесеться, відкриваючись до цінностей із любов'ю, що допоможе їй у пізнанні світу та її призначенні [173, с. 21]. Ця дилема стоїть перед людиною, що породжує, на думку філософів, "нездоланну суперечливість людського існування". Основною

формою прояву суперечливості людського життя, як вважав Р. Ля Сенн, є "суперечність буття й обов'язку. Слідування обов'язку передбачає неуклінну напругу людського духа, нескінченну боротьбу духа з дійсністю" [173, с. 21].

Через систему цінностей людина піднімається до досягнення найвищої цінності у її житті – Бога. Теологи також говорять про любов, яка виводить людину за межі тимчасових цінностей і постає найважливішою метою людського життя.

Французький філософ Е. Муньє, усвідомлюючи кризу нашої епохи як кризу цивілізації, вирішує по-особливому подивитися на людину. Поєднуючи свою концепцію з концепцією християнства, філософ розглядає людину як особистість, що була проголошена "Особистістю ще Спасителем" на початку I століття. У роботі "Персоналізм" Е. Муньє стверджує, що кожна людина є особистістю та "Образом Божественної Особистості", оскільки створена за "Її Образом і Подобою". "Особистість нескінченна, або, щонайменше, вона виходить за межі кінцевого, вона створена за образом Бога" [134, с. 67]. На думку Е. Муньє, для розуміння людини варто повернутися до першохристиянських витоків. Оскільки матеріальне і духовне поєднується в людині, то ніщо матеріальне їй не чуже. Але саме це, матеріальне, не приведе людину "до вищої мети". Вища мета й уся глибина людського існування – змінити "таємницю своєї душі, щоб прийняти в неї Царство Боже і втілити його на землі". Основою програми філософії французького персоналізму стала ідея втілення Царства Божого на Землі. У цьому плані "особистісна філософія" йде в руслі августинівської антропології, котру Е. Муньє приймав як заклик до "звеличання земного життя" [134, с. 4].

Для того, щоб особистість могла розвиватись і виконувати Божі задуми, філософ звертає увагу на суспільство й описує, яким воно повинно бути. Суспільство на Землі існує лише заради блага особистостей, їхнього духовного блага, усе матеріальне благо необхідне для його здійснення. Одночасно держава та економічне товариство стоять на службі окремих чи колективних

особистостей, які розвиваються на їхній території. Не може бути економічного ладу, який володів би цінністю сам по собі: "економіка має бути тільки найкращим засобом надання всім людям тієї міри матеріальних благ, яка необхідна для духовного розвитку кожного" [134, с. 96].

Е. Муньє не створює нової філософської школи, а просто намагається повторювати стару істину про те, що людині потрібно повернутися до своїх витоків – до Бога, що людина має через Бога повернутися до самої себе й так пізнати саму себе та знайти мир і у своїй душі, і в суспільстві [134, с. 238].

Цікавою умовою самореалізації людини в творчості таких однодумців, як П. Рікер, Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Недонсель постає взаємодія духу і матерії. Зокрема, Е. Муньє пише у роботі "Особиста і суспільна революція" "про три основні виміри особистості: покликання, втілення та об'єднання, де акцент робиться на "втіленні у праці" [134, с. 5]. Досягнення праці філософ трактує як творчість, у процесі якої людина є законодавцем, цілеспрямованою істотою: "праця здійснюється заради творчості"; створюючи той чи той продукт, досягаючи певних вершин, людина не тільки виражає себе, а й певним чином завершує себе; праця – засіб завершення людини як особистості, вона констатує власне Я; праця повертає індивіда до самого себе; у праці людина здійснює себе не тільки як істота мисляча й дієва, але й як чуттєва, емоційна; "праця супроводжується радістю" дисципліни праці, її конкретний порядок і сувора визначеність організують людину, даючи їй відчуття впевненості та вселяючи віру в самого себе [134, с. 5]. Наголосимо на тому, що праця, як форма розкриття духовного потенціалу особи, також постає умовою виходу людини за межі власного егоїзму, оскільки призначення праці полягає у служінні іншому. У Ж. Лакруа праця є "справжньою свободою" [38], адже саме вільна людина може бути відкритою і до інших, і до Бога.

Основний принцип буття кожної людини – всеосяжна любов до ближніх: "Якщо інші люди для мене стають чужими, то я чужий сам для себе". Усе людство – величезний план любові, в який залучений кожен член суспільства [134, с. 80].

На думку М. Недонсея, особистість не може самотійно себе пізнати чи проявити, вона потребує самовираження в інших, щоб бути собою. Але навіть залишаючись на самоті із собою, людина ніколи не повинна забувати про присутність Бога. Підсумувати персоналістичну концепцію можна словами Е. Муньє: "Я існую настільки, наскільки я існую для іншого" [134, с. 530], тобто людина живе, коли в ній наявне почуття любові до інших і до Бога.

Відомий німецький філософ, теолог П. Рікер, знаходить вихід із антропологічної кризи також у створенні шкали цінностей. На його думку, в основі "всесвітньої гуманістичної стратегії, спрямованої на відстоювання і зміцнення загальнолюдських цінностей", повинно бути поняття особистості [171, с. 459]. Особистість – головний символ гуманізму П. Рікер осмислює пережитий досвід краху європейської цивілізації у двох світових війнах, і це осмислення буде на трьох питаннях: "Що саме відбулося? Чому відбулося? Як таке стало можливим?" Гіпотеза "людини-гвинтика", яка набула поширення за часів тоталітаризму, "переступає межу мислимого" [183, с. 535]. Це "радикальне зло", на думку П. Рікера, можна подолати, відродивши в людині основу її буття.

Філософ П. Рікер у передмові до праці Ханни Арендт "Становище людини" пише, що "характеризувати працю відсутністю тривання здається парадоксально, якщо брати до уваги нагромадження знарядь та інструментів, насадження капіталу й достаток товарів і благ у розвинених індустріальних суспільствах – принаймні впродовж того часу, доки проблема вичерпаності енергетичних та невідновлюваних ресурсів не стане вирішальним випробуванням для всієї економічної спільноти" [17, с. 84]. П. Рікер наголошує, що людство не повинно піддатися феномену накопичення, властиве сучасному виробництву, а постійно пам'ятати про нищення навколишнього середовища нашими бажаннями. "Споживати – це виснажувати, – стверджує П. Рікер, – ...та коли ми, дозволивши нагромадженню капіталу й достатку продуктів праці ошукати нас, ... то переходимо на бік ефемерної природи ("ефемерної" у найпершому значенні слова – те, що триває тільки один день) ненаситного

споживання" [172]. Досягнення науки дали підстави людству надмірно споживати й використовувати різноманітні блага, але це спонукало його відчутти себе всемогутнім володарем світу, забувши про небезпеку самознищення.

Концепцію особистості розглядає також Х. Ардент. У праці "Становище людини" мислитель відображає особистість у межах "суспільства споживачів" і світу власності. Людина-виробник "з'явилася внаслідок великої новочасної революції та радикальної втрати цінностей її в обмеженій системі відліку самого виробника відбувається майже автоматично відразу після того, як вона окреслює себе як виробника предметів і будівника людських винаходів, який випадково винаходить знаряддя, але вважає себе передусім виробником інструментів для виробництва інших інструментів, що лише випадково ще й виробляє речі" [17, с. 1]. Однак життєва діяльність людини, на думку Х. Ардент, спроможна розвиватися тоді, коли людина вже володіє індивідуальністю, яка для свого існування потребує "приватного місця" та "ідентичності особи". Коли людина втрачає їх, то це призводить до втрати нею індивідуальності та, наслідком може стати знищення й суспільного життя як такого, до "встановлення тоталітарного режиму" [17, с. 133].

Філософ Йоганнес Гессен порушує важливе питання сенсу життя людини в цьому світі. У книзі "Сенс життя" філософ роздумує над миттєвістю нашого існування тут і вічністю перебування там. Й. Гессен закликає кожну людину дуже серйозно поставитися до цієї проблеми й до можливостей її розв'язання. Більшість людей, на його думку, живе поверхневим життям, позбавленим внутрішньої суті та змісту. Витрачаючи своє життя на повсякденність і розчиняючись у ньому, люди забувають про своє призначення й навіть не намагаються зрозуміти та усвідомити його [59, с. 20]. Сенсом буття людини повинно бути постійне бажання "ставити і послідовно намагатися знайти відповідь на це питання – у цьому полягає суть людини" [59, с. 11]. Проблема співвідношення земного та духовного розглядається мислителем в контексті констатації труднощів повсякденного життя, які людина намагається здолати,

забуваючи про її істинне призначення. В есхатологічному контексті, теолог наголошує на тому, що в земному бутті людина є "купкою порохи, на якій мерехтить промінь вічності". Призначення людини полягає у відтворенні образу Божого. Вона ніколи не буде абсолютним повторенням Бога, але "людина повинна плекати в собі щоразу чистішу і виразнішу божественну копію, щоб стати дедалі дужче схожою на свій праобраз" [59, с. 23]. Цінності секулярного суспільства спонукають людину до успішності, яка виражається фінансовим, статусним еквівалентом, і яка, на думку філософа, не повинна бути справжньою метою людського буття [59, с. 20].

Яскравим критиком розвитку цивілізації ХХ століття є Габріель Марсель. Він був одним із перших, хто підняв питання про негативні наслідки наукових досягнень. В центр своїх міркувань мислитель поставив особистість людини й осмислення її буття. З "потоків небезпек, тривог і різних технік", у котрих опинилася людина, вона повинна віднайти значення свого буття. Філософ у "Метафізичному щоденнику" говорить: "...я не можу також вийти поза себе самого й запитати про своє походження; звичайно, я не маю тут на увазі моєї емпіричної чи метафізичної дійсності. Проблема мого походження і походження Всесвіту творять одну й ту ж проблему чи, точніше, єдність; ця нерозривність пов'язана із самою моєю ситуацією, моїм існуванням, скінченням метафізичним фактом того існування. І тут, на мою думку, ми піднімаємося до цілком позитивного поняття вічності" [42].

Усвідомлюючи наявність соціальної, антропологічної та моральної кризи, Г. Марсель вказує на необхідність визнання істинної природи усього суцього. Він зауважує, що не можна уявити "собі спасіння людини й людства від бід, страхів, погроз, потрясінь, котрі, немов злива, у ХХ ст., якщо не визнати "надприродний порядок" [42]. У "Міркуваннях про віру" Г. Марсель говорить, що з духовного досвіду людства й випливає безсумнівний висновок про найбільшу перешкоду в розвитку віри, котрою є не нещастя, а задоволення, якого людина прагне понад усе. Задоволення та смерть тотожні, вони

взаємозамінюють один одного. Коли людина вважає, що вже всього досягла і все має, – це однозначно шлях у нікуди. Ця ситуація яскраво нагадує історію з притчі про багача, котрий, отримавши до того не бачений урожай зі своїх земель, вирішив, що всього що можна, у житті він досягнув. Тепер же йому залишилося лише одне – насолоджуватись і використовувати йому дане. Але ця насолода тривала недовго: "Безумний, цієї ж ночі душу твою заберуть у тебе" [Луки 12:16].

Часто, на думку філософа, із задоволення народжується відмова від життя (духовного), і це стає найвитонченішою формою духовного розкладу. Саме цей "духовний розклад" спонукає людину до часто не обдуманних вчинків у бажанні догодити собі, своїм бажанням величі і безмежному володінню. З іншого боку, Г. Марсель не говорить про повну відмову від благ і "моральне мучеництво". Існує те, що "хоч і далеке від задоволення, але не є мучеництвом, а радше радістю. Критики християнства цього не бачили й навіть не підозрювали близької спорідненості, яка зв'язує радість з надією і вірою, як і з вдячністю душі, котра свідчить і славить" [124].

Так само, як і багач із притчі казав собі: "Їж, пий та веселись", не знаючи, що ще цієї ночі помре, залишивши все, багато людей бажають насолоджуватися не духовним життям, а швидкоплинними речами. Одним із бажань людини є бажання задоволення влади, котре породжує так званий "практичний антропоцентризм", котрий утілюється в зміні напрямку річок, зруйнуванні високих гір і в недовірі на милість Божу.

У статті "До трагічної мудрості і за її межами" Г. Марсель висловлює думку, що самі по собі досягнення науки не можуть сприяти встановленню згоди між людьми та природою. Лише безвідповідальне ставлення може призвести до негативних наслідків [124].

Філософ наголошує, що не потрібно підозріло ставитися до розвитку науки, але, безсумнівно, варто "відкрити очі людям, котрі очікують від розвитку науки і техніки того, чого ті жодним чином не можуть дати, мається

на увазі – наділити людське життя сенсом" [124]. Важко не погодитись із думкою Г. Марселя, який вважає, що сенс життя потрібно шукати в мудрості, а справжня мудрість нашого століття полягає в тому, "щоб з необхідною розсудливістю, але й не без хвилюючого захоплення шукачів ступати стежками, котрі ведуть не скажу за межі часу, але за межі нашого часу, – туди, де технократи і статисти, з одного боку, інквізитори й кати, з іншого, не тільки втрачають ґрунт під ногами, але зникають, як туман на зорі прекрасного дня" [124].

Утвердження наукового світогляду як панівного світогляду ХХ століття породило і спроби поєднання наукового та релігійного знання. Одним із прикладів такого поєднання є теологія християнського еволюціонізму П'єра Тейяра де Шардена. Співставляючи найсучасніші знання в галузях геології, палеонтології, антропології, він здійснює переосмислення теології в дусі еволюції. Незважаючи на те, що Т. де Шарден пропонує цікаву і нову онтологічну концепцію, водночас, центральною фігурою його творчості постає людина. Людина, як поєднуючий ланцюжок між світом земного та небесного, має метою свого буття, на думку теолога, свідоме продовження справи еволюції, результатом якої є здобуття вищої форми існування у поєднанні із Христом.

Зауважимо, що в еволюційній концепції Т. де Шардена світ постає як єдине ціле, який як і людина, має свою остаточну мету – Бога. Концепції мислителя притаманний пантеїзм. Бог, розчинений у світі, є причиною існування психічного змісту усіх феноменів матеріального світу. Використовуючи поняття "енергія", мислитель відходить від традиційного християнського тлумачення і роз'яснює його як невід'ємну властивість самої матерії, що одночасно виступає як духовна, рушійна сила, котра задає імпульс еволюції космосу.

Вчення Т. де Шардена є актуальним в сьогоденні через його акцент на цілісності духовного та природного. Науково обґрунтовуючи етапи еволюції – літосфера, біосфера і ноосфера – він наголошує, що мірилом усіх справ людини

є, був і буде Бог. Бог є джерелом та центром світу, з якого все починається і до якого "сходяться всі реальності". Бог, створивши весь світ, розчиняється в ньому, і тому все, що є в ньому, – це "Божественне середовище", а людина, котра "...досить виросла, вона різко змінює свій вигляд, ... природу" [209] Теолог пропонує новий принцип ставлення до природи, новий принцип взаємодії людини та природи – це "принцип планетарного оптимізму", оскільки будь-які втручання людини в природу контролює "внутрішня мудрість", закладена Творцем.

Цікавою є оцінка мислителя не лише меж втручання людини в природній стан речей, але і наукових та культурних здобутків. В цьому відношенні Тейяр де Шарден більшою мірою говорить як теолог, ніж як науковець. Він наголошує на відсутності будь-якої цінності наукових здобутків людини перед очима Бога, якщо вони суперечать Його волі і для Неба вони не матимуть безпосереднього значення. Насправді жодне з "цих відкриттів і творів не втілиться в камені, з яких і буде зведено новий Єрусалим. Але те, що ви у всьому діяли згідно з волею Божою, – ось це оцінять на Небесах, ось це буде вічно" [208]. На думку теолога, першочергово повинні бути окреслені межі людської свободи. Бо саме вони є мірилом людських дій. Бог не потребує від людини комфортних здобутків цивілізації, на котрі людина витрачає багато сил і часу [208]. Така оцінка людської діяльності піднімає питання про доцільність самої праці, чи потрібна вона взагалі? Означений парадокс мислитель вирішує у творі "Божественне середовище". Людина живе в природному, соціальному та духовному середовищах. Кожен із них є ареною прояву її духу, та "якщо земні цілі самі по собі нічого не варті, ви можете любити їх за те, що вони дають вам можливість довести свою вірність Господу" [208].

І. Барбур так пише про Т. де Шардена: "Тейяр стверджував цінність життя у світі і важливість людських зусиль у "землебудуванні", в якому ми співпрацюємо з Богом-Творцем. Технологія – це співучасть у Божому творенні" [21, с. 9]. Хоча свої твори Т. де Шарден писав ще задовго до

очевидності нищівних наслідків розвитку науки на природне середовище, уже тоді він закликав людство сприймати довікільляк невід'ємну частину людства, а людей – невід'ємними від природного світу. І. Барбур вважає, що коли Тейяр дивився в майбутнє, він передбачав, що завдяки досягненням у науці й техніці ми більше будемо віддалятися від інших створінь. У своєму духовному перетворенні, яке допоможе здійснити розвиток науки, людський рід залишить позаду всі інші форми життя [21, с. 10].

І. Барбур вважав Т. де Шардена оптимістом, який усі проблеми природного середовища, пов'язані з розвитком науки, міг вирішити за допомогою тих же досягнень у науці. Але постає питання: хто або що ж проконтролює людину в її бажанні досягати вершин у розвитку науки? Чи зможе людина зупинитись у своєму бажанні володіти природою? Над цим питанням розмірковувало багато науковців, філософів, богословів.

Зауважимо, що тоді, коли вчені співали гімни досягненням науки у сфері взаємодії людини з природою, католицькі мислителі застерігали від надмірного захоплення розвитком науки в антропогенних процесах, яке може привести людство до небажаних і непередбачуваних результатів. Зокрема, католицький священник Ю. Круха зазначає, що цінність досягнень науки "... залежить, передусім, від того, як вони співвідносяться з людиною. Звідси постулат, що людина повинна вчитися по-новому дивитися на світ, поділяючи мислимо себе з одного боку, і дії та продукцію, яку виробляє та творить, – з іншого. Завдяки такому поглядові вона зможе дивитися критично на результати своєї праці, визначити небезпеки, які виникатимуть, усвідомити їх та попередити раніше, ніж вони реалізуються в житті" [258, с. 228].

Погоджуючись із персоналістичною оцінкою ролі досягнень науки в суспільстві, Ю. Круха зазначає, що людина не повинна замислюватися тільки над соціально-економічними суспільними умовами. У роздумах людини, яка будує високорозвинену цивілізацію, на першому місці повинно стояти питання про її сенс життя [258, с. 220]. Сьогодні суспільство, усі його інститути,

переконаний Ю. Круха, повинні звернути увагу та докласти максимум зусиль задля зміни свого внутрішнього світу, своїх поглядів на місце й роль досягнень науки в суспільстві. Те, як зауважує католицький теолог, що вважали панацеєю ще вчора, сьогодні – після критичного його вивчення і змін у суспільстві та природному середовищі – вимагає корекції й часто суттєвої.

Досягнення науки, як наголошує архієпископ Х. Кульбінович, закрили духовні орієнтири в сьогodнішньому світі всьому людству, і воно стало оцінювати здобутки у сфері науки лише матеріальними вимірами, які закрили духовну сутність повною мірою, якою є сам Бог. Тому завданням Церкви та всього людства, закликає ієрарх, є турбота про творення цивілізації, яка була б людською й вела до Бога, а не відвертала від Нього. Не можемо й не маємо права допустити того, щоб, створивши людськими руками й мозком цивілізацію, ми призвели її до загибелі, до морального самознищення, і не тільки морального, але й фізичного. Х. Кульбінович акцентує увагу на тому, що завданням Католицької Церкви є відкритість світові, зануреність у нього, "щоб мати можливість його змінювати, олюднювати, сакралізувати" [258, с. 221].

Католицька Церква, вважає архієпископ Х. Кульбінович, має докласти максимум зусиль, щоб позитивно впливати на процеси, які дегуманізують досягнення науки. Помилкою Церкви було б твердження, як слушно зазначають католицькі теологи Ю. Круха, Х. Кульбінович, Ф. Кеніг та ін., що все, принесене сучасною наукою, є загрозою для людства, сіє паніку та песимізм, про що свідчить аналіз стану наукового розвитку.

Сьогодні, як зазначають католицькі теологи, часто постає питання: "Що робити"? Стати цивілізації "християнською чи загинути"? Цілком зрозуміло, що цивілізація, як би ми того не хотіли, не стане враз християнською, а тому нам потрібно робити все, щоб у нинішніх умовах виправляти всі недоліки, котрі були допущені суспільством як у процесі використання досягнень науки, так і в ній самій безпосередньо. Сила Церкви у вірі в Бога й опорі на віруючих. Це покладає, як вважають теологи, величезну відповідальність на всіх людей,

особливо у сфері духовних викликів. "Мусимо довіряти тому й вірити в те, наголошує Ю. Круха, що сучасні люди не будуть безвідповідально ставитися до духовного чинника, а звернуть більшу увагу на духовне перетворення самих себе й дадуть науковій творчості відповідний напрямок обнови. А ми в цій обнові хочемо брати живу, відповідальну участь" [258, с. 221].

Австрійський кардинал Ф. Кеніг у статті "Криза сучасного цивілізаційного розвитку" з тривогою пише про сучасне суспільство, яке дійшло в розвитку науки до такого ступеня, що далі перед ним лише прірва. Потрібно терміново шукати нові орієнтири в наукових досягненнях, і ці орієнтири постійно зіставляти з вимогами духовного життя людини. Людство нарешті повинно зрозуміти, що ресурси планети обмежені й ця обмеженість зростає зі збільшенням нас. "Людство, – наголошує Ф. Кеніг, – повинне усвідомити обмежений характер населеної ним планети" [258, с. 222], а це потребує інших норм суспільного життя, і розглядати його треба не стільки в кількісному, скільки в якісному вимірах.

Ми не маємо права, застерігає кардинал Ф. Кьоніг, спрямовувати людство на необмежені матеріальні вигоди, тому що необмеженими можуть бути тільки духовні цінності. Наша планета дає тільки те, що може дати, адже цілком зрозуміло, що зі збільшенням людства не збільшується кількість природних запасів нафти, вугілля, металів, прісної води. І лише духовний зріст не має меж. Духовний зріст, на думку кардинала, не спричиняє ні спустошення матеріальних видів сировини, ні забруднення природного середовища людини, ні гонитви стратегічних озброєнь, він не є причиною атомної загрози, не призводить до соціальних конфліктів, не викликає психічно-духовних стресів і загубленості людської душі. Ніхто не обмежений у духовному зростанні і в процесі духовного росту немає небезпеки обмеження однієї людини іншою [258, с. 225].

Неодноразово в історії людства виникало питання, хто повинен пристосуватись у світі – людина до досягнень науки чи науково-технічний

прогрес до вимог сучасного людства? Теолог Ю. Круха відповідає на нього однозначно: "Людина повинна пристосовуватися до нього, але не сліпо, а визначивши пріоритетні свої цілі в цьому прогресі, адже сам прогрес – це справа рук і розуму людини, і не завжди він дає той результат, який ми від нього очікували" [258, с. 225].

Кожне наукове відкриття, винахід, як застерігають теологи, повинні пройти всебічне обговорення, перш ніж вийдуть на широке поле реального застосування. Не можна сліпо захоплюватися винахідниками, навіть зі світовим іменем, та їхніми творіннями, тільки тому, що вони є такими. Історія доводить: іноді вони і самі не можуть до кінця усвідомити, яку небезпеку для суспільства має той чи інший винахід.

Бурхливі події ХХ ст. – війни, революції, загроза ядерної катастрофи, боротьба ідеологій – сприяли швидкому розвитку "вічної філософії" Томи Аквінського. З багатьох питань філософія томізму зблизилась з іншими напрямками релігійної філософії, насамперед, з екзистенціалізмом у його релігійному варіанті та персоналізмом. "Відкритість світу, намагання розглядати проблеми, що турбують сучасність, з одного боку, та пильна увага до внутрішньої суті людини – з іншого – ось найбільш характерні риси неотомізму", – так пише Т. Гаврилюк про неотомізм [49, с. 121].

У своїй основі неотомізм розглядає людину як складову з двох частин: душі й тіла. Зокрема, Тома Аквінський розглядав тіло не як в'язницю душі, а як рівноцінну складову людини, відповідно до чого тіло потребує певних благ і людина прагне догодити йому. Керує цим догодженням свобода вибору, яка й дає змогу людині обирати між добром і злом, морально цінними вчинками та аморальними діями. Усе залежить від міри людської відповідальності перед Богом. "За своєї кардинальної природної благодаті наука може бути злою за способом свого використання, через свою залежність від людини, яка своєю волею може спрямувати розвиток науки не тільки до Бога, але й проти Нього", – зауважує Т. Борозенець [34, с. 52]. Василій Великий вважає, що:

"Добро не в самій природі знання, а в людських намірах, разом з якими і знання схиляється на той чи той бік" [37]. Філософів, богословів, науковців завжди цікавило питання про бік, на котрий має схилитись у своєму розвитку наука. У будь-якому варіанті пріоритети завжди схиляються до відповідальності, насамперед перед Богом і людьми.

Свої ідеї щодо розуміння сутності людини польський єпископ Кароль Войтила відобразив у працях "Особа і вчинок", "Любов і відповідальність", де виділив два принципи вивчення людини й розуміння природи людини. Майбутній папа Іван Павло II намагався пізнати людину як об'єкт "ззовні", як елемент Всесвіту, так і з "середини". Людина як і вся природа, що оточує її навкруги, створена Богом і є пасивною доти, поки не починає діяти. Саме вчинок, вважає Кароль Войтила, проявляє в людині її сутність і здатність вільного самовизначення. У праці "Особа і вчинок" автор намагається витлумачити свідому дію людини – вчинок, "який визначає особистість" [44]. Вчинок людини залежить від моральних цінностей, котрими вона й керується, здійснюючи ту чи ту дію. Зважаючи на це, Кароль Войтила зазначає, що протягом історії свого становлення антропологія постійно перепліталася з етикою [43, с. 73].

Персоналістичний підхід, який знайшов своє відображення у філософії Кароля Войтили, – це прагнення пізнати людину, заглибившись у внутрішній вимір існування і відшукати джерело неповторності [43, с. 27]. У такому разі людину не можна порівнювати з рештою світу, оскільки лише людина усвідомлено може діяти й відповідати за свій вчинок, тим самим наблизитись до свого Творця. Досягнення науки повинні орієнтуватися на моральні цінності як вчинок, котрий людина скоїла і за який повинна відповісти.

Проблема наближення людини до Бога посіла важливе місце в богословській концепції німецького мислителя кардинала В. Каспера, єпископа Ротенбурзько-Штутгартського, а згодом Голови Папської ради сприяння єдності Церков. Мислитель важливу роль у своїй концепції відводить людській

можливості запитувати: "Ця здатність задавати питання складає велич людини, основу її трансцендентності" [211, с. 210]. В. Каспер вважає, що здатність ставити питання є особливою рисою людини, яка "уможлиблює її піднесення до трансцендентності, вихід поза іманентний світ, – пише О. Шепетяк, – людина для В. Каспера є поєднанням контрадикторних характеристик іманентності та трансцендентності. Піднесення людини поза рамки досвідного світу уможлиблюється винятково буттям Бога та людським контактом із Ним" [211, с. 211]. У праці "Бог Ісус Христос" богослов висловлює думку про те, що Бог наділяє людину здатністю й необхідністю перетворювати середовище, у котрому вона живе, підпорядковувати його собі для свого комфорту, і, на противагу всім живим істотам, людина не пристосована інстинктивно до певного середовища, а, як говорять антропологи, відкрита для світу. Вона існує не в природній гармонії сама із собою й із навколишнім середовищем, а повинна формувати сама себе й навколишнє середовище. Вона надана сама собі та є завданням для самої себе. Тому людина може запитувати, і ці питання постійно супроводжують її.

Ця здатність запитувати є складовою величі людини, основою її трансцендентності, тобто переступання через себе й перевершення самої себе, а також основою її свободи. Людина – єдине живе створіння, котрому може бути сумно, котре може бути нещасливим і не задоволеним [102, с. 16]. В. Каспер говорить про необхідність людини шукати й знайти сенс свого існування, бо вона знаходить задоволення лише тоді, коли відкрита для світу, коли знає відповідь на питання про сенс власного існування та про сенс реальності загалом. Згідно з переконанням релігійної традиції, така відповідь – реальність, описується словом "Бог". У традиційному розумінні Бог не існує поруч із рештою реальності, Він сам є всезагальна реальність, основа й визначення всього, безумовним у всьому умовному, одне і все для людини [102, с. 16].

О. Шепетяк наголошує на тому, що підставою людськості в людині кардинал вважає наявність Бога, а відмова від Бога, як від орієнтиру

особистісного духовного прогресу, – це відмова людини від власної людськості. Людина, яка живе без Бога, нічим не відрізняється від інших живих сотворінь. "Якщо людський екзистенційний погляд не скерований до Бога як до цілі її буття, – вважає В. Каспер, – то людина втрачає можливість піднесення трансцендентності, виходу поза світову досвідну обмеженість та споглядання світу як цілісності з потойбічної перспективи. Якщо з уявлення людини про буття виключається Бог, тоді світ стає закритим ізотропним середовищем, вихід з якого немислимий" [102, с. 210]. Автор погоджується з тим, що на першому місці в житті людини повинен бути Бог, бо, орієнтуючись лише на матеріальні блага, людина забуває про своє місце та призначення у світі.

Обов'язкову присутність Бога в житті людини простежуємо і у творчості кардинала Йозефа Алоїса Ратцінгера, архієпископа і митрополита Мюнхенського, згодом Префекта Конгрегації віри, а опісля відомого як папа Бенедикт XVI. У своїй праці "Введення в християнство: Лекції про апостольський символ віри" він пише: "Якщо раніше, відповідно до вчення про походження видів, людина могла стверджувати, що відповідно до свого минулого, вона всього-на-всього порох земний, випадковий результат процесу еволюції, і така наука віднімала всі ілюзії й позбавляла її всіх привілеїв, то зараз їй немає потреби перейматися з цього приводу, бо яким би не було її походження, вона може сміливо дивитися в майбутнє і творити з себе все, що захоче" [168, с. 33]. І справді, у сучасних умовах людина здебільшого не задумується над її походженням, її цікавить майбутнє, свобода у вчинках і думках. Але чи задумується людина про небезпеку, яка її чекає у вседозволеності? "Вчення про походження видів практично відійшло на другий план, як щось саме собою зрозуміле. Тепер набагато важливішою є кібернетика, котра дає змогу планувати залежну від свідомості людину.

Отже, навіть з богословської точки зору, можливість планомірно маніпулювати людиною стає більш важливою проблемою, ніж проблема людського минулого, хоча обидві проблеми одна від одної невіддільні й

зорієнтовані на вирішення одна одної" [168, с. 34]. Йозеф Ратцінгер бачить вирішення сьогоденних проблем у вірі, тому що саме вона дає людині можливість віднайти свій статус, самовизначитись у земному житті, знайти сенс перебування тут, на Землі. Людина живе не хлібом єдиним, не задоволенням своїх потреб, вона живе як людина лише в справжньому вимірі свого людського буття – словом, любов'ю, сенсом. "Сенс – це хліб, завдяки якому людина існує в справжньому вимірі свого людського життя. Без слова, без сенсу, без любові людина потрапляє в ситуацію "не можна більше жити", навіть якщо в неї земний комфорт і вона нічого не потребує з матеріальних благ" [168, с. 40]. Насправді, як вважає кардинал, людині потрібно зрозуміти, що ніякі матеріальні блага не в змозі вирішити всі її проблеми. Важливо, щоб людина пам'ятала своє призначення, дане їй Богом, і не забувала, що сенс її життя – це не комфорт і земні блага.

Відомий католицький теолог ХХ ст. К. Ранер стверджує, що в сучасному світі людина стала основою відносин, наче "мірою всього" [250, с. 20], і, отже, це потребує від людини більш усвідомлених дій, думок, вчинків.

К. Ранер, розмірковуючи про людину та її життя, порушує надзвичайно важливі питання, які відкривають людину в новому світлі. Мета наукових пошуків – у відкритті Божого об'явлення в антропологічному ракурсі. Не менш вагомої мети богослов досягає, коли відкриває людину в Божому світлі. Для К. Ранера людина "не тільки створіння, не тільки істота, яка перебуває у світі і постійно про нього запитує, не тільки дух, який скеровує свій погляд до Бога; людина – це передусім вмістилище Божественного світла. Ця Божа присутність у людині уможлиблює відкриття людського серця і розуму для Бога, потяг і внутрішню необхідність пошуку Бога, а головне – Божа присутність формує і визначає людську сутність. Людина є собою виключно завдяки тому, що в ній присутній Бог" [212, с. 211], тобто можна стверджувати, що людина повинна усвідомлювати відповідальність за все скоєне, оскільки можливість відкривати

нові, не звідані досі знання, винаходити нове, розвиватися самій і розвивати природу – це все "завдяки тому, що в ній присутній Бог".

Т. Гаврилук зауважує, що в сучасній католицькій антропології здійснюється започаткований К. Ранером пошук тих основних складових особливостей людського духу, які найповнішою мірою можуть утвердити будь-яку людину духовно досконалою істотою, що виходить за межі фізичного існування через трансценденцію свого земного життя, через постійне прагнення до джерела буття – Бога. Такий пошук "є відповіддю на світоглядні запитання сучасного глобалізованого суспільства, яке здатне здолати антропологічну кризу через усвідомлення глибокої духовної єдності людства" [50, с. 27].

Найбільшим благом для людини є сяйво Боже в Ісусі Христі й подолання зла перевершеною любов'ю, як вважав Г. Урс фон Бальтазар, католицький богослов ХХ ст. На його думку, Христос є Словом Бога, зверненим до людини, й одночасно відповіддю людства Богу, Ісус є досконалим утіленням божественного і людського. Будучи створеною за образом і подобою Божою, людина, опираючись на любов Божу, котра є благодаттю, повинна бути готова до відповіді, яку дала Марія: "Нехай буде мені по волі Твоїй". Людина, котра готова до такої відповіді, ніколи не зможе використовувати світ, творіння Боже, у цілях, що перечать Божій волі. Будучи готовою так, як і Марія, віддати все для блага людей і слави Божої, людина не зможе відкинути слова Бога й зможе стане добрим господарем Землі.

Господь прагне для людини завжди найкращого, але залишає її свободу у виборі. "Воля Божа, – пише фон Бальтазар, – збігається з абсолютною свободою, так що для людини виконати волю Божу в будь-якій ситуації, включаючи найважчу, означає придбати свободу. І друге знання повідомив нам Христос: воля Божа завжди є любов" [19]. Отже, що б ми не робили, усі наші вчинки повинні бути керовані любов'ю.

Австрійський філософ і теолог Є. Корет у книзі "Основи метафізики" стверджує, що людині притаманне постійне прагнення до пізнання і вона зобов'язана постійно запитувати: чи "це належить до її суті"?

Людина не схожа на тварину в її смиренному прийнятті всього природного, вона завжди має бажання щось змінити. Людина прагне самостійно творити свій світ. Але для цього їй необхідно пізнати світ й обов'язково орієнтуватися на функцію життя загалом, на свободу й відповідальність за вчинки. Ми погоджуємось із думкою автора, оскільки людина, яка не вміє відповідати за свої вчинки, не цінує життя як своє, так і чуже, зазіхає на свободу інших членів суспільства, не може розпоряджатися природними багатствами ефективно.

Є. Корет вважає, що досягнення науки змінили світ, без них сучасне людство не змогло б вижити. Однак сьогодні ми явно відчуваємо, що один лише розвиток науки не вирішує людських проблем, він створює нові проблеми, приносить із собою також кризи та катастрофи. Панування людини над природою може обернутися на пануванням матеріального світу над людиною. Людині загрожує предметний примус із боку нелюдського, однак могутнього світу. Наївна віра в добродійність матеріального прогресу науки значною мірою похитнулася [110, с. 134]. Ці слова автора пророчо описують стан сьогодення. Однак Є. Корет зауважує, що не розвиток науки спричинив такий стан речей, а неозначені людські цінності. "Емпіричні науки разом із технологією не дають відповіді на питання про сенс людини. Це не їхнє завдання, не їхня компетенція. Вони предметно й методично обмежені своїм предметом і тому не можуть ні досягати сутності та сутнісних вимірів людини, ні обґрунтовувати людських цінностей і норм поведінки, вони не можуть давати відповідь на питання про сенс цілого, від чого і для чого людина існує" [110, с. 136]. Відповідь про сенс людського життя можна знайти лише в ставленні людини до Бога, окреслюючи істини свого життя зі служінням Богу, знаходячи цінності людського життя в заповідях Божих, "...не можна серйозно

й воістину говорити про людину, не кажучи про Бога, бо ставлення до Бога показує справжню сутність людини" [110, с. 148].

Відомий мислитель Жак Марітен у праці "Релігія і культура" осмислює проблему ставлення людини до природи й знаходить вихід із цієї проблеми через зміну мислення: "Сьогодні перед лицем світу, котрий несе в собі стільки ж загроз, скільки й великих спокус, передусім саме в мисленні кожного з нас необхідно провести цю відмінність і зрозуміти важкі істини, котрі воно потребує зберігати" [122, с. 38]. Християнин, який піддається у своїх бажаннях спокусі й чиї думки прикуті лише до земних досягнень, – таке мислення із самого початку є неправильним. Подібна людина забуває про неймовірну силу, котра, перебуваючи в середині самої людини (духовність), і є істиною людської суті земного буття, "... що діє безперервно, очищуючи її від несправедливості, учить нас високо цінувати природу, силу закону братерської любові та розуму, оживляючи їх милосердям, і не дає згаснути в людях земній надії, котра передається Євангелієм" [122, с. 39].

Людина своєю працею змушує природу приносити ті плоди, які сама природа не в стані виростити, але плоди, що дає природа, залежать від культури того, хто її обробляє. Лише "розум і праця, котрі є основою людської природи", здатні підкорити природу, "...цивілізація повинна бути на боці природи" [122, с. 40]. Людина має керуватися у своєму житті розумом, оскільки, як вважає мислитель, інстинкти в людині не так сильно розвинуті, як у тварин, і щоб життя було можливим для людини, їй постійно треба мислити.

Важко не погодитись із Ж. Марітенем, який вважав, що завдячувати виникненню кризи ХХ ст. людство повинне світському гуманізму, тобто антропоцентричному підходу, котрий призвів до виведення на перший план розвитку науки. Згідно з Ж. Марітенем, філософія Нового часу втратила всі цінності середньовічної культури. Мислитель закликає сучасників і нащадків зупинитися й осмислити руйнівні наслідки гуманізму без Бога та терпляче рухатись до інтегрального гуманізму. Інтегральний гуманізм, за Ж. Марітенем,

розглядає людину в її цілісності – у природному і надприродному бутті, свобода ж – це поєднання людського і божественного.

Концепція інтегрального гуманізму Ж. Марітена нагадує людині про її місію, яку вона повинна виконувати тут, на Землі, як створіння Боже. Культура – це одна з вершин, яких досягає людина на шляху свого вдосконалення. Творча діяльність, утілюючись у творення культури, відбивається в "трансцендентність божественного буття – Істини, Краси і Добра" [121, с. 79]. Ж. Марітен говорить про новий вид гуманізму, який не має нічого спільного з "буржуазним гуманізмом". Він характерний тим, що не "обожнює людину", але з повагою ставиться до людської гідності та підтримує загальні вимоги особистості. Цей гуманізм орієнтований "на соціально-історичну реалізацію турботи про людину", про яку йдеться у Євангелії, та людське не повинно існувати лише в духовному рівні, але втілюватися й іти до "досягнення ідеалу братерського співтовариства". Новий гуманізм не потребує того, щоб "люди по жертвували собою заради раси, або класу, нації, заради їхнього розвитку та процвітання. Він передбачає найкраще життя для людей і конкретні блага для співтовариства людських особистостей; він закликає до смиренної істини, до братерської дружби та їх утілення ціною постійної напруги сил і визначеної бідності – у соціальному ладі й у структурах громадського життя; тільки йдучи таким шляхом, цей гуманізм зможе зростити людину в цілісності й стати героїчним гуманізмом" [120]. Ж. Марітен зі своїм баченням "Бога в центрі людини" пропонує людям не забувати про своє коріння, розвивати культуру й пам'ятати, що християнин належить одночасно тимчасовому і вічному, відповідно до цього потребує "...відновлення ролі релігійно-моральних цінностей у контексті сучасної культури" [139, с. 127].

Сучасний томіст Е. Жильсон звертає увагу на те, що, на відміну від давньогрецьких уявлень про богів, першою особливістю Бога євреїв є його єдинобожжя: "Слухай, Ізраїль: Господь, Бог наш, Господь єдиний" [Втор. 6:4]. Вимовляючи ці слова, "Мойсей не формулював ніякого

метафізичного начала, яке потім потребувало раціонального виправдання. Він просто казав як пророк істинного Бога" [77, с. 459]. Для Е. Жильсона це релігійне висловлювання є початком глобальної філософської революції. Важливим моментом, як вважав томіст, є уявлення про те, що в іудейській релігії Бог є Особистістю, на противагу уявленням греків, де Він – річ, предмет. Про це свідчить нефілософській вислів: "Я є суций" [Вих. 3:13–14].

Важливим фактором появи християнської філософії, на думку Е. Жильсона, є криза давньогрецької філософії, яка зайшла в глухий кут не через брак інтелектуалізму, а, навпаки, завдяки йому. Античний політеїзм не задовольняв онтологічних уявлень інтелектуально розвинених греків. Отже, кризу давньогрецької метафізики долає християнська філософія. "Це було принципове релігійне вчення про спасіння за допомогою Христа". – зауважує теолог [77, с. 506].

Е. Жильсон ретельно аналізує праці Августина Аврелія, Ансельма Кентерберійського й знаходить у їхніх міркуваннях суттєві помилки. Він вказує на те, що, наслідуючи античну філософію Платона, Ансельм та Августин ототожнювали буття й поняття – незмінність, єдність і т. п. Такою якістю володіють не тільки Бог, але й різні поняття. Якості – "нематеріальність, незмінність і єдність належать до різних понять, наприклад, істина в такому разі є теж тим, що справжнє, або існує" [78, с. 513]. Відповідно до цього, істина та Бог – тотожні й нічим не відрізняються.

Розвиток уявлень про Бога Е. Жильсон знаходить у філософії Томи Аквінського. Ангельський доктор створив природну теологію, яка у своєму підґрунті спиралася на метафізику Аристотеля та ототожнювала буття й Бога. "Але що означає бути? – розмірковує теолог. Даючи відповідь на це важке запитання, ми повинні ретельно розрізняти розбіжності в значенні... слів суще та бути" [78, с. 513]. Зазначене висловлення, на думку Е. Жильсона, вказує на екзистенціальну інтерпретацію томізму. Екзистенційність виникає в онтологічному розрізненні понять "існування" та "сутність", тобто можна

сказати, що кожне існування, виходячи з інтерпретації томістів, повинно володіти двома необхідними атрибутами: "сутністю" й "буттям".

Такий порядок речей, на думку Е. Жильсона, можливий тільки за умов визнання існування екзистенційного Бога. Е. Жильсон саме так змальовує стосунки між Богом-Творцем і його сотворінням: "Я – це живий і всемогутній Бог-Творець, який тримає світ і керує ним". Жодне створіння не вислизне від погляду свого Творця, і жоден вчинок чи думка не вислизнуть від Нього. Він – добрий Отець усіх людей, для тих, хто любить Його і кого любить Він, але і справедливий суддя, який заслуговує поклоніння, на яке тільки Він і має право. Його буття та Його слава видимі всюди в Його творінні. Сотворені Ним земля й небо свідчать про Його могутність та мудрість. А мудрість "випереджає всякі зміни, єдина і всюдисуща, вона володіє всіма згідно з природою, авторитетом і порядком речей, пронизуючи весь світ своєю силою і спрямовуючи його своєю любов'ю, вона відкриває духу таємний зміст речей, устрій Всесвіту і властивості елементів. Коли вона пояснює світ думки розсудливого, вона відкриває йому також і сенс історії, початок, середину і кінець часів. Засновниця й упорядниця всіх речей, Мудрість Божа, одна тільки й може їх пояснити. І тут ніяка істина не виражається в термінах, виведених людським розумом: світ і сама Мудрість – суть лише творіння і дари Бога" [78, с. 3]. Саме мудрість повинна керувати діями людини в її прагненні покращення свого комфорту, досягненнях науки, саме вона, дарована Богом, є мірилом творіння людини.

Основні положення неотомізму розглядають через аналіз людського буття у світі. Людина, за неотомізмом, є складною єдністю душі й тіла. Метою та сенсом її існування повинно бути "споглядання божественного блага", а не лише споглядання, ще й прагнення до блага. "Прагнучи до блага, людина набуває інтелектуальних, моральних і теологічних чеснот, на формування яких і повинно бути спрямоване суспільне життя" [50, с. 100], зауважує Т. Гаврилюк. Особистість – це стійка й самостійна духовна субстанція. Свобода, здатність

проявити себе в духовній дії, самосвідомість – є рисами творчої можливості. Проявляються всі ці риси у ціннісному сенсі лише в співпраці з Богом. Загалом людський інтелект, щоб бути істинним, повинен погоджуватися з "божественним інтелектом". Людина творить свій культурно-історичний світ, але спонукає її до цього божественний Творець [255, с. 32].

Через людину проходить вся історія, як через основний елемент буття, яка веде до вищого стану розвитку суспільства – "граду Божого". Неотомісти розуміють людське суспільство як природне, основними формами якого є сім'я, суспільство, Батьківщина, держава. "Неотомізм заперечує такі соціальні організації, як індивідуалізм і колективізм, називаючи їх фальшивими крайнощами. Він пропагує так званий солідаризм, який обґрунтовує християнським принципом любові до ближнього. На практиці це має вигляд проповіді соціального миру між класами. Загалом у неотомістській концепції наявне поєднання матеріалізму та ідеалізму, різних наукових та антропологічних учень сучасності" [173, с. 43].

Учення Католицької Церкви вбачають у системі Томи Аквінського взірцеву теологію через те, що вона є "вічною філософією", ідеально обґрунтованою та реалістичною метафізикою. Але насправді для неотомізму характерна не цілковита вірність поняттям і концепціям, а їх перетлумачення з огляду на потреби сьогодення.

Новий підхід до вирішення проблеми співвіднесення знання та віри, науки та релігії запропонував французький філософ М. Блондель. У його роботі "Дія. Досвід критики життя та науки" представлена концепція, відповідно до якої філософія та її основне знаряддя розум – розглядаються як своєрідні предтечі віри та релігії". Я. Бондарчук у монографії так трактує слова М. Блонделя: "Філософія повинна до кінця пройти свій шлях, але в процесі руху вона все більше усвідомлює свою обмеженість і окреслює ту ланку, яку може заповнити тільки віра. Логічна царина віри починається там, де зупиняється розум, котрий повинен докласти зусиль, щоб зрозуміти все йому доступне.

Філософія не замкнена система, вона виходить за свої кордони й зорієнтована на нескінченне. Природа передбачає надприродне, іманентне передбачає трансцендентне, розум передбачає віру, яка його завершує" [31, с. 10].

"Філософія дії" М. Блонделя та його послідовників закликає людину до освоєння та перетворення світу. У прояві здійснення дії, вважає філософ, "людина долає власну недосконалість". Однак будь-який вияв і викликані ним різні форми діяльності визначає "трансцендентна сила". "Філософія дії" допомагає усвідомити людині необхідність засвоєння "істин Одкровення та повного засвоєння істин віри". У філософії та в теології існує "низка межових проблем (проблема людини, проблема життя і смерті, проблема щастя та любові та ін.), отож завдання філософії – повернути людину до сприйняття релігійних догм, а теології – сприяти тому, щоб зробити положення релігії внутрішніми переконаннями людини" [49, с. 120].

Чеський філософ Т. Татранський пов'язує з іменем М. Блонделя виникнення філософії дару, або як її ще називають філософію донації, що розвинулася передусім у Франції. На його думку, джерела виникнення цієї течії не були суто філософськими, оскільки дослідження феномену дару є тут чимось новим і немає слідів цього у філософії раніше, ніж у ХХ ст. Натомість питання дару має дуже велике значення в теології, як вважає філософ. І це дуже виразно можна простежити у філософії та теології М. Блонделя. Дар – це впровадження у своє життя жертвності за принципом жертви Ісуса Христа на хресті людини, натхненної Пресвятою Трійцею. Отже, даруючи своє життя, тим самим отримуємо спасіння. М. Блондель намагався випрацювати "таку онтологію та заразом філософську антропологію, котра могла б якось пояснити, чому людина реалізується саме тоді, коли посвячує себе чомусь, віддає своє життя або для інших, або ж заради якогось проекту" [190].

Отже, філософію М. Блонделя можна охарактеризувати як спробу раціонального аналізу дійсності, котру, за словами чеського філософа, "можна було б знайти також у фундаментальному літургійному тексті, адже це відома

річ, що під час ofertorium на месі часто можна почути таке: "Віддаємо Тобі, Боже, те, що Ти сам дав нам, Ти ж дай нам Себе Самого". Отже, гадаю, що, читаючи тексти М. Блонделя, можемо сприйняти їх як коментар до цієї, власне, дійсності, основою якої є твердження, що все вже є даром" [190].

Філософія М. Блонделя мала величезний вплив на нову теологію у Франції, що, зі свого боку, позначилася на II Ватиканському соборі. Цей вплив на сучасну теологію був тут дуже великий, як вважає Т. Татранський, і тому що, "у документах II Ватиканського собору є таке речення, яке надихнуло пізніше Кароля Войтилу – майбутнього папу Івана Павла II, де сказано, що людина реалізується в широму віданні себе самої" [190]. Отже, усі наші дари, наша посвята різним цілям є спробою віддати Творцеві, хоча б частково, те, що Він нам дав. Однак, потім "відкривається цілий містичний горизонт, де ми створюємо в собі таке місце, котре наповнює Бог", і завдяки цьому ми уподібнюємося до Бога [190]. Це і є сенсом життя кожної людини.

Висновки до розділу 1

Аналіз теолого-філософських і соціокультурних підстав осмислення католицькими філософами досягнень науки дає підстави зробити такі висновки:

1. Католицька теологія в усьому різноманітті її напрямів відображує в собі основні аксіологічні, культуротворчі, світоглядні проблеми ХХ ст. У контексті цього основною її характерною рисою є антропоцентризм, який зумовлений невпинним поглибленням загальносупільної кризи – антропологічної, економічної, політичної тощо.

2. В інтерпретації представників католицької теології екологічна криза пов'язується з кризою у системі "людина – Бог", основною причиною якої є відхід людини від свого призначення у світі – бути в єдності з Богом. Внаслідок цього відбувається розбалансування й інших підсистем світу "людина – людина" й "людина – природа".

3. Проблеми досягнень науки перебувають у полі зору теологів відповідно до їхнього конфесійного спрямування (неотомізм, неоавгустинізм, персоналізм тощо), але спільною рисою для них є усвідомлення місця й ролі людського фактору в контексті стрімкого зльоту розвитку науки.

4. Спільною тенденцією для католицької теології є її невпинний та постійний наголос на єдино можливому шляху подолання антропологічної кризи – усвідомлення співвідношення суспільного та індивідуального, у контексті якого хибне секуляризоване суспільство породжує пригнічення та спотворення істинної природи людини як образу Бога, що поглиблює прірву між істинним буттям людини та Богом, між істинним буттям світу та Богом.

5. У контексті аналізу наявних наукових підходів до визначення ролі й місця християнської теології в процесах екологічної та антропологічної кризи виявлено низку основних підходів: критичний, аксіологічний, герменевтичний, екзистенційний, компаративний підходи та методи контекстуального й структурно-функціонального аналізу. Критичний, відповідно до якого науковці (як зарубіжні, так і вітчизняні) знаходять у християнському віровченні суттєві підстави для неадекватного ставлення людини до природи, що й стало причиною екологічної кризи. Критичний підхід орієнтує людство на покладання відповідальності за наслідки досягнень науки на християнство як віровчення. На нашу думку, наслідки такої позиції щодо суспільної свідомості складно прогнозувати. Аксіологічний підхід, відповідно до якого науковці вказують на наявність у християнському віровченні базових аксіологічних підстав для гармонійного співбуття людини та природи. Відповідальність за наслідки наукової діяльності, згідно з цим підходом, необхідно покладати на моральність людини, її усвідомлення відповідальності за наслідки її науково-практичної діяльності. Аксіологічний підхід спрямовує людство на усвідомлення необхідності покладання на представників науки високих моральних вимог, відповідно до яких діяльність ученого, яка б шкодила людині та природі, неможлива з огляду на його моральні стандарти. На нашу думку,

проблема порушена правильно і є нагальною для сучасного суспільства, однак її виконання є доволі складним і потребує спільних зусиль політиків, фінансистів, культурологів, філософів та ін. Герменевтичний підхід орієнтує людей на усвідомлення науки Католицької Церкви щодо ставлення людини до природи в минулому і позитивне її використання сьогодні. Метод структурно-функціонального аналізу допоміг з'ясувати соціально-гуманітарну та світоглядну функцію науки і техніки у сучасному світі. Екзистенціальна методологія наукового аналізу дозволила проаналізувати внутрішній світ людини через переживання нею відчуття турботи про довкілля, тривоги за майбутнє людства, відповідальність за нові відкриття та досягнення науково-технічного та науково-технологічного прогресу.

РОЗДІЛ 2. ІНТЕРПЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЇ У СОЦІАЛЬНОМУ ВЧЕННІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

2.1 Доктрина Католицької Церкви про чинники екологічної кризи

Католицька Церква активно реагує на все, що відбувається у світі. На початку другої половини минулого століття, коли розпочинається жваве обговорення екологічної проблеми, Католицька Церква одна з перших бере активну участь у дискусії.

Папа Павло VI в апостольському листі "Octogesima adveniens" застерігає від надмірного використання та нищення природного середовища. Перший офіційний документ щодо екологічної кризи під назвою "De iustitia in mundo" (Про справедливість у світі) закликає тих, "хто хоче побудувати більш людський світ, звернути увагу на Слово Боже, щоб його врятувати" [246]. Після синоду єпископів, де й було проголошено цей документ, усі понтифіки та офіційні представники Ватикану у своїх промовах, інтерв'ю, офіційних документах на соціальну тематику не оминали екологічних питань.

Ще в давні часи людство розмірковувало про необхідність прислухатися до природи, шанувати її, про що говорив Василій Великий у творі "Шестиднев". "Всеосяжний світ, – зауважує мислитель, – суворо впорядкований Божою волею. Дії людини на арені природи будуть тоді успішними, коли вона буде відповідати гармонії, установленій Творцем усього видимого і невидимого. Але, як бачимо сьогодні, людина не дослуховується до жодних порад і застережень" [22, с. 25].

Людина завжди прагнула зробити своє життя легшим, комфортнішим, зручнішим і для цього використовувала всі ресурси, надані їй Богом. Однією з таких наданих Богом можливостей стає розвиток науки. Він полягає не лише в

застосуванні новітніх технологій у всіх сферах людського життя, але в оцінці реальної користі та прорахуванні можливих наслідків і ризиків. "Не можна не погодитись із думкою християнських діячів, – пише професор А. Герасимчук, – які цілком слушно застерігають, що використання цих технологій спочатку може викликати ейфорію, але пізніше ми зіткнемося з екологічною проблемою, яку вирішити майже неможливо. Тому не потрібно діяти легковажно й безвідповідально там, де науково-технічні втручання спричиняють сильний масштабний вплив на живі організми, який може мати суттєві наслідки в довготривалій перспективі" [56, с. 25].

Католицька Церква чітко та яскраво виразила свою всебічну турботу про людину в енцикліці папи Лева XIII "Rerum Novarum" (Нові речі), яка стала своєрідною вершиною Соціального вчення Церкви. "Саме з цієї енцикліки й почалася розробка сучасного вчення Католицької Церкви", – вважає С. Кияк [105, с. 121], тому що, "започатковане папою Левом XIII Соціальне вчення Католицької Церкви гармонійно узгодило комплекс норм (зокрема солідарності, взаємодопомоги, поваги до загального блага), заснованих на природному і надприродному Божому праві, котрі діють у соціальній сфері" [105, с. 122]. Окрім того, Соціальне вчення Католицької Церкви об'єднало концепції соціального спрямування. Кардинал Йозеф Гьофнер вважає Соціальну доктрину Католицької Церкви "інтегральною частиною християнської концепції життя, тому що вона є знаряддям євангельським, наслідком євангельської місії, складником загального церковного вчення" [65, с. 14].

Великого значення в енцикліці "Rerum Novarum" папа надає тлумаченню науки: "... знаменитою і вагомою є наука, яку хоч і започаткувала філософія, та була розвинута до досконалості Церквою, яка теж подбала, щоб ця наука не залишилася частою спекуляцією розуму, а надавалась би для практичного життя та його формування. Основа науки полягає в тому, що в багатстві розрізняється законне посідання й законне вживання" [113, с. 5]. Папа в

енцикліці закладає принципи, котрі в майбутньому буде розглянуто на II Ватиканському соборі: "це принцип релігійної свободи як гарант прав людини та принцип спільного добра як норми співпраці громадян у державі та співпраці самої держави й Церкви задля добра громадян" [105, с. 122].

Папа Лев XIII, відстоюючи матеріальні блага працівників, зокрема такі, як приватна власність, акцентує увагу на збереженні духовних багатств і гідності людського життя: "Життя на цій землі, навіть добре й бажане, не є метою, для якої ми створені, а дорогою й засобом, щоб удосконалювати життя духа з пізнанням правди, практикуючи добро" [113, с. 9]. Хоча доволі часто люди про це забувають і у своїх стосунках з іншими, та й із природою, керуються власною вигодою. Папа Лев XIII, бажаючи нагадати людям про їхнє призначення, пише: "Великим привілеєм людини є те, що творить її такою або істотно відрізняє від тварин, – це інтелект. І саме тому, що людина розумна, треба людині визнати щось більше, як просте вживання дібр землі" [113, с. 2]. Однак люди досить часто використовують свій розум частково, переважно у частині щодо задоволення матеріальних потреб, і забувають використовувати його у зв'язку з відповідальністю за своє ж творіння. Папа нагадує всім людям: "Немає такої людської діяльності, що могла б заступити християнську любов, яка цілком присвячена добру інших" [113, с. 7].

У наступній енцикліці "Graves de Communi Re" (Про небезпеки для суспільства) папа Лев XIII уточнює суть Соціального вчення, яке має не лише економічний характер, а уточнює, що це повинна бути економіка на засадах моралі й гідності людського життя. Усе, що суперечить збереженню людської гідності, неприпустиме. Важливо приступати до будь-яких дій із любов'ю та милосердям, "бо ніхто не живе тільки для його особистої вигоди в суспільстві; він живе заради загального блага" [233, § 19].

В офіційних документах Ватикану під час характеристики взаємовідносин людини з природою в умовах сучасної науково-технічної цивілізації, частіше звертають увагу на різні небезпеки "катастрофізму" як

нерациональної діяльності людини. Представлено принципово нове розуміння причин цивілізаційної кризи, нині чітко указано вже не тільки на природні моменти, а й на саму людину, творця й замовника науково-технічного розвитку, і як потенційного руйнівника глобального масштабу та основного винуватця екологічної кризи.

Аналізуючи тексти офіційних документів Католицької Церкви, можемо виділити такі напрямки розвитку катастрофізму: особистісний, термоядерний, демографічний, екологічний.

Особистісний "катастрофізм" формується на початку виникнення науково-технічної цивілізації. Папа Пій XII висловлював жаль із приводу того, що розвиток науки перетворюється на кінцеву мету життєдіяльності людини й замінює собою релігійні ідеали. "Бачення світу, яке визначається духом техніки, – стверджував він у Різдвяному виступі 1953 року, – містить у собі основу обману. Людина, сліпо вірячи в необмежену всемогутність розвитку науки, сама зачиняє себе в темниці, хоч і просторій, але замкнутій, перебування в якій нестерпне для людського духу, бо погляд його обмежується лише світом матерії. Значної шкоди завдає дух розвитку науки й техніки людині, піддаючи її чарам, у сфері власне релігійності, у відносинах зі світом трансцендентного" [96]. Самі досягнення науки не зумовлюють відмову від релігійних цінностей, а лише бажання вивищитися ускладнює прийняття людиною Божої істини.

В енцикліці "Humani Generis" папа засуджує бажання людини знівелювати споконвічне вчення на основі Святого Писання, тим самим принизивши людську гідність, переступити закони, установлені Творцем: "Як у біологічних і антропологічних науках, так і в науках історичних є ті, хто зухвало переступає межі, установлені Церквою" [248, § 38]. З досвіду людства відомо: усі негативні наслідки, які виникли внаслідок порушення законів – чи то Божих, чи природних; але це ніяк не стримує людину від необдуманого використання досягнень науки.

Папа Іван Павло II в енцикліці "Redemptor Hominis" (Відкупитель людини) наголошує на тому, що людина стає залежною від своїх винаходів, тим самим утрачає свою свободу, котра "...є вимогою справжньої гідності людської особи" [90, с. 26]. Народжуючись, людина отримує дар свободи, який упродовж життя втрачається через небажання прийняти правду. "Спізнайте правду, і правда визволить вас" [Ів. 8:32], бо лише правда, на думку папи Івана Павла II, є важливою вимогою свободи та збереження гідності [90, с. 26].

Ще одним ворогом гідності людського життя є страх. Страх за сучасне і майбутнє, страх, що продукція, яку людина сама ж виробляє, може повністю повернутися проти неї [90, с. 32]. Спочатку страх спонукає розвивати науку, потім він же змушує "приборкувати" її. Розвиток науки важливий, але він є не важливішим за людське життя, а тому, лише пройшовши через призму любові до всього живого, досягнення науки можуть бути застосовані у світі.

Ідею термоядерної загрози "катастрофізму" простежуємо в енцикліках папи Іоанна XXIII "Mater et Magistra" і "Pacem in terris". В енцикліці "Mater et Magistra" понтифік пише: "З великим болем спостерігаємо, як держави з більш розвиненою економікою виготовляють силу-силенну зброї, вкладаючи в цю справу величезні інтелектуальні й матеріальні ресурси" [96]. Іван XXIII згадує слова свого попередника, папи Пія XII: "Від миру ніщо не гине, війна може занепасти все" [96]. "У нашу добу, сповнену атомною напругою, відновити порушені права за допомогою війни – цілковите безглуздя" [96].

Папа Пій XII засуджує розвиток науки в напрямку розробок ядерної зброї, яку використовують для знищення своїх ближніх, однак підтримує розробки для полегшення людської праці й життя: "У галузі досягнень науки ми маємо відкриття ядерної енергії, і її першорядне застосування для війни, а пізніше, якщо можливо, у мирних цілях; практично безмежні можливості хімії у виробництві синтетичних матеріалів; зростання автоматизації в промисловості й комунальній сфері послуг; модернізація сільського

господарства; розвиток радіо й телебачення; розвиток швидкісного транспорту та завоювання міжпланетних просторів" [96].

Звичайно, з цією думкою ми повністю погоджуємось, оскільки Господь дарує кожній людині певні таланти, і вона повинна їх повністю використовувати. І лише від людини залежить напрямок, у який вона спрямує ці таланти. Якщо взяти, до прикладу, ядерну зброю, то талант, котрий був використаний на її створення, не приніс жодної користі для людей.

Людина завжди бажала полегшити свої умови життя, свою працю, і в цьому їй допомагає розвиток науки, у чому й переконаний папа Іван XXIII: "Науково-технічний прогрес підвищує ефективність виробництва й високий рівень життя серед багатьох сучасних чинників, які, здавалося б, зробили свій внесок у цю тенденцію" [96].

Звичайно, людина прагне до комфорту, до матеріальних благ, але вона не повинна ніколи забувати, що це не є основне в її житті. Бог не засуджує й не забороняє комфорту і багатства, але все, що дає людині Бог, не належить лише їй одній. Отож, чим більше Господь дав людині талантів, тим більшими плодами від своїх талантів вона повинна поділитися з іншими, особливо з тими, хто їх потребує. Папа нагадує слова з Біблії: "Не збирайте собі скарбів на землі, де іржа й міль і де злодії підкопують та викрадають. Збирайте собі скарби на небі, де ні іржа, ні міль не зможуть знищити їх і де злодії не зможуть підкопати та не вкрасти" [Матвія 6:19–20]. Господь терпляче спостерігає за всіма вчинками та очікує доцільного використання Його дарів, пам'ятаючи одну просту істину: "... те, що ви зробили одному з Моїх братів, ви зробили це для Мене" [Матвія 25:40]. Цими словами Бог наголошує на відповідальності за свої дії не тільки перед людством, а й перед Ним.

Не можна не погодитися зі словами папи, що "збільшення та ефективність виробництва – це життєва необхідність". Однак потреби бувають різні. Важливо не забувати, що досягнення науки повинні бути справедливо поділені поміж усіма і "що все має бути зроблено для того, щоб соціальний прогрес

йшов у ногу з економічним прогресом. Знову ж таки, кожен сектор економіки, сільського господарства, промисловості та послуг повинен розвиватися рівномірно й одночасно" [96].

Створюючи світ, Господь подбав про все, що потрібне людині, "...ресурси, які Бог у Своїй благодаті й мудрості вклав у природу, майже невичерпні" [96]. Водночас, Він дає людині розум, щоб знайти шляхи й засоби використання цих ресурсів. Що стосується способів використання, які має застосовувати людина, то вони не повинні суперечити "Богом установленому моральному порядку й зазіхати на людське життя із самого його початку" [96]. Досягнення в науці й техніці покликані допомогти у використанні природи, але не знищувати її.

Дарунок розуму, який дає Господь, людство сповна використовує, і результати цього використання спостерігаємо повсякденно навкруги себе. Люди навчилися вирощувати рослини в пустелі, повертати напрям річок, освоїли космос, але чи всі ці винаходи корисні для людей, чи не суперечать "Богом установленому моральному порядку"?

Один із представників персоналізму Е. Муньє наголошував, що потрібно остерігатися людей, які мають необмежену владу і які стоять біля "пульту пуску атомної бомби". Ніколи невідомі причини, котрі змусять натиснути на нього. Всі технічні засоби й розробки повинні сприяти гармонійному розвитку людини та її життю на Землі [258, с. 217].

Можливе вирішення проблем, що виникають у результаті розвитку науки, папа Іван XXIII вбачає в розвитку соціально-економічного прогресу не окремо взятих осіб, а всього суспільства загалом, тобто не лише одна або декілька осіб повинні користуватися благами розвитку, а все суспільство. Окрім того, винахідники нових відкриттів повинні у своїй роботі та її наслідках керуватися цінностями, котрі проповідує Господь, не забувати про велич кожного людського життя й не принижувати гідності людської особи. Розвиток науки має служити благу людини, а не людина повинна використовуватися на благо

розвитку науки. Цитуючи слова з книги Буття, папа нагадує людству, що воно створене для наповнення Землі й володіння нею, але ні в якому разі не для нищення природи й задуму Божого.

Сьогодення показує нам протиріччя досягнень науки, коли, з одного боку, ми бачимо жахливий приклад потреби та злиднів, які загрожують людському життю, а з іншого – безліч наукових відкриттів, технічних винаходів, де економічні ресурси використовуються для забезпечення страшних знарядь руйнувань і смерті. Тобто папа Іван XXIII підкреслює парадокс розвитку науки: з одного боку наука рятує життя, роблячи його легшим і зручнішим, а з іншого – руйнує, оскільки її результати застосовують у військовій сфері.

Однією з причин негативного використання розробок науки і техніки у світі папа називає "вплив взаємної недовіри". Коли політики на вищому рівні не в змозі домовитись один з одним, забуваючи про відповідальність не лише за себе, але й за свою країну і людей, котрі там живуть, то "корінь" цієї нездатності не потрібно шукати в наукових, технічних або економічних причинах, а у відсутності взаємної довіри. Кожен, побоюючись сильнішого суперника, намагається організувати якісний захист, накопичуючи якнайбільше смертельної зброї. Між країнами й народами повинно бути співробітництво, і саме співпраця, а не боротьба дасть змогу використовувати досягнення науки для блага людства, а не для накопичення зброї та знищення людського життя.

Люди витрачають дуже багато зусиль, часу, коштів на боротьбу один з одним, а результат – величезна витрата енергії людини та природних ресурсів на проекти, які є руйнівними для людського суспільства, а не корисними для нього; тоді, "коли зростає гнів і оволодіває людським серцем, що робить його менш чутливим до заклику благородних справ" [96]. Вихід – зберігати духовні й моральні цінності та завжди пам'ятати, що нічого в цьому світі неможливе без Бога. У час розквіту розвитку науки і техніки людина може собі дозволити покладатися на свої власні сили й побудувати дуже хорошу цивілізацію без Бога. "Але правда в тому, – зауважує папа, – що дуже часто досягнення науки і

техніки призводять весь рід людський до певних проблем, які можуть бути вирішені тільки у світлі щирої віри в Бога, Творця і Правителя людини та її світу" [96]. Отже, уже в середині ХХ ст. було зрозуміло, що нестримний і неконтрольований розвиток науки і техніки має не завжди позитивні наслідки, котрі ми можемо спостерігати й сьогодні.

Офіційна позиція Католицької Церкви, проголошена папою Іваном ХХІІІ в енцикліці "Mater et Magistra" не засуджує розвиток науки, але наголошує на необхідності його заснування на основах моральних і духовних цінностей християнства: "Майже безмежні горизонти відкриваються в результаті наукових досліджень. Усе більше й більше людей починають розуміти, що наука досі лише торкнулася Земної поверхні. Є величезні приховані глибини, ще не розвідані й не вивчені. Ті люди, котрі розуміють, що гігантські сили блага можуть бути перетворені наукою в двигун знищення, дуже занепокоєні" [225, с. 129]. Саме це розуміння небезпеки підштовхнуло до створення організації під назвою Римський клуб і проведення міжнародних конференцій із питань збереження природного середовища.

"Хай собі люди творять технічний і економічний прогрес настільки, наскільки це можливо, але тоді не буде ні миру, ні справедливості у світі, поки вони не повернуться до почуття власної гідності як істот і синів Божих, що є першою й останньою причиною всіх сотворень буття", – говорить папа Іван ХХІІІ [96]. Окремо від Бога людина в ставленні до себе та інших стає монстром, і для впорядкування людського суспільства людське сумління повинне перебувати зі своїм Творцем, котрий Сам є джерелом справедливості, істини й любові. Без Бога ніщо в цьому світі неможливе, і скільки б не намагалися люди, "якщо Господь не буде, даремно працюють його будівничі" [Пс. 126:1].

В енцикліці "Pacem in terris" (Мир на землі) папа Іван ХХІІІ зазначає, що мир на землі, котрого прагнуть усі люди, можливий лише при "святому збереженні встановленого Богом ладу", "адже науковий прогрес і технічні

винаходи виразно показують, що і в живих істотах та силах природи панує дивовижний порятунок, і людині притаманна здатність осягати цей порятунок, а також створювати собі знаряддя для підкорення цих сил і для спрямування їх на свою користь" [97, с. 3], саме на користь, хоча, як свідчить сучасний стан у світі, не завжди.

Папа заохочує людей до розвитку науки, "оскільки сучасне життя людини та громади не може без неї розвиватись", але й застерігає про "дотримання в цьому житті законів, властивих тій чи тій речі, і норм, які відповідають природі кожної з них; узгоджувати свої дії з настановами моралі" [97, с. 42], тобто нагадує, що наш розум повинен слухатися порад і Заповідей Божих, не забуваючи про власне сумління, і поводитися так, щоб наукові досягнення не суперечили духовним цінностям. Навчання молоді шануванню релігійних цінностей і духовних чеснот, поєднуючи в собі інтелект і дух, є одним із пріоритетних шляхів для подолання кризи.

Наступник папи Івана XXIII папа Павло VI підтримує позицію щодо розвитку Церкви, продовжує розпочатий його попередником II Ватиканський собор і розвиває Соціальну доктрину Католицької Церкви, розпочату ще папою Левом XIII. В енцикліці "Populorum Progressio" (Розвиток народів) папа Павло VI наголошує, що "мирські блага" для людей стають дедалі частіше надважливими, і, забуваючи про небезпеку й можливі наслідки, людина переступає через "моральні, духовні та релігійні цінності, які не знаходять місця в новій схемі речей" [144].

Важливим питанням для людини стає самореалізація, оскільки завдяки саме їй людина може зрозуміти всю досконалість Божого творіння. Кожна людина народжується в цей світ із волі Божої, і за Його ж планом повинна шукати шлях самореалізації, щоб здійснити завдання, дане їй Богом. Усі наші здібності, уміння, можливості дані нам від Творця, і кожен повинен розвивати їх так, щоб "вони приносили свої плоди".

"Наділена інтелектом і вільною волею, кожна людина відповідальна за свою самореалізацію" [144], як би важко це не було. Жодні зовнішні впливи чи труднощі не можуть збити зі шляху, бо саме людина – "головний архітектор свого власного успіху або невдачі", бо саме від нас самих залежить, у якому світі будемо жити ми та майбутні покоління. Використовуючи тільки "свій талант і силу волі, кожна людина може рости в людстві, підвищувати свою особисту цінність і вдосконалювати себе" [144].

Важливо, щоб саморозвиток не обернувся спиною до Творця й людини не нашкодив їй та світові, що ми й спостерігаємо зараз. Розумна істота має за власним бажанням присвятити своє життя Богу, котрий є істиною і вищим благом, і лише на цьому шляху весь розвиток буде спрямований на благо людей і світу.

Окрім того, людська природа через особисті зусилля й відповідальну діяльність приходить до вищого ступеня досконалості, що і є, на думку папи Павла VI, "вищою метою людської самореалізації". Лише відповідальне ставлення до розвитку науки може гарантувати майбутнім поколінням збереження світу. Понтифік висловлює таку думку з цього приводу: "Ми є спадкоємцями минулих поколінь, і ми пожинаємо вигоди від зусиль наших сучасників; ми зобов'язані всім людям. Тому ми не можемо ігнорувати благополуччя тих, хто прийде після нас" [144].

Прагнення до життєвих потреб і їхнє вирішення цілком законне, "отже, ми зобов'язані зробити ту роботу, яка дає змогу отримати їх" [144] й нікому не зашкодити. "Якщо хтось не хоче працювати, хай він не їсть". Використовуючи ці слова зі Святого Письма, папа Павло VI показує важливість праці в житті людини, але й застерігає: "Придбання мирських благ може призвести людей до жадібності". Праця не повинна виступати причиною приниження інших, а є лише можливістю задоволення життєвих потреб. "Виняткове прагнення до матеріальних благ сповільнює ріст людини як особи, яка стоїть в опозиції до своєї істинної величі" [144], котра закладена в кожній людині ще при її

народженні Богом і породжує жадібність, яка стає, при цьому, найбільш очевидною формою "морального" розвитку.

Розвиток науки "як двосторонній меч", він потрібен для зросту людини, але здатний поневолити. Якщо людина вважає його найвищим благом у своєму житті, то "...серце закривається, і розум використовує його лише у своїх особистих інтересах" [144].

Уже на перших сторінках Святого Письма Бог заповідає першим людям: "Плодіться, і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, і володійте нею, і пануйте над рибами морськими, і над птахами небесними, і над кожним плазуном живим на землі. І сказав Бог: Оце дав Я вам усю ярину, розсіяв насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння: вам це буде в їжу" [Бут. 1, 28–29]. Тут простежуємо необхідність трактування людини й природного середовища в їхній єдності та взаємозалежності один від одного, оскільки, не піклуючись про природу, людина прирікає себе на голод. Владарювання над природою потрібно розглядати як дбайливе опікунство, турботливе піклування про те творіння Боже, котре було довірене людям, тобто настанова "володійте та владарюйте" не є джерелом споживацького ставлення до природи, що сприяло виникненню екологічної кризи [257, с. 36–37].

Земля була створена Богом, "...щоб дати людині необхідне для життя та інструменти для його власного прогресу, тобто кожна людина має право підбирати те, що їй потрібно від землі" [144]. II Ватиканський Собор наголошував на Божественному призначенні землі й усього, що в ній, для використання всіх людських істот і народів [144]. Люди є рівними у своєму володінні земними багатствами, і цю рівність зобов'язана забезпечити влада держав. Католицька Церква, відповідно до її adeptів, повинна бути на службі людини, захищати її права, її прогрес, її свободу, створювати можливості попередження небезпек і негараздів [243, с. 40].

Описуючи значення індустріалізації для розвитку суспільства, папа Павло VI наголошує, що індустріалізація, яка необхідна для економічного зростання й людського прогресу, є ознакою розвитку та стимулом для нього. За допомогою розумного мислення й кропіткої праці людина поступово розкриває приховані закони природи та вчиться робити більш раціональним використання природних ресурсів [144]. Людина повинна взяти контроль над способом свого життя, проводити нові дослідження та відкриття, і саме розвиток промисловості, на думку папи, допомагає зробити це людині. Важливим є "прояв розсудливих ризиків" в індустріалізації, які стимулюють запуск нових підприємств і підвищують рівень людського життя. Однак усі "організовані програми", які призначені для підвищення продуктивності, повинні орієнтуватися на одну мету – служити людству. Завдяки їм рахунок "повинна зменшитися нерівність, ліквідуватися дискримінація, люди мають звільнитися від пут рабства, і тим самим дати їм можливість поліпшити благо для подальшого морального росту і розвитку духовних здібностей. Коли ми говоримо про розвиток, ми повинні мати на увазі соціальний прогрес, а також економічне зростання" [144]. Найважливішим пріоритетом будь-якого розвитку повинна були людина, її благо, її духовне зростання, її можливість доброго життя, не здобуток матеріальних багатств, не боротьба за потужні сфери впливу, не розвиток і застосування новітніх технологій для комфортнішого проживання, а збереження гідності людського життя [257, с. 134].

Папа Павло VI звертається до людей із закликом акцентувати увагу на наслідках розвитку науки й техніки та поглянути на тих, хто вже пройшов цей шлях, "щоб уникнути повторних небезпек". Людина повинна, перед тим як приймати рішення, визнати, що найвищою цінністю є сама людина та її життя, "економіка й технологія не мають сенсу, якщо вони не підтримують людину, тому вони повинні служити людині. Людина по-справжньому є людиною, тільки якщо вона є господарем своїх власних дій і суддя їх вартості, якщо вона коваль свого прогресу. Вона повинна діяти відповідно до даної їй Богом

природи, вільно приймати свій потенціал і свої вимоги до нього" [144]. Бо ж ті здібності, таланти, котрими обдаровує Господь людину, дані не лише для особистого користування, а для суспільного блага.

Передумову розвитку здібностей людини, "основну мету для будь-якої нації", як і його попередник, понтифік вбачає в освіті. Папа Павло VI у своєму посланні на зустрічі ЮНЕСКО в Тегерані говорив про грамотність як перший і основний інструмент для особистого збагачення та соціальної інтеграції, і це найцінніший інструмент суспільства для сприяння розвитку та економічному прогресу [144]. Освіта завжди була і є важливим фактором розвитку суспільства. Відсутність освіти неприпустима, "як і відсутність їжі". Кожна нація, яка себе шанує, буде дбати про розвиток освіти, щоб розвивати себе. В усі часи високий рівень освіти був поцінований, і розвиток духовного рівня поряд із науковим дасть змогу науці бути ближчою до людини, оберігати її гідність, особистість. Наслідком розділення науки й моральних цінностей стає екологічна криза.

Проблема екологічної кризи як невід'ємного наслідку "неавтентичного науково-технічного прогресу" пізніше з'являється в церковних документах інших течій катастрофізму. Цілісну характеристику цього явища знаходимо в апостольському посланні папи Павла VI "Octogesima adveniens", що було першим документом Католицької Церкви, де розглянуто екологічні проблеми. У ньому наголошено на незворотних змінах у навколишньому середовищі, котрі є наслідком діяльності людини [246, § 21]. Індивід починає розуміти, що результати недбалого і необдуманого використання природи провокують небезпеку його знищення і, таким чином, він стає жертвою своїх дій" [246, § 21].

Папа Павло VI у посланні відображає неоднозначний характер розвитку науки у світі, згадуючи як про негативні, так і про позитивні його сторони. Західне суспільство в XIX ст. прагнуло до швидкого розвитку науки і техніки задля свого розвитку, полегшення життя та соціального достатку, а також вважало "прогрес умовою і критерієм людської свободи". Розвиток був для

нього бажанням панувати над природою та стихіями. Але чи коштував цей розвиток усього того, що ми маємо сьогодні? Чи варта та кількість різноманітних вироблених і спожитих товарів життя й здоров'я майбутнього суспільства? Чи не справжній прогрес можна знайти в розвитку моральної свідомості, котрий приведе людину до більшої солідарності і допоможе відкрити себе для інших і для Бога? [246, § 41]. Скільки б не виникало запитань, Католицька Церква намагається дати відповіді на них у тих сферах життя людини, де вони виникають. Соціальне вчення Католицької Церкви "супроводжує людей у їхньому пошуку, ... щоб зробити сміливі та творчі інновації, яких потребує сучасний стан світу" [246, § 42].

У 1972 році відбулася міжнародна конференція "Довкілля людини" в Стокгольмі, яку організувала ООН. Було ухвалено питання про перегляд ставлення цивілізації до планети Земля, про визначення напрямків урегулювання екологічних проблем. Папа Павло VI у посланні до учасників конференції в Стокгольмі акцентує увагу на відповідальності всіх за виникнення екологічної кризи. Понтифік закликає до зміни стилю життя та поміркованості у використанні природних ресурсів. Папа приділяє увагу демографічному питанню, але позиція Папського Престолу незмінна: найбільшою цінністю є людське життя, і жодна криза не може цього змінити.

Голова делегації Католицької Церкви у своїй заяві, зокрема, зазначив, що Католицька Церква вбачає повернення до гармонії між людиною і природою в переосмисленні пріоритетів, зміні свого ставлення до природи й орієнтування на принцип "більше бути", аніж "більше мати". Захист довкілля в час розвитку науки та економіки потребує зусиль як на національному, так і на міжнародному рівнях, про що зауважив голова делегації, тому що держава Ватикан дбає про довкілля в межах своєї території, у цьому ж напрямку зобов'язана рухатися кожна держава.

Аналіз екологічних проблем також висвітлювали у своїх енцикліках, проповідях, апостольських листах та зверненнях наступники папи Павла VI – папа Іван Павло II, папа Бенедикт XVI і папа Франциск.

Світ потребує від нас дедалі більшої уваги й усвідомлення того, що відбувається. Учення Католицької Церкви наголошує на зобов'язанні кожного християнина разом з іншими людьми відповідати за долю майбутнього покоління.

Питання демографічної та пов'язаної з нею продовольчої кризи розглянуто в енцикліці "Humanae Vitae" як проблема "вибуху" природного приросту населення Землі. Церква визнає гостроту цієї проблеми, але вважає неприпустимим штучно регулювання народжуваності, оскільки це пряме втручання в Божий задум. Учення про належне регулювання народжень, яке Церква проповідує як Божу Заповідь, без сумніву, видається для багатьох складним, навіть зовсім неможливим.

Але, як і кожне, особливо високе й цінне добро, цей закон потребує як від поодинокі людини, від сім'ї, так і від людського суспільства твердих рішень і численних зусиль. Його дотримання неможливе без допомоги Божої благодаті, яка зміцнює добру волю людини. Хто ж задумається глибше, той визнає, що ці зусилля підносять гідність людини та сприяють благу людського суспільства [143, с. 69]. Важливо це зрозуміти прийняти та пам'ятати, що людина покликана не лише до земного існування, а й до вічного.

Звичайно, демографічна криза потребує втручання й регулювання народжуваності з боку людини, однак, поглянувши на наслідки рішень деяких держав у цьому питанні й оцінюючи їх моральну складову, можемо зробити висновок, що прийняття будь-яких рішень без узгодження з моральними цінностями, орієнтованими на збереження людської гідності, приречене на невдачу.

Папа Павло VI звертається із такими словами до вищих державних органів: "Ми дуже добре знаємо труднощі, з якими стикаються уряди, особливо

в країнах, що розвиваються. Наше розуміння цих обґрунтованих турбот підтверджує наша енцикліка "Populorum progressio". Але тут ми повторюємо разом із нашим попередником Іваном XXIII: "Під час аналізу та вирішення цих питань людина не має права використовувати шляхи чи засоби, що суперечать її гідності, застосування яких нахабно пропонують ті, хто думає про людину та про її життя лише матеріалістично. Згідно з нашим переконанням, ці питання можна вирішити лише тоді, коли при економічному й суспільному прогресі вшановуються та примножуються справді людські блага й цінності – як поодинокій людині, так і всього людського роду" [143, с. 63]. Отже, усі блага людини повинні бути нероздільними зі збереженням її гідності.

Людина не може відкрити для себе й зрозуміти певний план Божий, який її чекає. Усе, що відбувається в житті людини, є наслідком дії Божої. Виклики, котрі кидає сьогодення, стимулюють людину на досягнення. Саме завдяки розвитку науки людина, вважаючи себе всемогутньою, сама хоче стати творцем.

Сьогодні в науці розроблено безліч методів контролю за народжуваністю, здебільшого вони суперечать принципу людської гідності і й самому процесу творення. З цього приводу й звертається папа до науковців із проханням "сприяння подружжю та сім'ї й миру та совісті, якщо вони завдяки спільній науковій праці намагаються з'ясувати передумови для морально бездоганного регулювання народження" [143, с. 70]. Католицька Церква не відвертається від проблеми, але намагається скористатися досягненнями в науці для її вирішення. Ще за часів понтифікату папи Пія XII починається становлення й розвиток науки, котра могла б об'єднати моральні цінності людського життя та наукові досягнення. Цією наукою стала біоетика. Вона є яскравим прикладом визнання досягнень науки Католицькою Церквою та їх застосування згідно з християнськими моральними нормами. Єдиним припустимим методом контролю народжуваності Церква визнає природне планування сім'ї, яке базується на вивченні людського організму. Цю важливу проблему також порушує в енцикліці "Evangelium vitae" папа Іван Павло II. Зазначимо, що

Соціальне вчення Католицької Церкви – невід’ємна частина християнської концепції гідності людського життя.

2.2 Філософсько-теологічні інтерпретації екологічних проблем у контексті рішень II Ватиканського собору

Людину XX ст. дедалі частіше характеризують як нестримного споживача природи. Задля своєї вигоди та комфорту вона використовує ресурси природи на свій розсуд. Її споживацьке ставлення до природи й до собі подібних сприяло виникненню екологічної кризи, що ставить під загрозу існування всього живого. Світ став небезпечним для життя людини через постійні війни, терористичні акти, найвитонченіші форми вбивств, котрі нівелюють цінність людського життя. Ці проблеми постають перед нами сьогодні, викликаючи почуття страху за майбутнє наших дітей і онуків. Питання, що набули глобального характеру, змушують людство замислитися над пошуками причин, витоків і шляхів їх вирішення. Чи зможе людство подолати цю кризу? Чи воно приречене до самознищення?

"Символом нової доби" Владика Андрій Сапеляк називає час правління папи Івана XXIII, котрий, "керуючись турботою про духовне благо вірних і світу та намаганням дати конкретні відповіді на духовні й суспільно-релігійні потреби нового часу", скликає реформаційний Вселенський собор Католицької Церкви, у рішеннях якого "відображено майже двохтисячолітні духовно богословські надбання й досвід, знання та відповіді Церкви на актуальні суспільні проблеми" [175, с. 216].

Час скликання II Ватиканського собору припав на період революційних подій, активного випробування новітніх технологій великими державами світу, зокрема засобів масового знищення людей. Католицька Церква повинна була дати відповідь на низку запитань, "оскільки це стосувалося її сьогодення та майбутнього". На соборі повинна була реалізуватися ідея аджорнаменто,

котру папа Іван XXIII розглядав як "оновлення та осучаснення" церковного життя, пристосування Церкви до болючих проблем у світі й налагодження діалогу зі світом

Про потребу скликання собору папа Іван XXIII говорить і в енцикліці "Mater et Magistra", де було продовжено розвиток Соціального вчення Католицької Церкви.

У листопаді 1960 року в "Слові Папи Івана XXIII до підготовчих комісій і рад собору" понтифік звертає увагу на те, що "людські уми та прямування, які хитаються між спокусами й небезпеками, прямують у своєму пошуку до минутих благ світу" [47, с. 43], і саме це є одним зі спонукань до скликання Вселенського собору, "щоб оживити та з'ясувати справу людського християнського мислення й поведінки" [47, с. 43]. На думку папи, хоч й слід звертати увагу і активно реагувати на сьогоденні реалії, проте "цілком слушно та справедливо оплакувати помилки людського розуму, пораненого матеріальними спокусами та сильцями, які завжди породжують земське життя...", однак не варто зневірюватись, а продовжувати боротись у досягненні мети, бо "ані Бог, ні Христос, Син Божий і наш Спаситель, не залишили цього світу" [47, с. 43]. Мати надію на Бога та Його втручання для подолання кризи важливо, але й скласти руки та нічого не робити – було б неправильно.

Важливою передумовою скликання собору в "Апостольській конституції про скликання Вселенського собору" папа Іван XXIII називає "серйозні хитання людської спільноти, що стосуються основних змін". Тут ідеться не лише про розвиток науки, але й утрати в соціальному становищі людини, гідності її життя. Матеріальна забезпеченість усе яскравіше демонструє свою першість над духовними благами, "...марні втіхи світу, що їх із такою догідністю споготовлює розвиток науки" [47, с. 55], переважають над моральними нормами, народобивчі війни, на допомогу котрим прийшов стрімкий розвиток у науці й техніці, який "дав змогу людям виготовляти жахливу зброю на своє власне винищення" [47, с. 56]. Католицька Церква не могла бути

"...бездіяльною супроти долі народів, супроти розвитку науки й техніки та супроти змінених обставин людської суспільності, але дуже пильно за цим стежила". Усе це накопичення спостережень вилилось у II Ватиканський собор.

У документах собору було закріплено низку нових принципів як у підходах до навчання віри, так і до суспільних проблем. Зокрема, антропоцентричний принцип відображає відкритість Католицької Церкви до сучасної людини, її природи, потреб і проблем задля її спасіння, щоб допомогти їй в умовах сучасної цивілізації з її вимогами, змінами та проблемами.

На думку папи Івана XXIII, своїми рішеннями II Ватиканський собор дає велику надію людству на майбутнє розв'язання суспільно-релігійних та актуальних проблем спільно зі світською владою задля добра людства, оскільки, "це – уже велика надія, і нас утішає бачити нині Церкву, нарешті вільною від численних перепон світського характеру, яких вона зазнала в минулому, здатною нині з цього Ватиканського собору дати відчутти свій голос, повний сили й величі, та готовності прийти на допомогу кожному в його потребах" [105, с. 153].

Папська рада "Справедливість і мир" у документі "Компендіум соціальної доктрини Церкви" зазначає, що II Ватиканський собор яскраво засвідчив солідарність, повагу та любов до людського роду, коли розпочав із ним діалог із багатьох питань, "осяваючи світлом Євангелія й уділяючи людству ті блага спасіння, які сама Церква під проводом Святого Духа отримує від свого Засновника, адже врятуватися має саме людина, адже оновитися має саме людське суспільство" [109, с. 27].

Плодом праці на соборі стали 16 документів: 4 конституції, 9 декретів, 3 декларації. У них було задекларовано нові принципи підходу до проблем сьогодення – це, насамперед, відкритість до питань сучасної людини.

На II Ватиканському соборі богослови застерігають людей від неправильного тлумачення належності земних благ, бо саме воно стало початком екологічних проблем. Помилково вважати, що речі, які створені

Богом, не залежать від Нього, і що людина одноосібно може користуватися ними. Такий споживацький підхід завдає невиправної шкоди не лише природі, але й людині, коли щодо неї застосовують такий самий підхід: "Без Бога-Творця створіння перетворюється в ніщо... коли забувають про Бога, стає незрозумілим і саме творіння" [70, с. 456].

Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі "Радість та надія" (*Gaudium et spes*), найяскравіше відображає відкритість Католицької Церкви до екологічних проблем у світі, й "не проминула жодної більшої проблеми людства, щоб не подати євангельського світла для її успішного розв'язання" [105, с. 152]. Конституція отримала назву душпастирська, оскільки, опираючись на богословські засади, вона намагається окреслити відносини Церкви й сучасного світу: "Ватиканський собор, глибше дослідивши таїнство Церкви, уже не до одних тільки синів Церкви тих, які на ім'я Христове, але й до всіх людей звертає без свою мову, бажаючи пояснити всім, як уявляє Церква свою присутність і свою діяльність у сучасному світі" [70, с. 500].

Конституція узагальнює та окреслює завдання й перспективи вчення Католицької Церкви, акцентує увагу на суспільно-гуманістичних проблемах і на ставленні Церкви до економіки, бідності, соціальної справедливості, політики, культури, екологічних проблем, розвитку науки і техніки, міжнародних відносин.

С. Кияк зауважує, що саме в цьому документі II Ватиканського собору втілена позиція щодо основних важливих вимог сучасності й викладено основні концепції діалогу Католицької Церкви зі світом, а також окреслено нові можливості для діалогу в майбутньому [105, с. 286]. Людство, захопившись досягненнями науки й демонструючи свою силу, дедалі частіше порушує питання про розвиток сучасного світу та роль і місце людини в ньому. Ким, власне, є людина і до чого вона повинна прагнути?

Церква вбачає своє покликання в служінні людині, хоча вона сама зайнята власними винаходами. Щоб показати їй місце та роль в цьому світі й

нагадати про остаточну мету людей і речей, "треба врятувати людину й оновити людську суспільність. Тому суттю нашого викладу буде людина: єдина й ціла, з тілом і душею, із серцем і сумлінням, із розумом і волею" [70, с. 501]. Це ще раз засвідчує найважливішу мету Католицької Церкви – буття й спасіння людської особи. Мета II Ватиканського собору – розпізнавати "знаки часу" й пояснити їх у світлі Євангелія, знайти консенсус із кожним поколінням і можливість відповідати на вічні питання людства. З огляду на перетрубацію нової ери, у якій перебуває людство, на соборі говорять про справжні соціальні та культурні зміни, котрі впливають на всі сфери життя.

Важливе питання, яке було розглянуто на соборі, – це гідність людської особи та її покликання, котре розкривається в душпастирській конституції про Церкву в сучасному світі "Радість та надія". Католицька Церква дає чітку відповідь на це питання й наголошує, що людина створена за "образом і подобою Божою", і саме через це "здатна пізнавати й любити свого Творця та поставлена володарювати над усіма земними створіннями, щоб ними керувати й ними користуватися, прославляючи Бога" [70, с. 511]. Конституція акцентує увагу на тому, що кожній людині через її походження повинно бути забезпечено відповідний рівень життя та пошани, гідний людської особи.

Людина "тілом і духом єдина й самою своєю тілесною природою поєднує в собі елементи матеріального світу" [70, с. 513]. Тому матеріальні блага притаманні для неї ще від часу створення, "тож не слід людині знецінювати тілесного тіла, але навпаки: вона повинна своє тіло, яке створене Богом і яке воскресне в останню днину, вважати добрим, гідним пошани" [70, с. 513], бо все, створене Богом, є добрим. Та все ж таки гріх присутній у житті, але, "відчуваючи бунт тіла", людина не повинна підкорятися "лихим нахилам свого серця".

Згідно з християнським віровченням, Бог дає людям Землю, щоб вони своєю працею панували над нею й користувалися її плодами. Та, на жаль, у сучасному світі не лише атеїсти, але й багато тих, хто декларує себе християнами, не замислюються над наслідками своєї діяльності. "Вони

увиділи, – пише професор І. Надольний, – що можуть без будь-яких обмежень визискувати Землю, замість того щоб розумно керувати, забувши про те, що земля має надані їй Богом форму та призначення, які людина може розвивати, а не зловживати" [137, с. 93]. Однак дуже часто людина про це забуває, що це стало причиною тієї екологічної ситуації, яку ми зараз спостерігаємо.

Делегати II Ватиканського собору пояснюють причину такої поведінки. Хоча Господь і створює людину "у праведності", але, зловживаючи своєю свободою із самого початку свого існування та "за намовою Лихого", вона відкидає свого Творця та Його закони, "тому все життя людей – й особисте і громадське – являє собою наче боротьбу, повну драматичності" [70, с. 512]. Саме цю драматичність ми й спостерігаємо в наш час, і ще довго будуть споглядати наші нащадки.

"Своїм нутром людина перевищує весь світ" і є вищою за тілесні речі, котрі сучасний світ їй нав'язує, вона вирішує свою долю "перед Божим обличчям". Лише збагнувши, що має безсмертну душу, людина може осягнути суть речей, які її оточують. Чи вартує втрата можливості зустрічі в Раю зі своїм Творцем тих матеріальних благ, які пропонує розвиток сучасної науки сьогодні, вирішувати лише людству.

Сучасні зміни та життєві обставини сприяють щоразу більшому значенню розвитку "...наук математичних, природознавчих і гуманістичних", із яких народжуються технічні здобутки, що, на думку учасників собору, дає змогу нового способу "думання" та сприяє такому розвитку техніки, котрий "переформовує обличчя землі" й намагається підкорити собі навіть уже й позаземні простори [70, с. 503]. II Ватиканський собор засвідчує, що людству бракує рівноваги в сучасному світі.

Сама людина часто губиться "між модерним практичним розумом і способом теоретичного думання, ... між вимогами практичного успіху й вимогами морального сумління" [70, с. 506]. Саме ці суперечності спонукають знайти єдине правильне рішення. "Та невірноваженість, яку виявляє

сьогоднішній світ, пов'язана з основним браком рівноваги, що має своє коріння в людському серці. Бо й у самій-таки людині багато елементів перебувають у боротьбі між собою. Коли вона як створіння, з одного боку, досвідчує свою обмеженість, а з іншого – почувається у своїх бажаннях необмеженою й покликаною до вищого життя" [70, с. 508], саме тоді, коли бажання людини перевищують її можливості й можливості світу, цей дисбаланс породжує те, що ми називаємо кризою. Як її подолати? Як пояснити людині ті незмінні істини Церкви: "в усіх змінах є багато чого такого, що є незмінне й має свою основу в Христі, який є той самий учора, сьогодні й навіки" [70, с. 509]

Людство прагне змінити не лише стиль життя, але й традиційні устрої суспільства, "традиційні місцеві спільноти, патріархальні сім'ї, родини, Роди "проходять основні зміни". Деякі нації, отримуючи економічний достаток, змінюють століттями формований суспільний устрій. Важливим завданням собор вважає "благо особистості, а також людського й християнського суспільства", котре тісно пов'язане з подружнім і сімейним благополуччям. Однак багато перешкод стоять на цьому шляху, наприклад, полігамія, "пошесть" розлучень, так звана "вільна любов", також "шлюбна любов", котрі часто заплямовують самолюбство, недозволені засоби контрацепції, та й "сучасні економічні та екологічні, соціально-психічні й громадські обставини мають негативний вплив на сім'ю. II Ватиканський собор закликає захищати сім'ю "як способом власного життя, так і спільними зусиллями людей доброї волі" [70, с. 556]. У конституції акцентовано увагу на необхідності кожної людини та родини забезпечити рівень життя, гідний людської особи. Навчаючи про святість подружжя й родини та його нерозривність, собор наголошує, що в Таїнстві подружжя співдіє зі своїм Творцем і повинне виконувати свій обов'язок у передаванні людського життя з почуттям гідності, самоповаги та відповідальності. Гідність людського життя собор вбачає і в забороні вбивства ненароджених дітей, оскільки "дітовбивство є мерзенним злочином", та покладанні на батьків обов'язку виховання дітей [70, с. 562].

Дедалі частіше лунають заклики та зростає переконання, що людство може й повинне не лише укріплювати владу над усіма земними сотворіннями, але й установити такий політичний, економічний і соціальний лад, який би краще служив і допомагав громаді забезпечувати гідне життя своїх громадян. Багато людей обов'язково потребує задоволення своїх благ, на котрі, за їхнім переконанням, заслуговує гідність людського життя, водночас забуваючи, що доволі часто цінність людського життя, отримуючи ті блага, знецінюється. Прагнучи до більшої самостійності, людина дедалі більше покладається на саму себе й недовірливо ставиться до будь-яких настанов, що дає не лише держава чи суспільство, але й Церква, тому собор і був покликаний спростувати недовіру й відновити авторитет Католицької Церкви.

Людина – Вінець Божого творіння, а Бог, будучи досконалим у Своєму творінні, зокрема, в людині, не міг створити щось погане. Оскільки кожна людина створена за образом Божим, то вона наділена розумом і волею, тобто здатністю самостійно здійснювати свій вибір та осмислювати його. Людина завдяки розуму набуває значних досягнень у розвитку науки, "звідси шукає й знаходить глибшу істину". Розум людина повинна вдосконалювати, спрямовувати в русло пошуків добра та правди, от тоді він, на думку делегатів II Ватиканського собору, здатен удосконалюватись у мудрість, бо "наш вік більше, ніж попередні століття, потребує саме такої мудрості" [70, с. 514]. Окрім того, людина неодмінно повинна збагнути, що в її руках шлях до свободи або неволі, до прогресу або занепаду, і це рішення завжди буде залежати від її вибору.

Для вирішення насущних проблем делегати собору радять людині звернутися до свого сумління, бо саме воно в глибині людської свідомості зберігає "голос, що завжди закликає її любити і творити добро та оберігатися злого" [70, с. 514]. Оскільки людина є творінням Божим, Він залишає свій "Закон, написаний у серцях, якого слухається і за яким буде суджена" [Рим. 2:15–16]. Папа Пій XII у радіопрові "Про плекання

правильного сумління в молоді" писав: "Сумління є тайником і святилищем людини, у якому вона перебуває сама з Богом, який промовляє з глибини її душі", саме сумління допомагає людині в пошуках правди, саме прислухаючись до нього людина повинна розв'язувати багато моральних питань. Але, як застерігає Святе Письмо, важливо не приспати своє сумління, щоб лінь шукання правди, байдужість і жадібність не змусили заглушити "голос" Божий у своєму серці. Отже, "чим більше бере верх права совість, тим більше й одиниці і громади застережені від сліпої самоволі, а намагаються зберігати об'єктивні норми моралі" [73, с. 109].

Люди, на думку учасників собору, ніколи ще не мали такої свободи у своїх діях, але цією ж свободою людина загнала себе в неволю. Тільки вільна людина має право обирати. Цитуючи слова з книги Ісуса, сина Сираха, на II Ватиканському Соборі пояснено зміст "правдивої свободи", яка є "особливою ознакою Божого образу" в людині: "Бо сподобалося Богові залишити людину в руці свого власного рішення, щоб вона добровільно шукала свого Творця, і, визнавши його, вільною дійшла до свого повного й блаженного вдосконалення" [70, с. 442]. Прикладом для людини мала б стати історія про ангела, котрий за своєю природою був створений Творцем, але, бажаючи стати самому Богом, утратив основне – свою суть.

Розмірковуючи над цим, В. Шеремета пише: "Ці слова вказують на дивовижну глибину участі в Божому царюванні, до якого людина покликана" [75, с. 8], вони засвідчують, що влада людини в певному сенсі поширюється й на саму людину. Цей аспект постійно підкреслюють у богословських роздумах про людську свободу, яку розуміють у контексті особливої царської гідності. Наприклад, святий Григорій Ніський пише: "Душа проявляє свою царську гідність і велич ... у тому, що вона незалежна й вільна, "єдиновласно" володіє собою, керуючись власною волею. Тому людська природа створена, щоб мати владу над іншими створіннями, за подобою Володаря Всесвіту. Вона була

призначена стати живим образом, який бере участь у гідності та імені праобразу" [75, с. 8].

В. Шеремата зауважує, що не лише світ, але й сама людина була довірена власній турботі та відповідальності: "Бо залишив її в руці власного рішення" [Сирах 14:15], щоб вона шукала свого Творця й через своє вільне бажання прагнула до досконалості, "бо так як людина управляє світом і формує його, керуючись власним розумом і волею, так вона, здійснюючи морально добрі вчинки, підтверджує і розвиває, та укріплює в собі подобу Бога" [75, с. 14].

Не можна не погодитись із тим твердженням, що лише вільна людина здатна здійснювати вибір. Від початку свого народження кожна людина в подарунок від Бога отримує свободну волю, тобто здатна вільно здійснювати свій вибір. Господь не обмежує людину у виборі, Він дає їй право на власний розсуд керувати своїм життям, бо ж "правдива свобода є визначним знаменом Божого образу в людині" [70, с. 515]. Ще у раю в Адама та Єви був вибір, і вони його зробили не на користь свого Творця. Бог не намагається нав'язати свій вибір, Він чекає й сподівається на добру волю. А як вчинить людина, залежить лише від неї самої. Наші прародичі свій вибір уже зробили, і, споглядаючи зараз за наслідками їхнього вибору, ми повинні усвідомити всю важливість наших рішень, що стосуються не лише нас самих, але й прийдешніх поколінь. Від нас залежить, яким буде майбутнє. Гідність людини, за ствердженням собору, потребує, щоб людина обирала вільно й обдумано, за внутрішнім переконанням, не під примусом, а "...такої гідності досягає людина, коли, звільнившись з усякої неволі пристрастей, іде до своєї мети, вибираючи, добро та вживаючи успішно відповідно до цього засоби" [70, с. 514].

Кароль Войтила наголошує, що свобода є великим благом лише тоді, коли ми вміємо свідомо користуватися нею для досягнення істинного добра. Найкращим утіленням свободи в такому розумінні є любов [44]. Бог наділяє людину свободою у виборі розвитку світу, але, як зазначено в Документах II Ватиканського собору, а саме в декларації "Про Релігійну свободу" (*Dignitatis*

humanae), "у користуванні всякими свободами треба зберігати моральну засаду особистої і громадської відповідальності; у користуванні своїми правами поодинокі люди й соціальні громади зобов'язані зважати на права інших, і на свої обов'язки стосовно інших, і на загальне благо всіх" [70, с. 382]. Саме про загальне благо для всіх, а не для себе особисто, люди забувають, використовуючи свої права завдяки правам інших. На жаль, людина забуває, що всіх створює Господь і в кожній людині слід бачити її Творця, адже недаремно Господь дає основоположну заповідь Книги Второзаконня: "Слухай, Ізраїлю, Господь Бог Наш, Господь єдиний. Любитимеш Господа, Бога Твого, Усім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією силою твоєю. От ці слова, що я їх заповідаю сьогодні, мусять бути у твоєму серці. Ти накажеш про них твоїм синам..." [Втор. 6:4-7]. Коли любиш Бога, не можна не любити Його творіння. Задовольняючи свої бажання й завдаючи шкоди іншим, людина, насамперед, виявляє неповагу до Володаря Неба й Землі.

Кароль Войтила в праці "Особистість і вчинок" зауважує, що свобода, є великим благом лише тоді, коли ми вміємо свідомо користуватися нею для досягнення істинного добра. Найкращим утіленням свободи в такому розумінні є любов: "Саме ця залежність від власного "я" і є основою свободи, а її відсутність виводить увесь властивий цій особині динамізм (особині, наприклад, тваринній) за сферу свободи. Понятійним еквівалентом відсутності свободи є необхідність" [44].

У Катехизмі Української Католицької Церкви так описано діяльність людини: "Одним із вимірів діяльності християнина є його відповідальність за все Боже створіння – довкілля та природні ресурси землі. Діяльність християнина як "священика творіння" у створеному Богом світі покликана берегти, плекати та розвивати його" [104, с. 224], тобто людині ще від початку її створення Богом було призначено розвивати світ, а не забувати про нього, дбати і опікуватися ним.

Окрім того, своїми рішеннями II Ватиканський собор нагадує про суспільне добро всіх людей: "Бог призначив землю і все, що на ній, для вжитку всіх людей і народів так, що створені блага повинні бути в користуванні всіх, відповідно до слухних норм і під приводом справедливості" [70, с. 586]. Розвиток науки дає неймовірні перспективи для подолання безлічі екологічних та економічних проблем, пов'язаних з нестачею продуктів харчування, і Католицька Церква всіляко підтримує й благословляє цей розвиток. Не повинна людина забувати про допомогу ближньому. II Ватиканський собор закликає багатих піклуватися про бідних, більш розвинуті країни мають простягнути руку допомоги нужденним. Нагадуванням цього є слова Ісуса Христа: "Те, що зробили одному з Моїх найменших братів, ви зробили Мені" [Матвія 25:40].

Людську діяльність на соборі розглядають як намагання розвивати своє життя. Але в результаті цього розвитку, "передусім за допомогою розвитку науки і техніки людина поширила й постійно поширює свою владу майже на всю природу" [70, с. 535]. Тепер вона сама здобуває, за допомогою новітніх технологій нові блага життя, які колись "чекала від вищих сил". Проте виникає запитання: який сенс усієї цієї діяльності? До чого ця діяльність повинна нас привести?

Звичайно, зрозуміле бажання поліпшити умови свого життя, що, як зазначено в документах собору, відповідає Божому планові. Створюючи людину за своїм образом, Господь дає їй наказ: "Підкорюючи собі землю з усім, що на ній, правити світом у праведності й святості та визнаючи Бога Творцем усього" [70, с. 536]. У наш час ми доволі часто спостерігаємо, як людина забуває про того, хто створив усе й усіх, і, опираючись на свої розробки та знання, вважає себе всемогутньою, якій усе підвладне. Що може людина без Божої волі? Чи здатна вона щось зробити без Господнього благословення? На ці запитання делегати собору відповідають так: "...здобутки людства є новим виявом Божої величі та плодом Його невидимого провидіння" [70, с. 536]. Без Бога людина була б нездатна розвиватися, здобувати й змінювати. Лише

завдяки Його задуму ми спостерігаємо розвиток науки, саме завдяки Йому це можливо. Однак "чим більше зростає намагання людей, то більшою стає їхня відповідальність" [70, с. 536]. Кому більше дається, з того й більше спитають. Бог дає людині найбільше прав і наділяє її найбільшими повноваженнями, тому й відповідальність за правильність рішень також найбільша.

Людська діяльність спрямована не лише на зміну певних речей, а на вдосконалення самої себе. Саморозвиток людини, її духовне зростання над власними бажаннями "має більшу вартість, ніж накопичення тільки зовнішніх благ". У документах II Ватиканського собору зазначено пріоритет духовного розвитку, "а не накопичення тільки зовнішніх багатств", досягнення братерства у відносинах з іншими та справедливості "значить більше, ніж сам тільки науковий прогрес" [70, с. 537]. Досягнення в науці надихають людину на розвиток, показуючи їй можливі горизонти, але він не може виникнути сам, без втручання людини. Людина – рушійна сила, яка змінює й прагне змін і за них відповідає. Перед тим як зробити, варто подумати, чи придатна певна зміна для "норми людської діяльності", чи за "Божим планом і волею та для правдивого блага людському роду" вона вчинена?

Католицька Церква визнає "людський прогрес" способом допомоги людському щастю, але він не "змінюється на засіб гріха людської діяльності", а є невідворотним процесом творення людини, призначений на "службу Богові та людям" [70, с. 540]. Серед досягнень науки і техніки людина назавжди залишиться істотою, цілком і повністю залежною від Бога, потребуючи спасіння, котрого не може сягнути сама і якого, без сумніву, не принесе їй техніка. Розвиток науки дуже потрібен, але "...нехай поєднують найновіші винаходи сучасних наук із християнськими звичаями та з доктринами Церкви так, щоб релігійна культура і благородність духа йшли в парі з пізнанням наук і технічних винаходів, щоб завдяки цьому могли все оцінити й пояснити в християнському дусі" [70, с. 538].

Підсумовуючи, зауважимо, що найбільшим досягненням II Ватиканського собору став "дух аджорнаменто", завдяки якому Церква зміцнила структуру, поглибила науку й оживила свою діяльність, також засвідчила готовність говорити про проблеми цього світу, зокрема екологічні, та намагатися знайти шляхи вирішення цих проблем.

2.3. Шляхи нейтралізації екологічних проблем в інтерпретації сучасних католицьких теологів

Сучасна людина XXI ст. у час широкого застосування досягнень науки, соціально-політичних та економічних трансформацій дедалі частіше піддається різноманітним спокусам негайного задоволення будь-яких власних бажань, які вже давно вийшли за межі необхідних потреб для повноцінного життя. Власні бажання людина задовольняє завдяки іншим, тим самим переступаючи й нехтуючи людськими цінностями та наражаючи на небезпеку навколишнє середовище.

Папа Іван Павло II в апостольських листах висловлює занепокоєння тим фактом, що початок XXI ст. лише декларує цінність людини, водночас її гідність дедалі більше наражається на агресивну атаку гедонізму та споживацтва через ЗМІ, рекламу та масову культуру [14] Особливу увагу приділено тому, що більша частина людства принижено економічними системами, політичними та ідеологічними режимами, тероризмом. Жахливим фактом постає загроза масового знищення людей сучасною зброєю.

Проблема нівелювання людських цінностей із досягненнями в науці набуває розвитку в період понтифікату папи Івана Павла II й відображається в персоналістичній концепції відчуження людини у світі. Сучасній людині, як наголошує в першій енцикліці "Redemptor Hominis" папа, постійно загрожує те, що є її витвором, результатом праці її рук, думок, прагнення до свободи. Плоди

цієї різноманітної діяльності людини не тільки й не стільки схильні до відчуження в тому сенсі, що відбираються у виробника, скільки, принаймні частково, побічно й безпосередньо за своїми результатами спрямовані проти людини [90, с. 32]. У цьому папа вбачає основний акт драми сучасного існування. Людина постійно живе в тривозі та страху, розуміючи, що деякі її винаходи можуть призвести до загибелі їхнього розробника та виробника.

Папа задається питанням: "на якому шляху та на початку дана людині влада, завдяки якій вона мала підпорядковувати собі землю". Шукаючи відповіді на це питання в сучасному світі та аналізуючи ці обставини, розуміємо, що влада над землею повертається проти людства загрозою знищення та екологічними проблемами.

Папа Іван Павло II в енцикліці наголошує на тому, що "... Церква з огляду на Христа й на ту таємницю, що становить життя самої Церкви, єднається з кожною людиною, не може залишитись осторонь від того всього, що слугує добру людини, як і не може залишитися байдужою до загрози" [90, с. 39].

Мотив загрози людському й навколишньому середовищу в результаті суцільної індустріалізації також відчутний в енцикліці папи Івана Павла II. Сучасна людина знищує, егоїстично використовує природу, а в енцикліці "Redemptor Hominis" Творець бажав, щоб людина була покликана спілкуватися з природою як її "шляхетний пан" і "охоронець", а не безоглядний "експлуататор" [90, с. 33]. Про ставлення людини до землі папа зауважує в енцикліці "Laborem exercens" (З праці своєї): "людина вже тим панує над землею, що приручає й годує тварин, постачаючи собі з цього потрібну поживу й одіж, різні природні багатства із землі та з моря" [89, с. 16]. Людина впорядковує землю, змінюючи її, "ми є свідками змін, ... що мали змогу настати завдяки поступовому й невпинному розвиткові науки" [89, с. 16].

Папа звертає увагу на біблійні слова про "підпорядкування собі землі", котрі варто розглядати не лише стосовно до землі, але й до техніки, до того

світу механізмів і машин, що є плодами праці людського розуму та є історичним підтвердженням володіння людиною над природою [145, с. 54].

Дедалі частіше людина починає замислюватися над тим, що експлуатація землі, саме тієї, на котрій ми живемо й завдяки якій ми живемо, потребує обдуманих вчинків.

Розвиток і використання наукових досягнень потребує допомоги в застосуванні моральних принципів і норм, щоб нагадати людям про їхнє пряме призначення – бути людиною. Жодне володіння та використання новітніх технологій не звільняє людину від відповідальності перед Творцем. Якою б не була величною людина в її творенні, чи здатен поступ, сотворений людиною, зробити життя "більш людським і більш гідним людини"?

Папа Іван Павло II наголошує, що Церква повинна взяти на себе зобов'язання пояснити людині всі можливі наслідки й загрози сучасного розвитку науки. Збереження гідності людського життя, на думку папи Івана Павла II, є найважливішим завданням Католицької Церкви: "...вона мусить усвідомлювати всі загрози, робити все те, щоб людське життя ставало дедалі більш людським" [90, с. 32]. Церква ніколи не залишає людину, бо людина є дорогою, і "...завжди повинна усвідомлювати все те, що суперечить гідності людського життя" [90, с. 30], насамперед нагадати людям, що підпорядкування землі не є її кінцевою метою.

На II Ватиканському соборі наголошено на "царськості" людини. Як кожен "цар", котрий прагне для своєї держави процвітання, повинен дбати про добробут не лише свій, але й підданих. Наскільки комфортно будуть жити його піддані, настільки ж якісним буде його життя. Так і людина: наскільки щиро дбатиме про землю, настільки ж комфортніше буде їй жити. "Свою "царську гідність" людина може осягнути, – пише в Апостольському листі папа, – лише тоді, коли пізнає й полюбить того, завдяки кому має розум і свободу" [16, с. 17].

Розвиток науки католицизм вбачає не в понятті "більше мати", а "більше бути", тобто його наслідком не повинна бути неймовірна кількість новітніх

винаходів, матеріальних речей, а розвиток особистості людини; більше бути людиною, бо це дає неосяжні можливості. Найважливіше – не стати рабами вироблених речей, "не зрезигнувати із себе і свого місця у видимому світі", а спрямувати розвиток науки на славу Божу й уподібнення людини до свого Творця. Цивілізація, як зауважує папа, із суто матеріалістичним профілем робить людину невільником продукції, невільником своїх власних товарів [90, с. 36].

Ми погоджуємося з висновками папи Івана Павла II про те, що ситуація людини в сучасному світі далека від вимог об'єктивного морального ладу, далека від вимог справедливості й ще більше від суспільної любові [90, с. 37]. Звичайно, ситуація для людей не є однаковою. Деякі з розвинутих країн у своїй споживацькій цивілізації вперто не хочуть бачити проблем своїх сусідів, використовуючи надмірну кількість благ, що призводить до екологічної кризи. Водночас голод і низький рівень життя призводить до смерті ближніх. Понтифік наголошує, що Католицька Церква постійно нагадує про обов'язок діяльності для загального добра [90, с. 43].

Ще під час II Ватиканського собору важливий акцент був зроблений на питанні відповідальності. Чим більше людина бере від природи, тим більше вона відповідає за наслідки своїх дій. У Катехизмі Української Католицької Церкви так описано діяльність людини: "Одним із вимірів діяльності християнина є його відповідальність за все Боже створіння – докільля та природні ресурси землі. Діяльність християнина як "священика творіння" у створеному Богом світі покликана берегти, плекати та розвивати його" [104, с. 224], тобто людині ще від початку її створення Богом було призначено розвивати світ, проте не забувати дбати про нього й опікуватися ним. Бог наділяє людину свободою у виборі розвитку світу, але, як зазначено в Документах II Ватиканського собору, "у користуванні всякими свободами треба зберігати моральну засаду особистої та громадської відповідальності" [70, с. 382].

У працях папа акцентує увагу на екологічному питанні. Учення папи Івана Павла II відображає чутливість Католицької Церкви до проблеми

загострення екологічної кризи та її загроз. Понтифік наголошує, що одним з основоположних факторів виникнення кризи та експлуатації природного довкілля є криза екології людини, або криза людської душі, котра виникає в наслідок порушення в системі "людина – Бог", коли людина забуває, ким і для чого вона створена.

Папа Іван Павло II постійно нагадує людям про їхнє місце й покликання тут, на Землі. У "Centesimus annus" (Сотий рік) понтифік звертається з проханням: "Проаналізувати своє суспільне буття й уважно придивитися до екології своїх власних душ: чи все там гаразд і чи все відповідає високій місії людини в цьому світі" [86, с. 96]? Але чи розуміють люди, яке їхнє призначення на Землі? Насамперед, зауважує папа, у "царському служінні" на зразок Христа, а не лише в "царському використанні" [90, с. 59], завдяки своїй праці стає учасником діл свого Творця і в міру своїх спроможностей розвивається й доповнюється [89, с. 65]. Папа нагадує, що людина у своїй праці стає співучасником земного творіння, і це є "найважливішим мотивом праці у різних сферах людського життя" [89, с. 67]. У конституції "Lumen gentium" (Світло народів) так охарактеризовано призначення праці: завдяки своїй компетентності та своїй діяльності, котра внутрішньо освячена благодаттю Христа, зробити добрий вклад, щоб створені речі, відповідно до призначення Творця та у світлі Його слова, були вдосконалені людською працею, технікою, цивілізацією та культурою [70, с. 83]. Людина повинна прийти до усвідомлення того, що і як вона творить, пам'ятаючи про свою відповідальність.

У своєму вченні папа Іван Павло II, аналізуючи причини виникнення екологічної кризи, робить висновок, що вона є наслідком внутрішньої кризи людини – моральної та духовної, а також кризи стосунків із Богом. Коли людина відвертається від плану Творця, вона спричиняє дисгармонію, котра призводить до неминучого зворотного впливу на весь створений порядок. Якщо людина не живе в мирі з Богом, то й сама земля не може мати миру [185, с. 9].

В енцикліці "Centesimus annus" (Сотий рік) папа Іван Павло II говорить, що свавільне та споживацьке ставлення до природи призведе до її "повстання". Таке ставлення він характеризує як "антропологічну помилку", котра є причиною руйнування Божого створіння, а її вирішення залежить від відновлення "екології людини" [86, с. 47]. Людина, усвідомлюючи свою здатність перетворювати світ, забуває, що це можливо лише з волі Божої, яку Він надає людині. Розвиток науки дає змогу відчутти себе творцем і володарем, котрому все підвладно, але в кінцевому результаті все закінчується тиранією природи з боку людини.

Екологічне питання постає поряд зі споживацьким ставленням людини до навколишнього світу й нестримним бажанням мати та отримувати задоволення більше, ніж бути і розвиватись, без міри й недисципліновано споживати земні ресурси та своє власне життя [86, с. 95]. Це ставлення спровоковане "убогістю та обмеженістю світогляду".

Безрозсудне руйнування природного довкілля здатне зруйнувати й людське середовище. Не тільки лише землю Господь дає людині в користування, але дає й "людяність", тому людина повинна поважати природний і моральний порядок, закладений у ній [86, с. 89]. Людська гідність, дарована Богом, дає їй змогу піднятися над будь-яким "суспільним порядком" у напрямку істини й добра. Однак, як зазначає папа Іван Павло II, на неї впливає та соціальна структура, у якій вона живе, отримує виховання й ставиться до довкілля. Першою та основною структурою "екології людини" є сім'я, де особистість отримує початкові й вирішальні поняття про істину та добро, де вона пізнає, що означає любити й бути любленим, де взаємна відданість чоловіка і жінки створює таке життєве середовище, у якому може народитися дитина й розвивати свої здібності, поступово усвідомлюючи свою гідність і готуватися до зустрічі зі своєю неповторною долею [86, с. 102]. Саме в сім'ї народжуються і закладаються ті основи поведінки, котрими буде керуватися людина впродовж свого життя.

У енцикліці "Sollicitudo rei socialis" (Піклування про соціальні речі) акцентовано увагу на повазі до створінь, які формують видиму природу, де людство у своєму ставленні до природи підпорядковане не тільки біологічним, але й моральним законам, які не можна безкарно порушувати [91]. Усі істоти, створені Богом, потребують відповідної поваги. Людству час усвідомити, що не можна безпідставно, лише винятково на власний розсуд і відповідно до власних економічних потреб, використовувати живі й неживі витвори: природні елементи, рослини, тварини [91, § 34]. Папа нагадує людству про вичерпність деяких природних багатств, а безвідповідальне їх використання називає "претензією на абсолютне право розпоряджатися ними", що становить серйозну небезпеку для подальшого існування не лише сучасного покоління, але й майбутнього. Згадуючи біблійну історію Адама та Єви, бачимо, що ще в Раю Господь дає обмеження людині "не їсти плоду з дерева посеред Раю", лімітування не для заборони, а для добра самої людини. Подібної думки людина повинна дотримуватися й у використанні природних багатств. Невиконання цих обмежень там, у Раю, призвело до глобальних наслідків, до яких може призвести й необмеженість уже тут, на Землі. Над цим варто задуматися всім людям.

Папа акцентує увагу в енцикліці "Sollicitudo rei socialis" (Піклування про соціальні речі) на автентичному покликанні кожної людини, а також Церкви загалом – рятувати наше природне довкілля та всю природу.

В енцикліці "Veritatis splendor" (Сяйво істини) папа Іван Павло II, ще раз наводячи приклад вчинку Адама та Єви, говорить про те, що послух є не таким уже й легким. Саме завдяки первородному гріхові наших прародичів, людина постійно спокушається відвернутися від свого Творця і зайняти Його місце. "Станете ви немов Боги" [Бут. 3:5], – обіцяє Сатана першим людям, і саме ці слова принаджують людину й донині. Саме вони зваблюють її відвернути "своє обличчя" від Бога та спрямувати його до ідолів. "У глибині людського серця завжди залишається туга за абсолютною істиною і бажанням її пізнати" [92,

с. 2], як зауважує папа, і саме ця туга змушує шукати "сенс життя". На думку понтифіка, досягнення в науці, хоч і є чудовим свідченням розумності й наполегливості людини, не звільняє людство від обов'язку задуматися над прикінцевими релігійними питаннями, а радше навпаки, спонукає до найбільшої та найвирішальнішої боротьби, що відбувається в нашому серці й моральній свідомості [92, с. 2].

Без сумніву, християнське моральне вчення у самих своїх біблійних основах, як зауважує папа Іван Павло II в енцикліці "Veritatis splendor" (Сяйво істини), підтверджує важливість фундаментального вибору, що визначає якість морального життя й спонукає свободу прийняти радикальні зобов'язання щодо Бога. Це питання стосується рішення віри, послуху віри, яким людина цілісно і вільно вручає себе об'явленому Богові, віддаючи Йому повну повинність розуму й волі. Така віра, чинна любов'ю, впливає із самої суті людини, з її серця, вона покликана приносити плід праці [92, с. 27]. Лише людське бажання послуху універсальним моральним нормам уможливить правдиве моральне зростання; лише розум, натхненний Божим Об'явленням та вірою, здатен розпізнати добро і зло.

П. Яроцький зауважує: "Ніхто із попередників цього Понтифіка не надавав проблемі людини стільки місця у проповідях, не підкреслював у них з такою силою не тільки божественну, а й людську природу Ісуса Христа, не розвивав христоцентризм у цілому" [222, с. 8]. Іван Павло II наголошує на притаманній людині "трансцендентній гідності", на необхідності пошани невід'ємної гідності людини як одному з основних стовпів людської цивілізації. Гідність людини є проявом надприродної її складової, котра виявляє людину як особу, як образ Божий. Іван Павло II зауважує: "Покликання людини – життя такої повноти, що значно перевищує виміри її земного буття, оскільки передбачає участь у житті самого Бога. На високість цього надприродного покликання вказує велич та надзвичайна вартість людського життя і в його земній одміні" [87, с. 47].

В енцикліці папи Івана Павла II "Evangelium vitae" (Євангеліє життя) ще більше поглиблено проблему екологічної кризи та висвітлено проблему людської відповідальності. Тут слушно зазначено, що людина покликана порати сад землі й доглядати його. Вона особливо відповідальна за середовище життя, тобто за всю землю, яка з волі Бога має "служувати гідності особи та її життю, відповідальна не лише перед сутністю, але й перед прийдешніми поколіннями" [87, с. 60]. У цьому і полягає екологічна проблема в усіх її аспектах: від захисту природних "сфер проживання" різних видів тварин і розмаїтих форм життя до "екології людини". Шлях до такого її розв'язання зрозуміло й чітко викладений на сторінках Біблії. По суті, панування, надане Творцем людині, не означає абсолютної влади; не може бути також мови про свободу "користування" та зловживання речами. Людина наражається на небезпеку, коли "зникає відчуття Бога". На II Ватиканському соборі було зауважено, що "створіння без Творця повертається у небуття" [70, с. 57], коли вилучається Божественний контекст із поняття людини, світ всіх речей зазнає глибокого перекручення, і сама природа перестає бути матір'ю, і зводиться до матеріалу [75, с. 59], що й спонукає розвиток науки йти в напрямку накопичення земних благ, нищення людської гідності та особистості.

Вагомим вкладом Католицької Церкви в збереження природного середовища є екологічне вчення папи Івана Павла II, яке відображено не лише в енцикліках, а й в апостольських листах, зверненнях, виступах, інтерв'ю.

В апостольському листі "Ecclesia in America" папа Іван Павло II говорить про релігійну відповідальність кожного й наголошує, що з віри в Бога Творця "... для кожного випливають конкретні обов'язки щодо довкілля" [15, с. 76]. Також підкреслено знищення природного середовища, котре віднесено до категорії "соціальних гріхів, що кличуть помсту в неба, оскільки вони спричиняють насильство й руйнують мир і гармонію між спільнотами" [15, с. 77].

Екологічний гріх указує на глибоку кризу, "спричинену втратою віри в Бога та руйнуванням моральних принципів", якими повинна керуватися кожна

людина у своєму житті. До цих гріхів папа зараховує торгівлю наркотиками, відмивання грошей, корупцію, насильство, гонку озброєнь, расову дискримінацію, соціальну нерівність і бездумне нищення природи. Скоєння значної кількості цих гріхів стало можливим завдяки стрімкому розвитку науки. Важливою є моральна "точка опори", бо без неї людство приречене на підпорядкування необмеженому прагненню багатства й влади, яке затьмарює будь-який орієнтований на Євангеліє погляд суспільної дійсності [15, с. 77].

Відносини людини з Богом визначають і стосунки людини з людиною та ставлення до навколишнього середовища. Цю думку папа Іван Павло II озвучив у зверненні до конгресу на тему "Довкілля і здоров'я". У ньому папа, зокрема, зазначив, що відносини між людиною та середовищем були "ознаменовані різними фазами людської цивілізації, починаючи з примітивної культури, а саме: фазою землеробства, фазою індустріалізації та технології. Сучасна епоха характеризується зростаючим потенціалом втручання людини, спрямованого на зміни" [93, с. 60]. Вплив людини на природні ресурси та їх експлуатація є нападницьким, і концепція навколишнього середовища як ресурсу загрожує сприйняттю довкілля як дому. Людина застосовує такі засоби перетворення, запропоновані технологічною цивілізацією, що природа мимоволі стає заручницею наших бажань.

Спостерігаючи такий взаємин людина – природа, папа констатує появу "подвійної спокуси": з одного боку, це концепція, що "наука вже більше не розуміється як мудрість і споглядання, але як панування над природою, котра внаслідок цього сприймається як об'єкт для загарбування" [93, с. 61], а з іншого – спокуса є визначається "розгнужданою експлуатацією ресурсів під тиском пошуку необмеженого здобутку згідно з ментальністю сучасних суспільств капіталістичного типу" [93, с. 61]. Вирішення проблеми довкілля папа Іван Павло II вбачає в солідарності, відкритій до всіх людей і народів, яка опирається на засади поваги до життя й розвитку ресурсів для всіх, незалежно від рівня суспільства чи походження, адже якщо будувати досягнення науки на

етично-моральних засадах, то людство неодмінно стане здатним сприяти довкіллю як домівці й ресурсу для людини. Усі розробки в галузі науки можна використовувати для блага людини, усуваючи фактори забруднення довкілля. Забруднювальна технологія може очищувати, вироби, що накопичуються, мають справедливо розподілитися. Це ймовірно лише за умови перемоги етики, поваги до життя та гідності людини і до прав сучасних та майбутніх поколінь [93, с. 62].

9 червня 1997 року папа Іван Павло II під час зустрічі в Краківській церкві святої Анни звернувся до всіх науковців із закликом щодо реалізації їхнього професійного покликання у відповідальний спосіб, тобто з повагою до людської особи та її гідності. Спотворений погляд на людину і цінність людського життя легко призводить до того, що добрі наміри на благо науки перетворюються на серйозну загрозу для людей [75, с. 64]. Наука завжди повинна бути на службі людини, а не перетворювати людину на об'єкт "сировинного матеріалу". Папа вкотре наголошував на тому, що Католицька Церква не може стояти осторонь і бути байдужою до питань розвитку науки. Католицькі богослови, аналізуючи виникнення проблем розвитку науки, екології, намагаються дослідити їх причини та знайти правильні підходи для їх вирішення.

Особливу увагу приділено а особистій і суспільній відповідальності. Зокрема, у посланні з нагоди Всесвітнього дня миру 1 січня 1999 року папа Іван Павло II писав про захист людської гідності, пов'язаний із правом на здорове довкілля. У цьому контексті стає очевидною динаміка відносин між окремою людиною та суспільством. Небезпека вагомих пошкоджень землі, моря, клімату, флори та фауни потребує кардинальної зміни способу життя модерного споживацького суспільства. Сучасність і майбутнє світу залежать від збереження створіння, оскільки існує постійна взаємодія між людською особою та природою. Саме благо людини повинно бути в центрі концепції вшанування довкілля, що є найкращою дорогою для збереження творіння, бо цим самим посилюється свідомість відповідальності кожної особи щодо природних ресурсів і їх добросовісного використання [158, с. 75].

У посланні до молоді світу "З нагоди міжнародного молодіжного року" папа Іван Павло II зосереджує увагу на тому, що саме від молоді залежить наше майбутнє, і надзвичайно важливо дати добру освіту молодому поколінню та спрямувати його на шлях істини [156]. Молода людина шукає відповіді на питання про сенс життя, про добро і зло. Як молодий юнак приходить до Ісуса з питанням "що робити, щоб досягнути життя вічне" [Матвія 19:16–30], так і сучасна молодь запитує: "А для чого жити"? Маючи безліч можливостей, котрі дають досягнення науки теперішній молоді, людина не розуміє, для чого їй це все? Найкращим учителем у цій ситуації, вважає папа, повинен стати Ісус, який показує шлях, куди йти [156]. Сучасна молодь не усвідомлює себе без новітніх технологічних засобів, вона не може уявити життя своїх батьків без телефону чи без Інтернету. З одного боку, технічні засоби полегшують життя, а з іншого – його просто не існує поза ними. Більшість забула про "живе" спілкування, замінивши його на віртуальне, тим самим накопичивши в собі безліч комплексів. Папа Іван Павло II закликає молодь не втрачати даремно часу, а зробити внесок у суспільне життя для свого добра й для добра інших [156].

В "Інструкції про свободу та звільнення" папа Іван Павло II звертає увагу на "теологію звільнення", позбавлення Ісусом людини не лише від гріхів, але й "від рабства плоті, яка є ознакою стану грішного людства" [94]. Лише Христос може нас зробити вільними і дарувати життя в благодаті. Як ізраїльський народ, довірившись Богові, був звільнений з Єгипту з неволі в Старому Завіті, так Христос звільняє від гріха у Новому. Коли людина вільна від залежності своїх матеріальних потреб, тоді її життя проходить у любові. Вона готова дарувати цю любов своїм ближнім і приймати її.

Саме матеріальний добробут спонукає людину до використання однієї людини іншою, і ставить бар'єр між Богом і Його творінням. На думку О. Шепетька, неодмінною складовою людськості в людині є саме Бог, а в той момент, коли людина відмовляється від Бога як від орієнтиру в житті та особистісного духовного прогресу, все втрачає сенс. "Людина без Бога нічим не

різниться від усього іншого живого творіння. Якщо людський екзистенційний погляд не скерований до Бога як до цілі її буття, – наголошує він, – тоді людина втрачає можливість піднесення трансцендентності, виходу поза світову досвідну обмеженість і споглядання світу як цілісність з потойбічної перспективи. Якщо з уявлення людини про буття виключається Бог, тоді світ стає закритим ізотропним середовищем, вихід із якого немислимий" [212, с. 11].

Влучним прикладом цього стану людини є біблійна історія про багатого юнака, який бажав досягнути Царство Небесне, не втрачаючи свого багатства [Матвія 19:16–30]. Прив'язаність до матеріального унеможлиблює досягнення вічності з Богом, що є кінцевою метою кожної людини.

Свій внесок у вирішення екологічних проблем зробила конференція "Довкілля та розвиток", більш відома під назвою "Саміт Землі", за участю ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992 році. Тут було прийнято такі документи: "Декларація про довкілля та розвиток", "Про зміну клімату", "Порядок денний на XXI століття", "Біологічне розмаїття", які заклали основи для відновлення навколишнього середовища. Одним з основних досягнень цієї конференції є сформульована концепція "сталого розвитку", тобто такого, котрий у змозі задовольняти потреби сучасного покоління, проте він не повинен загрожувати майбутнім поколінням. Делегація Католицької Церкви взяла активну участь у роботі конференції та підтримала формулювання концепції "сталого розвитку", оскільки вона цілком відповідає християнському розумінню відповідальності за створіння та гармонійного співжиття людей із природою. В. Шеремета зауважує, що декларація папської делегації акцентує увагу на таких складових: люди, які шанують довкілля, вшановують Бога-Творця Всесвіту; руйнування окремих частин створеного світу – це руйнування того, що згідно з волею Бога має існувати для спільного блага людства; варварське ставлення до природного середовища є образою Бога; необхідно з повагою відноситись до довкілля;

кожна людина має зробити особистий практичний внесок для пошанування та збереження Божого створіння – природи [216, с. 69].

Компендіум соціальної доктрини Католицької Церкви, укладений на прохання папи Івана Павла II та виданий у 2004 році Папською радою "Справедливість та мир", містить у собі системний огляд Соціального вчення Церкви та виступає засобом моральної й пастирської оцінки подій сьогодення. У ньому підкреслено важливість моральних цінностей, що ґрунтуються на природньому праві людини [109, §3], один із розділів цілком присвячено екологічним проблемам. Людство дедалі відчуває потребу поглиблення моральної свідомості через всепоглинаючий вплив науки і техніки, із захопленням спостерігає за численними технологічними новаціями, люди нашого часу прагнуть, аби прогрес був спрямований на істинне благо сьогодення і завтрашнього людства [109, § 6].

Важливим питанням у компендіумі є те, чому, незважаючи на прогрес, існує біль, зло і смерть [109, § 14]? Його вирішення постає в пізнанні самого себе й у відповідальності за свої дії. Не розвиток науки може позбавити людину від страждань, а відновлені стосунків з Богом та прийняття Його Заповідей.

Про досягнення науки і техніки компендіум говорить як про знак Божої благодаті та плід Його незбагненого плану, але кожна діяльність не повинна суперечити Божому задуму й волі, істинному благу людства. Отже, Вчительський уряд Католицької Церкви підкреслює, що немає жодних перешкод для розвитку науки. Навпаки, вона вважає науку чудовим плодом людської творчої діяльності, здатністю якою людину наділив Бог, бо вони дали всьому людству дивовижні можливості, котрими всі ми з вдячністю користуємось. Тому, як віруючі люди, що вбачають "добро" в природі, створеній Богом, ми радіємо технічному та економічному прогресові, котрий здійснюється завдяки людському розуму [109, § 457]. Важливим і вагомим вкладом є розвиток науки і техніки в сільському господарстві. Ті переваги, які наука може отримати в майбутньому завдяки дослідженням і використанню

молекулярної біології, генетики та їх технічному застосуванню в сільському господарстві, справді незбагненні. Наука і техніка, якщо їх застосовувати на благо, можуть стати "безцінним засобом для вирішення багатьох серйозних проблем, пов'язаних із голодом і хворобами". Компендіум закликає всіх науковців бути "розсудливими й уважно аналізувати природу, мету та засоби" розвитку науки. Науковці в процесі розробки своїх винаходів повинні керуватися моральними принципами й цінностями, "які поважають і утверджують людську гідність".

Весь десятий розділ компендіуму присвячений питанню охорони довкілля. Зокрема, констатовано, що турбота про природне довкілля є невід'ємною складовою спільного та універсального обов'язку всього людства, а саме обов'язку "поважати спільне благо" [109, § 466].

Основним орієнтиром для застосування науки є повага до людей, до інших створінь Божих. Людина у своєму розвитку – співторець Бога з Його ласки й бажання, тому повинна прославляти свого Творця своїми ділами, а не руйнувати Його творіння.

Проблему перенаселення Землі, як ще одну з дуже важливих, порушує в енцикліці "Evangelium vitae" папа Іван Павло II, оскільки тема мала відображення в працях папи Пія XII та папи Павла VI.

Усі християнські церкви висловлюються проти обмеження росту населення, хоча й визнають такий ріст загрозливим і таким, що створює певні проблеми. Однак, як зазначає папа Іван Павло II, у розвинутих країнах інколи спостерігаємо тривожний спад народжуваності, який не перевищує показника смертності, натомість у менш розвинутих країнах спостерігається високий показник приросту населення [87, с. 23]. А. Герасимчук зауважує, що ставлення великого гуманіста папи Івана Павла II до цієї проблеми зрозуміле, але він не дає конкретної відповіді, як подолати цю проблему. Завідувач лабораторії екобезпеки Національного авіаційного університету Я. Мовчан зазначає, що вже в 1986 році людство перевищило ліміт свого споживання природними

ресурсами і з кожним роком споживання збільшується [55, с. 192]. М. Козловець у монографії "Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації" зауважує про приріст населення у світі, котрий рухається в пришвидшеному темпі, що в кінцевому результаті може призвести до катастрофічних наслідків [108, с. 141]. Вирішення проблеми науковці вбачають у правильній демографічній політиці кожної держави. Католицька Церква незмінно дотримується своєї концепції обмеження росту населення, спираючись на документи II Ватиканського собору: "У зв'язку з тим, що багато хто стверджує, що ріст населення світу, а також у деяких народів повинен кардинально знижуватись усіма засобами й заходами влади, Собор закликає всіх остерігатися рішень, які висувуються в соціальному і приватному порядку, а іноді шляхом примусу, що суперечить моральному закону, тому що на основі невід'ємного права людини на шлюб і народження дітей та вирішення стосовно кількості дітей в сім'ї залежить від розумного підходу до цієї справи батьків, але ні в якому разі не може бути в компетенції суспільної влади.

Окрім того, необхідно, щоб люди могли бути інформовані про прогрес в царині наукових методів, які беззастережно доведені, і їх узгодженість із моральним порядком є бездоганною" [70, с. 93]. У будь-якому разі людина повинна завжди пам'ятати, що Бог дарував їй розум і волю, й очікує, що вона їх буде використовувати завжди в парі, обдумувати свій вибір і вибирати. А за кожен наш вибір безпосередньо ми відповідаємо.

Висновки до розділу 2

Аналізуючи Соціальне вчення Католицької Церкви в період до і після II Ватиканського собору, можемо зробити такі висновки:

1. Соціальне вчення Католицької Церкви, розпочате й проголошене папою Левом XIII мало на меті відстоювати принцип релігійної свободи як

гарант прав людини та принцип спільного добра як норму співпраці громадян у державі та співпраці самої держави й Церкви задля добра громадян.

2. В офіційних документах Католицької Церкви можна виділити такі напрямки розвитку катастрофізму: особистісний, термоядерний, демографічний, екологічний. Особистісний "катастрофізм" формується на початку виникнення науково-технічної цивілізації й перетворює розвиток науки на кінцеву мету життєдіяльності людини, замінюючи собою релігійні ідеали. Термоядерна загроза "катастрофізму" постає зі зростаючим розвитком виробництва зброї масового знищення й безпосередньою загрозою знищення світу, яка стала доволі актуальною в другій половині ХХ ст. Демографічний "катастрофізм" набуває свого розвитку в період не контрольованого суспільством зростання населення, що призводить до різкої вичерпуваності природних ресурсів: землі, води, корисних копалин; стрімких еміграційних процесів в економічно розвинені країни Європи тощо. Екологічний "катастрофізм" виникає внаслідок бездумного використання багатств природи, підпорядкування її своїм забаганкам, в основі яких лежить задоволення своїх егоїстичних власних потреб. Вирішення екологічних проблем пов'язується католицькими мислителями з принципами солідарності, взаємодопомоги та поваги до загального блага. За таких умов економіка і матеріальне виробництво мають розвиватись з урахуванням засадничих моральних цінностей і поваги до гідності людського життя.

3. II Ватиканський собор відображає відкритість проблем сучасного світу, зокрема екологічних, та у своїх рішеннях намагається знайти шляхи їх вирішення за допомогою Церкви. У документах собору було обґрунтовано антропологічний принцип, у якому проголошувалася відкритість Католицької Церкви до розуміння сутності, потреб і переживань сучасної людини задля її спасіння в умовах потужних глобалізаційних трансформацій. У конституції наголошено на необхідності не тільки забезпечення гідного рівня життя кожної людини і кожної родини, а й досягнення суспільного блага для усіх людей, яке

неможливе без піклування про бідних і надання допомоги нужденним. У рішеннях собору акцентовано увагу на гідності людини, яка створена за образом і подобою Божою і поставлена володарювати над усіма земними творіннями. Людина була створена не просто для володарювання над іншими істотами, вона була довірена своїй турботі і відповідальності.

4. Папа Іван Павло II виразно підкреслює, що основним фактором екологічної кризи є надмірне використання природних ресурсів людиною. Причиною цього стала криза "екології людини", криза людської душі, яка стала наслідком розбалансування у системі взаємодії "людина – Бог". Це відбувається внаслідок втрати людиною віри в Бога і руйнування моральних цінностей через торгівлю наркотиками, відмивання грошей, корупцію, насильство, гонку озброєнь, расову дискримінацію, соціальну нерівність. Коли людина відвертається від задуму Творця, вона безпосередньо сприяє поширенню дисгармонії в природі.

5. Основну причину сучасної ситуації у світі Вчительський Уряд Католицької Церкви визнає у вивищенні людини над природою та її нераціональному управлінні Божим творінням. Шляхи подолання можна знайти, якщо поставити блага людини в центр концепції пошанування довкілля, що є найкращою дорогою для збереження створіння, бо цим самим посилюється свідомість відповідальності кожної особи щодо природних ресурсів і їх раціонального використання.

6. Безвідповідальна поведінка людини щодо природного середовища в інтерпретації Католицької Церкви відноситься до соціальних гріхів, які стоять поруч з гріхом навмисного людиноубивства. У зв'язку з цим подолання екологічної кризи пов'язується католицькими теологами з необхідністю аскетизації особистого стилю життя сучасної людини; подоланням у її свідомості цінностей суспільства споживання; впровадженням на рівні індивідуальної і суспільної свідомості ідей раціонального використання технічних засобів; поміркованого та економного використання ресурсів та енергії.

РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНА ПРОГРАМА КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЯК ЗАСІБ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ З ПРИРОДОЮ

3.1. Осмислення цінності природи у вченні Католицької Церкви

У сучасній цивілізації була сформована певна система цінностей, згідно з якою проявляється особливе розуміння влади над природою всемогутньою людиною та надає їй що постає не лише як влада людини над людиною, а й над об'єктами природи й соціуму. На думку науковців саме таку владу забезпечує людині досягнення в науці і техніці. Завдяки цьому формується певне ставлення до світу, котрий існує лише для людини, а природа – це те, чим людина має оволодіти. Але виникає питання: чи зможе природа в таких умовах ще довго існувати?

Необхідність піклування про природу є предметом вчення Папського Уряду Католицької Церкви та вчення папи Бенедикта XVI. У численних апостольських посланнях, проповідях, промовах та енцикліках папа приділяє особливу увагу екологічній проблематиці. Окрім того, як глава Католицької Церкви, він має обов'язок заохочувати й підтримувати всі зусилля, спрямовані на захист Божого створіння та передачу майбутнім поколінням Землі, на якій вони могли б жити [41, с. 14]. В енцикліці "Caritas in veritate" (Любов у істині) особливу увагу приділено відповідальності Церкви та її громадській діяльності: "Глобальна зміна клімату, прогресуюче поширення пустель, зменшення та утрата продуктивності велетенських сільськогосподарських регіонів, забруднення рік і ґрунтових вод, втрата біологічного різноманіття, збільшення частоти та руйнівної сили природних катаклізмів, вирубка лісів у тропічних регіонах" [41, с. 15] та багато інших екологічних загроз потребують

невідкладних об'єднаних зусиль усіх людей і державних інституцій, спрямованих на вирішення екологічної проблеми.

Розвиток науки сьогодні тісно пов'язаний з обов'язками людини щодо ставлення до довкілля, до землі, яку Бог дав усім, а використання її "... є для нас відповідальністю щодо бідних, майбутніх поколінь і всього людства". Папа зауважує, якщо природу, а насамперед людську істоту, вважають плодом випадку чи еволюційного детермінізму, у сумлінні свідомість відповідальності послаблюється [24, § 48]. Проблема відповідальності за сотворіння постійна у вченні Вчительського Уряду Католицької Церкви. Відповідальність є тим, чого бракує людині в сучасному світі. Людина дедалі частіше прагне до повного підкорення природи задля своїх потреб, нехтуючи моральними принципами, котрі базуються на Законах Божих, у своєму виборі керується вигодою, а не Заповідями Божими. Віддаляючись від свого Творця, людина забуває про те, що вона сама й усе навколо створене Богом.

Папа Бенедикт XVI в енцикліці висловлює свої думки з цього приводу й говорить, що віруючий розпізнає в природі "чудесний ефект творчої дії Бога", яким людина може відповідально користуватися для задоволення своїх обґрунтованих потреб – матеріальних і нематеріальних – із пошаною до "внутрішньої рівноваги самого творіння. Якщо таке бачення зникає, людина починає вважати природу недоторканим табу або, навпаки, допускає зловживання щодо неї. Обидві ці позиції не відповідають християнському баченню природи, що є плодом Божого творіння" [24, § 48].

Аналізуючи енцикліки, професор П. Яроцький відзначає, що "Бенедикт XVI активно розвиває теологію збереження створіння, замість теології індивідуального спасіння" [220, с. 11]. Зауважимо, що в міркуваннях понтифіка ключовою категорією, є любов, яка запропонована як можливість вирішення глобальних проблем сучасності, із-поміж них й екологічної проблеми. Любов у працях Бенедикта XVI є основою не лише антропології, не етичною категорією, не психологічним фактором, а онтологічно-

антропологічною основою. Оскільки людське життя в усіх його формах буття неможливе без любові, то любов покладена й в основу соціального вчення Церкви. Неодноразово понтифік акцентує увагу на тому, що людина залишається сама для себе істотою незрозумілою, а життя її – позбавлене сенсу, якщо вона не отримує одкровення любові, не досягне її, не почне втілювати в життя. Відтак, наголосимо: виразником соціального вчення, запропонованим папою Бенедиктом XVI, є його енцикліка, де простежуємо, як зазначає Т. Гаврилюк, чіткий поворот до "вчення, основним поняттям якого буде не поняття природного закону, а поняття любові" [50, с. 124].

Безсумнівно, у сучасній католицькій теології здійснюють пошук тих складових людського духу, що здатні найбільшою мірою ствердити людину як духовну досконалу істоту, котра здолає згубні прояви руйнівного впливу сучасної цивілізації та спрямує свій Богом дарований творчий дух на вихід за межі фізичного існування через трансценденцію свого земного життя, через постійне прагнення до джерела буття всього суцього – Бога. Лише так людина здатна реалізувати власну істинну сутність – образ і подобу Бога. Енцикліка Бенедикта XVI закликають як на макрорівні – суспільному, так і на мікрорівні – індивідуальному, звернути увагу на найзначнішу складову людської сутності – здатність до любові [50, с. 136]. Звернемо увагу на те, що Бенедикт XVI вбачає вихід із соціальних та екологічних проблем, через рішучий і дієвий, а не декларативний підхід до людини, оскільки як соціальні, так і екологічні проблеми зумовлені природою людини. В енцикліці "Deus Caritas Est" (Бог є Любов) він зауважує: "Любов в істині, любов, про яку свідчив Ісус Христос у Своему земному житті, особливо в смерті та воскресінні, є основною рушійною силою справжнього розвитку кожної особистості та всього людства" [25, с. 3].

Любов як образ Бога, котрий притаманний кожній людині, зберігається в ній за будь яких обставин, незважаючи на її вчинки. "Усі люди, – пише Бенедикт XVI, – відчувають внутрішнє спонукання любити по-справжньому:

любов та істина ніколи не залишають їх повністю, тому що є покликанням, закладеним Богом у серце та розум кожної людини" [25, с. 4].

В енцикліці папа Бенедикт XVI зауважує, що метою життя християнина як соціальної істоти та індивіда є пошук і зустріч із Богом. Можливість цієї зустрічі відбувається не завдяки високій ідеї чи етичним правилам, а тому, що це є відповідь на дар любові, з якою Бог приходить до кожної людини. Ця зустріч надає життю людини нових перспектив й визначає його напрямок.

Про істинний зміст любові, папа у своїх роздумах вказує на те, що любов повинна стати і бути основою життя людини, лише вона здатна дати відповідь на два фундаментальні питання: ким є Бог та ким є людина.

У праці "Введення в християнство: Лекції про апостольський символ віри" понтифік наголошує на новітній суспільно визнаній парадигмі щодо сутності людини. Він зауважує, що раніше, "згідно з ученням про походження видів, людина могла стверджувати, що відповідно до свого минулого, вона всього на всього порох земний, випадковий результат процесу еволюції, і така наука знімала всі ілюзії й позбавляла її всіх привілеїв, то зараз їй немає потреби перейматися щодо цього, бо яким би не було її походження, вона може сміливо дивитися в майбутнє та творити із себе все, що захоче" [168, с. 33]. На думку папи Бенедикта XVI, новітня парадигма призвела до викривленого розуміння любові, яке спонукає до того, "що людина сприймає тепер своє тіло та свою сексуальність як суто матеріальну частину самої себе, котру вигідно можна використовувати й експлуатувати; частину, яку людина сприймає не як сферу реалізації власної свободи, а як щось таке, що вона намагається зробити водночас приємним і нешкідливим" [25, с. 4]. За таких умов нівелюється людське тіло, що вже не може бути "...інтегрованим у повноту свободи нашого існування й живим виявом повноти нашого буття, а просто спрямоване в суто біологічну сферу" [25, с. 4].

Понтифік наголошує, що людина стає справді собою, коли тіло й душа перебувають у внутрішній єдності. Подібного стану можна досягнути лише

через самозречення, що призводить до очищення та зрілості. "Якщо людина прагне бути лише духом, – пише папа Бенедикт XVI, – і відмовляється від плоті як від чогось тваринного, тоді й дух, і тіло втрачають свою гідність. З іншого боку, коли людина заперечує дух і вважає матерію й тіло єдиною реальністю, вона втрачає свою велич" [25, с. 5].

Папа Бенедикт XVI зазначає, що любов підновить людину до іншого виміру – вічності: "Не могло б бути інакше, оскільки обіцянка любові скерована до її остаточної мети: любов прагне вічності. Так, любов ... у сенсі шляху, постійного виходу за межі зосередженості на собі до звільнення через дарування самого себе і, врешті-решт, до справжнього відкриття самого себе, навіть більше – до відкриття Бога" [25, с. 5].

Папа Бенедикт XVI наголошує, що любов є "божественною", оскільки вона походить від Бога та об'єднує людину з Богом. Саме завдяки цьому відбувається перетворення окремого "я" у "ми" та спонукає людей стати одним цілим, аж до того, щоб, врешті-решт, Бог був "усім в усьому". Єдиновірним шляхом виходу з духовної та економічної кризи, єдиною альтернативою антропологічній кризі, на думку папи, є побудова суспільства любові.

Концепція Католицької Церкви щодо досягнень науки не змінюється з плином часу, і наступник папи Івана Павла II папа Бенедикт XVI у своїх догматах спирається на вчення своїх попередників.

Катехизм Католицької Церкви досягнення науки окреслює так: "Основні наукові дослідження, зокрема прикладні, становлять виразний доказ панування людини над створінням. Наука і техніка є цінним надбанням, якщо вони поставлені на службу людині та сприяють цілісному розвитку для добра всіх. Однак вони не можуть самі в собі визначати сенс людського існування й поступу. Наука і техніка підпорядковані людині, від якої вони беруть свій початок і розвиток; отже, у людині та її моральних вартостях вони знаходять визначення своєї останньої мети й усвідомлення своїх меж" [103, § 2293].

"Добро для всіх" – основа досягнень науки й визначальна концепція сучасного католицизму. Наука повинна слугувати благу всього людства, а не окремо взятої людини. Це основна думка, яка виказує ставлення Католицької Церкви до досягнень науки. У сучасному світі це питання дуже актуальне, особливо під час спостереження за тим, як сильні світу вирішують долю решти.

Католицька Церква визнає природу як вияв любові Бога до людей і правду про її Творця. Природа створена ще до людини "дарована Богом як середовище життя". Природа розповідає нам про Творця [Рим. 1:20] і про Його любов щодо людства. Природа дана нам не як "купа випадково розкиданого сміття, а є даром Творця, який визначив її внутрішній порядок, щоб людина почерпнула з нього належні орієнтації, щоб порати та доглядати її" [Бут. 2:15].

Коли ставлення до природи набуває споживацького характеру, то воно стає джерелом насилля над довіллям, та навіть тягне за собою нешанобливе ставлення й до самої природи людини. Природа, як і людина, створена Богом, тому не можна говорити про шанування людського життя без шанобливого ставлення до природного середовища. Наука біоетика намагається захистити природне право людини на гідне життя. Екологія ж покликана зберегти природу для повноцінного людського життя і для прийдешніх поколінь. Компендіум соціального вчення Церкви навчає так: "Людина інтерпретує та формує довілля завдяки культурі, яка зі свого боку цілеспрямована через відповідальну свободу, уважну до вказівок морального закону. Тому проекти інтегрального людського розвитку не можуть забувати про наступні покоління, а повинні характеризуватися солідарністю й міжгенераційною справедливістю, враховуючи численні сфери: екологічну, юридичну, економічну, політичну і культурну" [109, с. 487].

Папа Бенедикт XVI, як і його попередник, багато уваги приділяє у своїх зверненнях, інтерв'ю та посланнях наслідкам, що спричинені науковими досягненнями. Зокрема, у відеозверненні до саміту ООН із питань клімату в Копенгагені він наголошує: Земля – справді дорогоцінний дар Творця, який у

плануванні її внутрішнього порядку дав нам настанови, що допомагають керувати його створінням.

Саме з таких міркувань Католицька Церква вважає питання, які стосуються довкілля та його захисту, тісно пов'язаними з цілісним людським розвитком [40, с. 47]. Саме у своїй енцикліці "Caritas in veritate" папа звертається до них, згадуючи про "термінову моральну необхідність оновленої солідарності" не лише між країнами, але й між окремими індивідами, указуючи, що Господь дає землю для всіх і, відповідно, користування нею передбачає особисту відповідальність перед майбутніми поколіннями та, звичайно, перед Богом.

Безперервно й неодноразово Учительський Уряд Католицької Церкви закликає міжнародне співтовариство та уряди всіх країн давати своїм громадянам непохитні установки на ставлення й використання природних ресурсів нашої планети, на правильне застосування сучасних розробок у науці, і саме вони повинні вплинути позитивно на протистояння згубним діям щодо природного довкілля.

Велику відповідальність вбачає Католицька Церква в діях керівництва держав, зокрема, найбільшу покладено на уряди високорозвинених країн, оскільки саме в них набувають широкого застосування новітні досягнення в науці. Понтифік зазначає, що економічна та соціальна відповідальність за використання спільних ресурсів повинна бути усвідомлена й прозоро реалізована тими, хто їх використовує, а не іншими народами чи майбутніми поколіннями. Захист навколишнього середовища та збереження природних ресурсів і клімату зобов'язує всіх керівників діяти спільно, поважаючи права найслабших регіонів світу й заохочуючи їх до єдності.

Разом ми можемо спричинитися до інтегрального людського розвитку, вигідного для всіх народів сьогодення й майбутнього, розвитку, заснованого на доброзичливості та істині. Для цього важливо, щоб нинішня модель глобального розвитку була змінена завдяки диференційованому прийняттю

відповідальності за створіння, до чого спонукають не тільки фактори довкілля, але й проблеми голоду та людської бідності [40, с. 47]. Кожен із нас має задуматися над тим, що від нього залежить, яким буде життя для наших нащадків, котре вони отримають у спадок. Ідеться не тільки про те, на якій землі вони будуть жити, у яких умовах, але чи зможуть жити взагалі. Імовірно, лише обраним буде надана можливість народжувати потомство, лише обрані зможуть повноцінно жити на Землі.

У зверненні до бразильських єпископів із нагоди кампанії Братства Церкви в Бразилії папа Бенедикт XVI закликає до зміни способу думання та збереження створіння. Зокрема, однією з причин проблем у ставленні до навколишнього середовища папа називає людський егоїзм. виправлення ситуації він вбачає в тому, що "створіння очікує нетерплячого виявлення синів Божих" [Рим 8:9], оскільки від первородного гріха почалося руйнування землі, "проклята через тебе земля" [Бут. 3:17], тому й відновлення можливе, коли з'являться "сини Божі", які з турботою ставитимуться до світу так, щоб Бог був весь і в усьому [1Кор.15:28]. Синами Божими повинні стати всі люди, оскільки вони є Божим творінням.

Першим кроком на шляху до правильних відносин зі світом, який нас оточує, – пише папа Бенедикт XVI, – є власне усвідомлення людиною свого статусу сотворіння: людина не є Богом, а лише Його образом. Отже, вона повинна спробувати стати більш чутливою до присутності Бога в усьому тому, що її оточує: у всіх створіннях, а особливо в людській особі, яка є своєрідним об'явленням Бога [41, с. 49]. Якщо людина усвідомить, що її життя як особи не закінчується, тут на землі, а має продовження і що це продовження залежить від її земного життя, то вона буде якомога критичніше ставитися до своїх вчинків і вчинків інших. Тому основою шанобливого ставлення до природи й до інших людей є ставлення до Творця цієї природи та людей. Якщо людина буде ставитися до природи як до спадку свого Батька, який її подарував для користування, то вона ніколи не зможе завдати їй шкоди.

Кожна людина у своїй оселі ніколи не допустить розрухи й недбальства. Земля для кожної людини є домом, у якому вона живе, і цей дім потребує її опіки. Жоден господар не завдасть шкоди своєму будинку чи його мешканцям. Оскільки люди є господарями й опікунами землі, вони покликані до вправного господарювання на ній без шкоди для її мешканців. Коли жителі недбало доглядають свій дім, він перестає бути фортецею, а перетворюється на ворожий табір, у якому ніколи не відомо, чого чекати. У посланні "Людська сім'я, спільнота миру" з нагоди XLI Всесвітнього дня миру папа Бенедикт XVI говорить про те, що кожна сім'я потребує дому, належного середовища, де вона зможе будувати відносини. Для людської сім'ї Земля є цим домом, яким Бог-Творець дав нам, щоб ми його творчо й відповідально обживали [159, с. 61]. Отже, людина творчо й обживає Землю, використовуючи новітні наукові розробки.

Католицька Церква неодноразово наголошує на своєму ставленні до розвитку науки. Зокрема, у промові до учасників пленарного засідання Папської Академії Наук папа Бенедикт XVI зауважив, що християнство не передбачає неминучого конфлікту між надприродною вірою та досягненнями науки. Людина, будучи створеною розумною, у своїх діях стає помічником Творця. Якщо взяти до уваги зроблений сучасною наукою внесок для захисту природного середовища, піднесення країн, що розвиваються, боротьби з епідеміями та для збільшення тривалості людського життя, то стає очевидним, що немає жодного конфлікту між Божим Провидінням і людською діяльністю [164, с. 75]. Завдяки сучасній науці краще прогнозовані, контрольовані та підкорювані природні явища, і це відповідає плану Творця.

Учені у своїх зусиллях щодо вирішення таких проблем, як тривалі загрози для навколишнього середовища, що вражають цілі народи, і нагальну необхідність знайти альтернативні, безпечні джерела енергії, доступні для всіх, матимуть підтримку Церкви, бо Церква отримала від свого Божественного Засновника завдання скеровувати совість людей до добра, солідарності та миру.

Саме з цієї причини вона вважає, що повинна наполягати на можливості розвитку науки, прогнозувати та контролювати її, досягнення не мають бути використані проти життя й гідності людини, але завжди мусять служити їй, нинішнім і майбутнім поколінням [164, с. 76].

Якщо поглянути на ту частину людства, яка невпинно користується благами сучасної цивілізації, стає незрозуміло, чому п'ята частина людства страждає від голоду, адже досягнення сучасної науки дають змогу нагодувати всіх, хто потребує. Щоденно більшість християн промовляє слова, звертаючись до Бога: "Хліб наш щоденний дай нам сьогодні", водночас не замислюючись над тим, що хтось десь поруч страждає від нестачі харчів, питної води.

Саме наша байдужість і небажання допомогти вирішити проблеми інших призводить до цієї ситуації, яку ми спостерігаємо нині. Необхідною є готовність усіх діяти в дусі доброї волі та, згідно з голосом сумління, шанувати природне право й розвивати солідарність і субсидіарність із найслабшими регіонами й народами нашої планети. Це найефективніша стратегія для усунення соціальної нерівності між країнами та суспільствами для гарантування більшої безпеки на нашій планеті [41, с. 91].

Папа Бенедикт XVI акцентує увагу на правильності заснування Організації Об'єднаних Націй, яка покликана розвивати та зберігати людське життя в усіх країнах світу. Актуальним принципом, яким керується ООН, є відповідальність за захист. Цей принцип був сформульований лише нещодавно, хоча він уже був наявним у витоках Організації Об'єднаних Націй і сьогодні стає все більш визначальним для її діяльності [165, с. 84]. Цей принцип вважали в давнину основою для кожної дії, ужитої керівниками стосовно до підлеглих, тобто спонукав їх до правомірних рішень і дій. Тепер, як і тоді, цей принцип має сприяти формуванню ідеї людини як образу Творця, прагнення до Абсолюту та істинної свободи.

Звернення до людської гідності, котра є основою та метою принципу відповідальності за захист, призводить нас до беззаперечного виконання

загальної декларації прав людини. Права людини дедалі частіше є підґрунтям для спільної мови та етичної основи міжнародних відносин. Водночас універсальність, неподільність і взаємозалежність усіх прав людини слугують гарантіями збереження людської гідності.

Однак очевидно, що права, визначені й викладені в декларації, поширюються на всіх завдяки спільному походженню людини, яка є найвищою точкою Божого творчого задуму про світ та історію. Ці права засновані на природній прерогативі, уписаній у серці людини та присутній у різних культурах і цивілізаціях. Тракткування прав людини поза цим контекстом означатиме обмеження її далекосяжності й відступ від релятивістської концепції, згідно з якою зміст і тлумачення прав можуть різнитися.

Відповідно до зазначених вище міжнародні зусилля, спрямовані на захист довкілля й різних форм життя на землі, мають не тільки гарантувати раціональне використання досягнень науки, а й повинні знову відкривати для себе справжній образ творіння. Це ніколи не буде питанням того, щоб вибирати між етикою та наукою, але, наймовірніше, ідеться про застосування наукового методу, який справді поважає етичні імперативи.

У контексті міжнародних відносин необхідно визнати першорядну важливість правил і структур, які за своєю природою сприяють загальному добробуту й забезпеченню свободи людини. Ці правила не обмежують свободу. Вони, навпаки, сприяють їй, коли забороняють поведінку та дії проти загального блага, які перешкоджають її ефективному здійсненню, а отже, ставлять під загрозу гідність кожної людської особистості. Свобода кожної людини потребує належного співвідношення між правами й обов'язками, тобто кожна особа повинна взяти відповідальність за свій вибір.

Папа Бенедикт XVI звертається до людей і закликає всіх, хто живе на Землі, акумулювати необхідні ресурси та за допомогою самої природи, "яка є даром Бога для його дітей", та завдяки своїй праці, досягненням науки, та винахідливості провадити гідне життя творіння Божого. Варто відмовитися від

споживацького мислення і стилю життя, а повернути свій погляд у бік бідних людей, котрі безпосередньо відчують на собі екологічне свавілля, бо "спосіб, у який людина трактує довкілля, впливає на те, як вона трактує саму себе, і навпаки" [24, § 51]. Чинний папа Франциск, підтримуючи концепцію своїх попередників, видає екологічну енцикліку "Laudato si'" (Будь прославлений). Стрімкий розвиток науки, байдужість до проблем інших, розрив стосунків між людиною та Богом – основні причини екологічної кризи.

Слова апостола Павла "Що маєш, чого б ти не одержав" [1 Кор. 4:7], змушують задуматися над тим, звідки в людей її достаток. Проблема не в тому, що людина володіє багатствами, а в тому, що сприймає їх як належне. Бог, показуючи свою любов до людей, створив весь світ, підготувавши все до приходу людини. І людина, прийшовши в цей світ, почала підкорювати його на власний розсуд, забуваючи про те, що все, що ми маємо, уже одержали.

Папа Франциск в енцикліці "Laudato si'", як і його попередник папа Іван Павло II, наводить приклад про ставлення до всього живого Франциска Ассизького. Він вважав, що лише життя в злагоді зі своїм Творцем, із природою та іншими приносить людині радість життя. "Laudato si', mi' Signore" – "Славен будь, о мій Господи", – співав святий Франциск з Ассізі. Наш спільний дім, тобто Землю, він порівнює з нашою сестрою, яка живе поруч з нами, і прекрасною матір'ю, яка пригортає нас у своїх обіймах: "Славен будь, о мій Господи, за сестру нашу і матір Землю, яка дає нам поживу, підтримує нас і родить плоди, барвисті квіти та трави", – саме цими словами розпочинає папа Франциск свою енцикліку "Laudato si'", яка присвячена турботі про наш спільний дім – Землю, що "вписується в довгу шеренгу соціальних енциклік Римських Архиєреїв, починаючи від "Rerum Novarum" Лева XIII" [113].

Папа зауважує, що тепер ця "сестра" благає про допомогу, скаржиться на зло, яке завдають їй її ж опікуни своїм безвідповідальним використанням і зловживанням благ, які в ній заклав Господь Бог [200, § 2]. Саме через поранення гріхом людина допускає свавільне ставлення до Землі, наслідки чого

виявляються в ґрунті, у воді, у повітрі й у всіх формах життя. Людина забула, що й сама створена із землі, завдяки їй ми дихаємо, завдяки їй ми маємо поживу, вода з її джерел оберігає наше життя. Але зараз Земля "стогне в муках" [Рим 8:22] і просить про допомогу.

Католицька Церква намагається залучити всі християнські та нехристиянські церкви до вирішення екологічних проблем у системі "людина – природа". Зважаючи на це, ми не можемо ігнорувати того, що й поза Католицькою Церквою й інші Церкви та Церковні спільноти, інші релігії розвинули глибоку стурбованість стосовно цієї теми [200, § 7]. До роздумів спонукають слова Вселенського Патріарха Варфоломія, які цитує папа в енцикліці: "З яким поділяємо надію на повне церковне сопричастя".

Патріарх Варфоломій паралельно з Католицькою Церквою визнає проблему екологічної кризи не лише в питанні розвитку науки, а насамперед в етичних і духовних змінах людства. Патріарх Варфоломій говорив, зокрема, про необхідність покаяння для кожного з нас у всьому злі, яке ми заподіяли планеті, "оскільки ми всі генеруємо невеликий екологічний збиток", ми покликані визнати наш внесок, менший або більший щодо каліцтва та знищення творіння [200, § 7]. Він бачить вихід у зміні споживання на жертвування, жадібності на щедрість, марнотратства на дух заощадження. Це спосіб любити рухатися поступово від власного бажання до того, що Божий світ потребує. Це звільнення від страху, жадібності та примусу. Будучи християнами, ми покликані прийняти світ як таїнство причастя, як спосіб обміну з Богом і нашими ближніми в глобальному масштабі [200, § 9]. У цьому світі тісно пов'язане божественне та людське, навіть найменша порошинка відображає велич свого Творця та безвідповідальність людини.

Ще одну проблему висвітлює папа Франциск в енцикліці "Lumen Fidei" (Світло віри): взаємозалежність віри та правди сьогодні актуальна найбільше через кризу правди, яку переживаємо. Спостерігається певна тенденція вважати правдою лише ту, що пов'язана з технікою, визнається правдивим тільки те, що

людина спроможна збудувати й виміряти завдяки її науковим знанням; воно є таким, бо функціонує, робить життя зручнішим і сприятливішим. Сьогодні таку правду визначають єдино правильною, єдиною, котрою можна поділитися з іншими, яку можна обговорювати, а пізніше її спільно втілювати. З іншого боку, відомі також правди окремо взятої людини, котрі полягають у вірності своїм особистим глибоким переконанням, справджуються лише для цієї конкретної особи й котрі не можна запропонувати іншим, домагаючись від них служіння спільному добру [201, § 25].

Варто замислитися над тим, скільки людей готові пожертвувати своєю вигодою задля свого ближнього? Гарним прикладом могла б стати притча про милосердного самарянина – людини, яка безкорисливо допомогла в біді незнайомцю, віддаючи йому свій час, гроші чи силу. Що ним керувало? Що змусило його так вчинити? Катехизм Католицької Церкви зазначає, що саме віра в Бога, Творця неба й землі, спонукає нас на добрі та безкорисливі вчинки.

Папа Франциск зауважує, що віра, об'являючи нам любов Бога Творця, заохочує до шанобливішого ставлення до природи, допомагає відчитувати в ній Ним записану "азбуку" та доглядати й зберігати довірене нам помешкання, допомагає знаходити шляхи розвитку, зумовлені не лише користю й наживою, а такі, які б вважали все створіння даром, за який усі ми є боржниками; учить нас шукати справедливі форми правління, визнавати, що влада походить від Бога для служіння спільному добру [201, § 55].

Весь світ і саму людину Господь довіряє власній турботі та відповідальності, бо "залишив його в руці власного рішення" [Сирах 14:15], щоб вона знайшла свого Творця та кроками своєї "свобідної волі наближалася до досконалості", тобто власними зусиллями будувати в собі довершеність. Через те що людина керує світом і формує його, покладаючись на власний розум і волю, вона, здійснюючи морально добрі вчинки, підтверджує й розвиває та укріплює в собі подобу Бога.

Католицька Церква відкрита для співпраці в галузі екології завдяки своєму Соціальному вченню, може сприяти формуванню екологічної свідомості та правильної поведінки людства в системі "людина – природа".

Справді, коли людина розуміє, що не лише володіє й розпоряджається скарбами природи, але й повинна відповідати за їхнє використання не лише перед уявними прийдешніми поколіннями, а насамперед перед Творцем цих скарбів; що відповідальність не лише "формальний податковий звіт", а вияв послуху й виконання Божих законів не через страх бути покараною, а лише через керування любов'ю до Бога своїми діями, тоді вона не зможе чинити зла. Християнська етика чітко окреслює межі, за які не може виходити людина у своєму бажанні володіти світом, але найбільшою межею є любов до Бога.

Не опинилася поза увагою Церкви питання винятково екологічного порядку. Зокрема, у листопаді 2015 року в Парижі відбулася міжнародна конференція з питань змін клімату, основна мета якої – зробити все можливе для підписання кліматичного договору, по-справжньому, який би до чогось зобов'язував [36]. Висновком конференції стало твердження, що зміни в навколишньому середовищі пов'язані із "соціальною несправедливістю й аутсайдерством" наших найбідніших і найвразливіших громадян. Результатом діяльності конференції стали десять ключових пропозицій для політичної спільноти:

1. Пам'ятати не тільки про технічні, але особливо про етичні й моральні складові кліматичних змін, як зазначено в статті 3 конференції сторін рамкової конвенції про зміни клімату ООН [36].

2. Визнати, що клімат і атмосфера є спільними благами, які належать усім і створені для всіх.

3. Укласти справедливу, дієву та юридично зобов'язувальну угоду, яка базуватиметься на такому баченні світу, котре визнає необхідність жити в гармонії з природою і гарантує забезпечення людських прав усім, включно з місцевими мешканцями, жінками, молоддю та робітниками.

4. Суттєво обмежити глобальне підвищення температури й поставити за мету повну декарбонізацію до середини століття для захисту певних груп людей, таких, як мешканці Тихоокеанських островів і прибережних регіонів, які страждають від впливу кліматичних змін.

a. Гарантувати визначення граничної величини температури в юридично узаконеній глобальній угоді, котра буде включати амбітні намагання щодо пом'якшення наслідків кліматичних змін і зобов'язання всіх країн з урахуванням спільної та диференційованої відповідальності та можливостей усіх країн щодо вирішення цього питання, які базуються на принципах справедливості, історичної відповідальності і праві на сталий розвиток.

b. Забезпечити періодичну перевірку прийнятих урядових зобов'язань щодо зменшення викидів і декарбонізації. Ця перевірка має стати регулярною й базуватися на наукових дослідженнях та принципі справедливості.

5. Удосконалювати нові моделі розвитку та стилю життя, які дружні до клімату, долають різні прояви несправедливості і виводять людей із бідності. Основне – покласти край ері видобування викопних енергетичних ресурсів, що включає поступове зменшення викидів продуктів їх згоряння, із залученням галузей військової промисловості, авіації та кораблебудування й забезпечити для всіх швидкий, надійний і безпечний доступ до відновлювальних джерел енергії.

6. Забезпечити людям доступ до води та землі, до кліматично пристосованих систем харчування й надавати пріоритет рішенням, зорієнтованим на потреби людей, а не отримання зиску.

7. Залучати найбідніших, найвразливіших та пригноблених громадян до прийняття рішень на усіх рівнях.

8. Гарантувати, щоб угода 2015 мала адаптаційний підхід, що адекватно відповідає нагальним потребам найвразливіших соціальних груп і розвиває місцеві альтернативи.

9. Визнати, що адаптаційні потреби залежні від успішності прийнятих заходів. Головні відповідальні за кліматичні зміни обов'язково мають сприяти адаптації найвразливіших категорій, допомагати відшкодувати втрати й завдану шкоду, а також надавати необхідні технології та ділитися відповідними науковими відкриттями (ноу-хау).

10. Скласти чіткі схеми дій країн для забезпечення передбачуваних, узгоджених, а також додаткових фінансових зобов'язань для збалансованого фінансування акцій щодо зменшення викидів та адаптаційних потреб [36].

Наголосимо на тому, що здійснення означених пунктів, безперечно, потребує з боку світової наукової та політичної еліти ґрунтовної екологічної свідомості та відповідної екологічної освіти. Лише на цьому базисі заклик лідерів католицької церкви може бути не лише почутим, але й здійсненим.

Проблеми людини папа Франциск розглядає в контексті матеріалізованості світу. Він зауважує у своїй промові на тему світової фінансової кризи, що людина у світі здебільшого цінується як споживач численних товарів, а не як особистість. "Гроші мають служити, а не правити", – наголошує папа Франциск у виступі перед світовими дипломатами у Ватикані.

В Апостольському повчанні "Evangelii Gaudium" (Радість Євангелія) папа на початку дає стисле визначення програми його понтифікату: "Душпастирство в наверненні". У цьому заклику чітко означені завдання Католицької Церкви:

1. Місійне перетворення Церкви. Понтифік наголошує на необхідності сутнісної зміни (реформування) всередині Церкви від стану, який відображає соціальну пригніченість до втілюваного в собі радість Христової любові. Ця перетрубація означає перехід від "від душпастирювання на рівні звичайного збереження позицій до рішучого місійного душпастирства", що дасть змогу "відновити первинну свіжість Євангелія". Відтак, понтифік прагне бачити Церкву "місійного серця" і з "відчиненими дверима" [13].

2. Усвідомлення ролі та місця Церкви "в кризі суспільного обов'язку". Папа загострює увагу на переважно згубному впливі сучасних суспільних

відносин на внутрішній стан людини, за яких вона перетворюється на елемент суспільно-економічних, політичних та інших маніпуляцій. В означеній ситуації Церква, на думку понтифіка, повинна усвідомити загрозу "сірого прагматизму щоденного життя, коли все, здавалося би, іде нормально, тим часом як насправді віра дедалі слабне й стає убогою". "Кожен християнин і кожна спільнота покликані бути знаряддям Бога для визволення та розвитку убогих" [13].

3. Акцент на необхідності ствердження гідності людського життя лунає в позиції папи щодо абортів: "До цих слабких, котрих Церква прагне огорнути особливою любов'ю й опікою, належать і ненароджені діти, які найбільш не захищені й не винні з усіх. Сьогодні намагаються заперечити їхню людську гідність, аби робити з ними все, що завгодно, відбираючи в них життя й видаючи закони, які забороняють будь-кому стати цьому на заваді" [13]. У контексті соціального миру понтифік указує єдиний можливий шлях його досягнення – це "міжрелігійний діалог", який повинен проводитися "з ясним і радісним відчуттям своєї ідентичності", "є необхідною умовою для миру у світі" й не затемнює євангелізацію.

4. Сповнені Духа євангелізатори. Осмислюючи сучасний стан євангелізації, понтифік наголошує на тому, що місіонером може бути лише той, хто радіє від того, що шукає добра для інших, хто бажає щастя для інших [13]. Відзначимо, що в цьому документі основоположним є продовження й поглиблення повороту до людини.

Дієвим проявом означених зусиль Католицької Церкви в контексті гармонізації відносин між людиною та природою є запроваджений екуменічний захід "святкування Всесвітнього дня збереження створіння" [36]. Центральною темою екуменічних відносин є прагнення спільно з Православною Церквою в Європі "оберігати створіння". У рамках двох перших Європейських екуменічних асамблей (1989 року в Базелі і 1997 року в Граці), та Всесвітня Рада Церков зобов'язалися підтримувати зусилля

християн Європи та спрямувати їх на плекання миру, справедливості та збереження створіння [36].

Ці проблеми також порушували під час III Європейської екуменічної асамблеї (Сібіу, вересень 2007 року). У прикінцевих постановах було рекомендовано, "щоб час між 1 вересня і 4 жовтня був присвячений молитві про захист створіння й плекання сталого стилю життя, аби зупинити кліматичні зміни" [36].

Підсумовуючи, зауважимо, що Католицька Церква здійснює інтерпретацію науки в системі людина – природа в контексті онтологічних, антропологічних, аксіологічних, політико-економічних і безпосередньо екологічних складових. Зважаючи на теоцентричну позицію, лідери Католицької Церкви вирішення будь-якої проблеми здійснюють за допомогою озвучення онтологічних висновків. У цьому контексті порушено питання сутнісної складової людини – її божественного походження. Акцентовано увагу на сучасній людині, яка безвідповідально ставиться, передовсім, до власної сутності та сенсу свого буття. Без усвідомлення означеного неможливо, на думку католицьких мислителів, здолати як антропологічну, так і екологічну кризи. Важлива онтологічно-антропологічна складова – велика надія на Любов.

Оскільки соціальне буття є проявом людського духу, то лише через людину можливе вирішення й соціальних проблем. Церква виходить за межі винятково теоретичних теологічних висовувань. Вона є ініціатором численних програм, мета яких – подолання складних соціальних проблем.

У контексті екології Католицька Церква разом із науковими та світськими спільнотами здійснює колосальну кількість сумісних заходів щодо вирішення екологічної кризи. Вона позиціонує не лише на теоретичному рівні, а є ініціатором численних дієвих програм.

Означене засвідчує, що в контексті інтерпретації науки в системі людина – природа Католицька Церква вказує на здобутки науки, котрі мають свій аксіологічний вияв в антропології. Порушення людиною сутнісного вияву

зумовлює й неправильне, а отже, і шкідливе користування здобутками людського розуму – одного з найцінніших Божих дарів для людини.

3.2. Проблеми біоетики в контексті соціального вчення сучасного католицизму

Завдяки швидкому прогресу біомедичних наук, який особливо швидко розвивався в другій половині ХХ ст., відбулося багато наукових відкриттів, таких, як розшифрування гена людини, генна терапія, клонування тварин та можливість клонування людини, штучна зміна статі, екстракорпоральне запліднення, лікування з використанням стовбурових клітин, трансплантація органів, застосування трансгенних рослин для харчових цілей – це неповний перелік досягнень, які здобуло людство завдяки досягненням у науці. Але чи завжди зазначені винаходи правильно застосовують і використовують? Чи справді вони призведуть до покращення рівня життя й здоров'я людей? На ці та низку інших питань намагається дати відповідь наука, яка виникла в сімдесятих роках минулого століття, – біоетика. У назві цієї науки поєдналися два важливих для людини слова – життя й мораль. Наука біоетика започаткована як моральна наука, що регулює медичне втручання в життя людини.

Глибоке занепокоєння проблемами сучасного світу та розвитку науки і техніки висловлює Католицька Церква. Папа Пій XII за часів свого понтифікату неодноразово звертав свою увагу в промовах і радіопосланнях на ситуацію у світі. Тоді вона була зумовлена нацистськими злочинами та двозначністю бурхливого розвитку науки, який, начебто, повинен був покращити людське життя. Саме в цей момент народжується наука біоетика, що покликана об'єднати моральні цінності з науковими знаннями.

"Моральним викликом" для людства, називає К.-О. Апелъ результати впровадження досягнень науки. Кризу людського світу, він вбачає в наслідках технічної цивілізації. Глобальний масштаб екологічної кризи змушує людство

здуматись "про прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі" [9, с. 414]. Відповідальність повинна бути спільною та взаємною, і охоплювати всі прошарки суспільства.

"Кожна людська дія передбачає наслідок, за який суб'єкт дії відповідальний, тобто обов'язок відповідати за неї від тієї миті, коли він її вчинив з власної волі, і після того, як обміркував її наслідки, описує відповідальність Е. Згречча в праці "Біоетика", людина повинна бути відповідальна перед самою собою, перед власною совістю" [83, с. 133]. "Усяка відповідальна людська поведінка передбачає розсудливість, і тому моральні дії повинні перебувати під контролем розуму. Саме знання істини зобов'язує людину до пізнання моральних цінностей" [83, с. 134]. Найвища цінність, за Е. Згречча, – мета життя кожної людини, до якої слід прагнути: "... якщо я хочу реалізувати свою мету людини, я повинен поводитись як людина" [83, с. 137].

Починаючи з 60-х років минулого століття, людство починає задумуватися над наслідками своєї діяльності й розуміє, що планета перебуває під ударами руйнації і кризова межа зовсім поруч. "Згубне втручання в біосферу нашої планети, – пише отець Ігор Бойко, – наблизило її до екологічної смерті, як і живий організм, коли в ньому поширюється ракове захворювання" [30, с. 17]. І це дало поштовх виникненню науки біоетики.

На думку польського філософа й теолога Т. Сліпка, біоетика – це частина філософської етики, яка встановлює конкретний стандарт оцінки стосовно до дій втручання в людське життя, пов'язані з його тривалістю та смертю, починаючи від зачаття [253].

У Катехизмі Української Католицької Церкви так описано діяльність людини: "...одним із вимірів діяльності християнина є його відповідальність за все Боже створіння – довкілля та природні ресурси землі. Діяльність християнина як "священика творіння" у створеному Богом світі є покликанням берегти, плекати та розвивати його" [104, с. 224], тобто людині ще від початку її створення Богом було призначено розвивати світ, але не забувати про нього,

дбати і опікуватися ним. Бог наділяє людину свободою у виборі розвитку світу, але, як зазначено в Документах II Ватиканського собору: "У користуванні всякими свободами треба зберігати моральну засаду особистої та громадської відповідальності" [70, с. 382]. Цінність людської особи в християнстві – християнський персоналізм: усю людину в її тілесно-духовній єдності розглядають як творіння Бога, як охоронця землі та життя у світі, що відповідальний за них перед самим Творцем.

В. Р. Поттер у 1970 році вперше вводить термін "біоетика". У книзі "Біоетика – міст до майбутнього" він зауважує, що біоетика повинна об'єднати біологічні знання, які людство активно розвиває упродовж останніх років, зі знаннями системи людських цінностей. В. Поттер, турбуючись про майбутнє людства, котре за його словами "опинилося під загрозою, спричиненою шкідливими застосуваннями наукових знань і відкриттів", говорить про біоетику як про "науку виживання", поєднуючи досягнення науки та гуманітарне знання, що "могло б стати для людського роду "мостом" у майбутнє, дозволило б людям вижити" [249, с. 11]. Зокрема дослідник зауважує: "Людський рід нагально потребує нової мудрості – мудрості, яка була б путівником під час вибору поведінки, яка б навчила використовувати знання на добро людині й на те, щоб зробити можливим її майбутнє. Людство потребує науки виживання, біоетики – фундаментом якої була б турбота про якість людського життя" [249, с. 1].

У 1975–1985 роках у різних країнах Європи було створено чимало центрів біоетики, часто при медичних факультетах католицьких університетів. Одним із таких є Центр біоетики при католицькому університеті Пресвятого Серця в Римі. Біоетику тут вважали дисципліною, побудованою на метафізиці святого Томи Аквінського й тезі про незаперечну цінність людського життя, яке є священним і перебуває від початку в тісній єдності з Творцем.

Біоетика досліджує та формує гуманне, моральне ставлення людини до рослин і тварин, до самих себе як живих істот [55, с. 103], як зауважує професор

А. Герасимчук. Отець Ігор Бойко пише про важливість біоетики, котра є сьогодні надзвичайно актуальною, оскільки життя людини стоїть перед загрозою знищення. Якщо наука не шукатиме поєднання з мудрістю, загроза самознищення ставатиме дедалі реальнішою. Не варто забувати, що біоетика як наука виникає після Другої світової війни в такому історичному контексті, коли знищення людства здавалося неминучим (проведення в концтаборах жорстоких клінічних дослідів, газові камери, позбавляння життя мільйонів людей із расових причин) [30, с. 13].

Уже на II Ватиканському соборі приділено багато уваги проблемам людського життя, "рішуче засуджено злочини й замаху супроти людини". Зокрема, у Душпастирській конституції про Церкву в сучасному світі йде мова про "все, що важить на саме життя: будь-які вбивства, геноцид, зігнання плоду, евтаназія й добровільні самогубства; усе, що порушує цілість людської особи: покалічення, тортури тіла і душі, психічний тиск; усе, що принижує людську гідність: нелюдські умови життя, самочинні арешти, депортації, невільництво, проституція, торгівля жінками й дітьми, а також жахливі умови праці, коли до робітників ставляться як до звичайного знаряддя задля зиску, а не як до вільної відповідальної особи – усі такі вчинки й заняття ганебні. Вони отруюють людську цивілізацію, завдаючи більшої ганьби кривдникам, аніж покривдженням, вони є найбільшим безчестям Творцю" [73, с. 111].

Енцикліка "Evangelium vitae" (Євангеліє життя) папи Івана Павла II стає основою біоетики, де зокрема, зазначено: "... належить привітати ... зростання зацікавленості якістю життя та довкіллям, яку можна, передовсім, констатувати в суспільствах із високим ступенем розвитку, де люди прагнуть уже не стільки забезпечити себе основними засобами існування, скільки поліпшити життєві умови загалом. Особливо важливим є пробудження чи пожвавлення етичних роздумів про життя, наприклад, виникнення біоетики" [87, с. 16]. Папа акцентує увагу на виникненні та розвитку біоетики, котрі сприяють діалогу між наукою та моральними цінностями, що забезпечує гідність людського життя [87, с. 71].

В енцикліці папа великою проблемою вважав те, що законодавство багатьох держав, нехтуючи навіть основними засадами своїх конституцій, не тільки не карає діяльність, скеровану проти життя, але прямо легалізує її [87, с. 3]. Вчинки, які нещодавно засуджували, визнають правильними. Людина переймає на себе роль "справедливого судді" й сама керує не тільки своїм життям та здоров'ям, але дозволяє собі керувати життям та здоров'ям інших. Папа цю ситуацію в сучасному світі називає "війною сильних проти безсилих".

Найбільш безсилими є ще не народжені діти. Біоетика приділяє особливу увагу вчиненню абортів. Порушуючи право на життя ще ненародженої дитини, людство здійснює вбивство, прикриваючи це правами та вибором жінки.

Упродовж майже двохтисячолітньої історії Католицької Церкви отці та пастирі проповідували непорушність людського життя та його недоторканість. Заповідь "Не убий" стосувалася не лише вбивства вже народженої особи, але й ненародженої. Зокрема, папа Пій XI в енцикліці "Casti connubi" стверджує неправомірність виправдання переривання вагітності. Папа Пій XI засуджує будь-яке втручання, що призводить до смерті ще не народженої людської особи. Папа Іван XXIII в енцикліці "Mater et Magistra" стверджував, що "людське життя є священним, бо від самого початку потребує діяння Бога-Творця" [96]. На II Ватиканському соборі засуджено переривання вагітності: "Належить, докладаючи всіх зусиль, ... від самого зачаття з найбільшою турботою оберігати життя; зігнання плоду як дітогубство – найжорстокіше лиходійство" [70, с. 47]. Папа Павло VI пише в енцикліці "Humanae Vitae", що аборт суперечить волі "Автора" життя та є неприпустимим. Людина за своєю природою спрямована на передавання людського життя, джерелом якого є сам Бог, а не його знищення [143, с. 56].

Ще з перших віків відповідно до канонічного порядку Католицької Церкви тих, котрі були заплямовані гріхом переривання вагітності, відлучали від Церкви. Означене вище є підтвердженням того, що цей злочин найважчий і найнебезпечніший. В енцикліці "Evangelium vitae" папа Іван Павло II зауважує,

що Католицька Церква вперто обстоює свою доктрину про моральну негідність абортів і контрацепції, бо проабортійна культура набула найбільшого поширення саме в тих прошарках, де заперечували вчення Церкви про контрацепцію. Контрацепцію й аборт в католицизмі розглядають як рівноцінне зло, "...попри різну природу й моральну вагу, дуже часто ці два види зла виявляються в тісному зв'язку, наче плоди однієї рослини" [87, с. 8], бо завдяки новітнім розробкам у галузі виробництва легкодоступних засобів контрацепції хімічних ліків, спіралей і вакцин – вони призводять до переривання вагітності на найперших стадіях розвитку людської істоти. Концептуальна позиція Католицької Церкви полягає в тому, що в момент зачаття вже народжується нове життя й ніхто не має права його відібрати [178, с. 27]. Завдяки досягненням у науці зараз науковці на основі біологічних даних стверджують, "що людське тіло починає своє існування в момент злиття гамет – батьківської та материнської" [116, с. 78].

Поряд із перериванням вагітності також неприпустимим вважають використання людських ембріонів. Католицька Церква категорично відкидає можливість застосування ембріонів і плодів як експериментального матеріалу – "це є злочин проти гідності людських істот, котрі мають таке саме право на пошанування, як уже народжена дитина й кожна людина" [87, с. 7].

Сучасний стан екології впливає на здоров'я майбутніх матерів, що, зі свого боку, спричиняє народження фізично нездорових дітей. Кожна сім'я прагне народження здорової дитини. Сучасні новітні технології дають змогу на ранніх стадіях вагітності визначити можливі захворювання дитини. Папа Іван Павло II наголошує на тому, "що переривання вагітності, аби запобігти народженню дітей із певними аномаліями, – неприпустиме. Такий спосіб мислення ганебний і гідний усілякого осуду, бо він привласнює собі право визначати вартість людського життя в категоріях "нормальності" та фізичного здоров'я, відкриваючи шлях до правомірності дітовбивства та евтаназії" [87, с. 8].

У сучасному світі людина вимагає від суспільства забезпечення можливості самостійно приймати рішення, що стосуються її життя. Особливо це притаманне для тих категорій людей, які невиліковно хворі. Хоча завдяки досягненням науки сучасна практична й теоретична медицина спроможна ефективно діяти в таких випадках, дедалі частіше виникає спокуса "стати володарем смерті", спричиняючи її тоді, коли вважають за потрібне. Евтаназія – це передчасне заподіяння смерті людині, яка самостійно вирішує закінчити своє життя. Біоетика, охороняючи людське життя, категорично негативно ставиться до такого методу "м'якої" смерті. Папа Іван Павло II описує евтаназію як "дію або бездіяльність, що за своєю природою чи наміром виконавця спричиняє смерть для уникнення будь-якого страждання" [87, с. 9]. Отець Ігор Бойко порівнює евтаназію з безпрецедентним законом в історії людства під час Другої світової війни про знищення психічно хворих. У рамках широкомасштабного експерименту, що повинен був сприяти "оздоровленню генофонду нації", було знищено 250 тисяч осіб із психічними розладами.

Широко застосовують евтаназію не тільки для важкохворих, але й для новонароджених дітей із певними вадами розвитку. Таких дітей залишають без їжі, щоб не заважали суспільству й не були для нього тягарем.

Офіційна позиція Католицької Церкви про евтаназію як про серйозне порушення Закону Божого, що є морально неприпустимим свідомим вбивством людської особи [87, с. 9], базується на природному праві кожної людини, підтверженому словом Божим. Навчання Католицької Церкви спирається на теорію походження людського життя як творіння Господнього, яке належить лише єдиному Богові, і ніхто не має права забирати його ані в себе, ані в інших.

Учительський Уряд Католицької Церкви одним з основних своїх завдань вбачає охорону здоров'я та піклування про життя людини на всіх етапах його розвитку та в усіх його проявах. У декларації про евтаназію, документі Конгрегації у справах віровчення від 5 травня 1980 року, зазначено, що "ніхто й ніщо в жодному разі не може дозволити вбивства невинної людської істоти –

...чи то плода, чи ембріона, дитини чи дорослого, старої людини, невиліковно хворого, чи того, хто перебуває при смерті. Крім цього, нікому не дозволено просити про таке вбивство чи то для себе самого, чи для іншої людини, яка довірила турботу про себе, погоджуватися на це, явно чи не явно, і жодна влада не може законно рекомендувати чи дозволяти такий акт, бо тут постає суттєве питання про порушення Божого закону, про образу гідності людської особи, про злочин проти життя, про замах проти людини як такої" [177, с. 170].

Святе Письмо наголошує, хто має право розпоряджатися людським життям. У книзі Йова читаємо: "В Його руці душа всього живого, дихання кожного людського тіла" [Йов 12:10], "Господь мертвить і оживляє, Він зводить до Шеолу й наверх виводить" [1 Сам. 2:6]. На II Ватиканському соборі в Догматичній Конституції про Церкву "Lumen gentium" було визнано, що: "У згоді з Магістерією моїх попередників і згідно з єпископами Католицької Церкви підтверджуємо, що евтаназія є серйозним порушенням Закону Божого як морально неприпустиме свідоме вбивство людської особи. Ця доктрина спирається на природне право та Святе Письмо, передана Традицією й викладаєна особливою і загальною Магістерією Церкви" [70, с. 195].

Папа Іван Павло II в енцикліці неодноразово наголошує про даний Богом закон – "захищати й підтримувати життя, шанувати його і любити". Господь піклується про людину завжди, навіть після вигнання з Едемського саду Він не полишає її. Згадуючи Закон, який дає Господь на горі Синай, бачимо турботу про людське життя на землі. Творець дбає про комфорт для тілесного життя людини, даючи все необхідне для життя, роблячи людину співтворцем світу: "...наповнюйте землю й володійте" [Буття 1:28]. Але людина часто забуває, що хоч і панує над Землею та земними створіннями, все це залишається власністю Бога. Поряд із заповіддю "Не убий" заповідь "Не кради" застерігає від крадіжки не лише людського майна, але й Божого. Наше життя та життя інших людей, як народжених, так і ще не народжених, належить Богові, тому вбивство – це крадіжка власності Божої.

Через зміни в навколишньому середовищі, пов'язані з екологією, у сучасному світі актуальною проблемою стає безпліддя. Ще в Старому Заповіті описано цю проблему в сім'ї Якова, бо його дружина Рахіль не могла народити дитину. Проблеми безпліддя в сім'ях Захарії, батьків Івана Хрестителя, та Якима і Анни, батьків Діви Марії, вирішилися за посередництва Господа. У сучасному світі цю проблему людина дедалі частіше долає завдяки репродуктивним технологіям, які особливо стрімко розвинулись упродовж останніх років. Звичайно, може здатися, що розвиток цих технологій варто розцінювати як шанс для позбавлених надії батьків отримати бажане дитя. Але, з іншого боку, постає питання етично-морального застосування штучного запліднення.

Е. Згречча так пояснює штучне запліднення: це "акт, у якому беруть участь і чоловік, і жінка, а його результатом є виникнення нового людського життя" [83, с. 139]. Аналізуючи тексти офіційних документів Католицької Церкви, можемо стверджувати, що повністю підтримується терапевтичне лікування, тобто усунення перепон, допомагаючи життєво важливим процесам. До цього переліку належить інтракорпоральне запліднення, коли вводять чоловічі сперматозоїди до статевих органів жінки, тим самим допомагаючи природним чином запліднитись яйцеклітині.

Що ж стосується запліднення в пробірці, Католицька Церква категорично відкидає таку можливість, вважаючи її неприродною. Запліднення в пробірці передбачає "змішування сперматозоїдів із яйцеклітинами", і саме в пробірці відбувається запліднення. Проблема в тому, що для збільшення шансів вдалого запліднення використовують декілька яйцеклітин, але лише частина ембріонів після запліднення в пробірці буде перенесена до матки жінки. Решту ембріонів заморожують для можливих подальших спроб процедури, використовують для медичних досліджень або знищують. За вченням Католицької Церкви, життя людини починається з моменту зачаття, де б воно не відбулося чи в природних умовах, чи в пробірці. Життя почалось і ... його заморожують!!! Над ним

експериментують або знищують, тобто вбивають. На думку католицьких теологів, ембріони мають такі ж права, як і вже народжена людина, тому їхнє знищення або певні маніпуляції з ними неприпустиме.

В енцикліці "Evangelium vitae" папа Іван Павло II наголошує, що "різноманітні техніки штучного запліднення, які б, здавалося, мають служити життю й часто застосовуються з тим наміром, насправді також уможливають нові замахы на життя. Вони неприйнятні з погляду моралі, оскільки відділяють дітонародження від істинно людського контексту подружнього акту, а надто це стосується техніки, що донині нараховує високий відсоток невдач" [87, с. 59].

Отець Роман Поп у статті "Штучне запліднення – панацея у випадку безпліддя?" пише так: "Не все, що технічно можливе, є морально прийнятним" [155, с. 51]. Кожна подружня пара має право на народження дитини, але й кожна дитина (чи вже народжена, чи ще ні), також має право на повноцінне життя та збереження її людських прав. У документі Католицької Церкви "Donum vitae" (Дар життя) міститься інструкція про повагу до людського життя на його початку й гідність продовження людського роду. Зокрема, читаємо про права дитини:

- право бути зачатою, виношеною в лоні, приведеною на світ і вихованою в подружжі, щоб через певний і визнаний зв'язок зі своїми батьками розкрити власну ідентичність і досягти власного людського розвитку;

- на свою особову значущість і гідність, кожен ембріон – це вже людська особа. Сформовані *in vitro* зародки селекціонують, щоб перенести в матку ембріони без дефектів, бажаної статі чи з певними якостями;

- дитина має право на життя й тілесну цілісність, бути бажаною і любленою. Проте саме допоміжні репродуктивні технології мають у собі загрозу для життя ембріонів, а часто прямо передбачають їхнє умертвіння, оскільки більшість ембріонів (майже 75%) умирають через заморожування, не виживають і вже перенесені до материнського лона та знищуються через непотрібність [177, с. 205].

На думку Вчительського Уряду Католицької Церкви, морально прийнятною може бути допомога при зачатті, що полягає у застосуванні технічних засобів, що не замінюють подружнього акту, а полегшують його чи допомагають йому досягти своєї природної мети – зачаття дитини [155, с. 51]. Такою пропозицією є NaProTechnology (Natural Procreative Technology – технологія натурального відтворення потомства). Новий розділ гінекології в основі якого плідність і неплідність жінки трактується в новаторський спосіб та використовує раніше надбані знання з гінекології, ендокринології, хірургії. Новаторство полягає в поєднанні та створенні стандартизованої моделі докладного спостереження, аналізі даних і висновків, революційному ставленні до процедурного лікування [155, с. 53]. Вже і в Україні ця технологія відома і активно впроваджується в життя. Альтернатива штучному заплідненню, на думку католицького священика отця Романа Попа, – в прийнятті та виховуванні покинутих дітей, сиріт.

Окрім того, Католицька Церква негативно ставиться до запліднення спермою донора. Науковий працівник Інституту родини та подружнього життя П. Гусак називає це запліднення "серйознішим моральним непорядком", котрий позбавляє дитину природного права "виростати при своєму тілесному батькові". Звичайно, ніколи не відомо, як складеться доля дитини, зачатої природним способом, однак доля дитини, зачатої за допомогою донора, є здебільшого спланованою. Особливо це стосується гетерологічного запліднення, де добро дитини нівелюється бажанням мати дитину. "Права на дитину не існує", особливо це стосується жінок і чоловіків, які відзначаються своїм ставленням до своєї статі [64]. Католицька Церква дотримується негативної позиції, щодо укладення одностатевих шлюбів і вважає, що вони нездатні до належного виховання дітей, а дозволити їм це злочин супроти дитини.

У минулому столітті набули широкого застосування розробки технологій генної інженерії. Е. Згречча пише про генну інженерію, як про ділянку, що постійно розвивається й удосконалюється, "...згадані успіхи в цій царині не

можна автоматично відносити до зловіщих фактів, бо відкривають вони можливість позитивних втручань" [83, с. 115].

Катехизм Католицької Церкви так говорить про ставлення до генної інженерії: "Церква схвалює прогрес науки і техніки, підкреслює позитивну сторону цих явищ, неодноразово виражає подив і пошану для зусиль багатьох учених і дослідників, які пробують відкрити таємницю людського геному та аналізувати секвенції, прямуючи до поширення знань про молекулярну біологію та про генетичні основи багатьох хвороб" [103, § 2270]. Світова Організація Здоров'я вважає, що створення карти людського геному може стати в нагоді в процесі лікування, а навіть в передбачування певних хвороб (предикативна медицина). Католицька Церква схвалює ці дослідження, але з умовою, що вони відкривають нові можливості лікування й використання генної терапії, в основі яких лежить вшанування життя і "недоторканості суб'єктів, охорони або повернення здоров'я пацієнтам, уже народженим або які щойно мають народитися" [103, § 2270]. Тут доречний вислів святого Августина: "Усе мені можна, але не все мені корисно". Людина досягла найвищого рівня в розвитку науки, але чи завжди цей розвиток корисний їй? В енцикліці "Evangelium vitae" папа Іван Павло II нагадує, що людина не є "абсолютним володарем" і "самовладним суддею" речей, а тим більше життя. Вона лише виконавець плану, що Його поклав Творець, і в цьому полягає її "незрівнянна велич". "Людина отримала життя як скарб, якого їй не вільно змарнувати, і як талант для розумного порядкування, а за нього має звітувати перед своїм Господом" [87, с. 31].

Розвиток генної інженерії застосовується у клонування організмів. "Клонування – це метод, за допомогою якого можна отримати сукупність суб'єктів, випродукованих з одного організму й генетично ідентичних із ним", пояснює отець Ігор Бойко [30, с. 27]. Найперші спроби клонування було здійснено ще в 30-ті роки ХХ ст. Завдяки досягненням у науці у сфері молекулярної біології, генетики та штучного запліднення це стало можливим.

Експерименти вчених допомогли з'явитися на світ вівці Доллі й дали змогу клонування людини. Це відкриває безліч нових можливостей для людства, але й породжує ще більшу кількість етичних проблем. З одного боку, клонування могло б вирішити проблему з народженням дітей у безплідних пар, з трансплантацією органів, з продовженням життя, але, з іншого боку, воно суперечить гідності людського життя та зводить його до рівня біологічного матеріалу. Лише обраній кількості людей належить право вибирати, кому надати життя, а кого можна знищити.

У вченні сучасного католицизму безапеляційно засуджується клонування. Церква чітко пояснює свою позицію: "Клонування навіть тоді, коли воно заплановане як поправка людського буття, є приниженням людської гідності". Моральна оцінка цього явища з'являється в інструкції "Donum vitae", а також у документі Папської Академії "За життя", що має назву "Роздуми про клонування" [83, с. 457].

У промові на світовий День Миру папа Іван Павло II зазначив: "До проявів зла на світі треба зарахувати невідповідальні дії в царині генної інженерії, зокрема такі, як клонування й використання людських ембріонів для досліджень, які виправдовуються посиланням на свободу, розвиток культури та прогрес людини. Коли найбільш делікатні й беззахисні суб'єкти суспільства так жахливо страждають, виникає також серйозна загроза для ідеї людської сім'ї, побудованої на основі таких цінностей, як особа, довіра, взаємна повага й готовність до допомоги. Цивілізація, побудована на любові і мирі, повинна протиставитися цим негідним людини експериментам" [163, с. 83].

У час великих можливостей людство намагається продовжити своє життя та здоров'я. Ще в давнину людина хотіла замінити свої зношені органи на здорові, у результаті чого з'явилася наука трансплантологія. З її розвитком постає ряд питань: які органи можна пересаджувати, кому можна трансплантувати й чи є це морально прийнятним? Папа Пій XII вважає можливою трансплантацію від живої людини лише за принципам солідарності

та милосердя. Тільки так можна виправдати ризик власного життя та жертву цілісності організму. Папа Іван Павло II на Міжнародному конгресі Трансплантологічного товариства зазначає неприпустимість "комерціалізації людських органів, а трактування їх як предмет обміну чи продажу є морально неприйнятним, оскільки предметне використання тіла – насильство над гідністю людської особи" [30, с. 132].

Трансплантувати органи, як зазначає отець Ігор Бойко, можна лише за принципом нешкідливості та пропорційності, тобто взяття необхідного матеріалу "завдасть лише терпимої та раціональної шкоди" [30, с. 133], а необхідність пересадки відповідає пропорційному поліпшенню якості життя реципієнта. Важливим є вільне й безкоштовне дарування органа, як жест милосердя, але не спосіб збагачення.

Що стосується взяття органів від мертвої людини, то папа Пій XII пояснює це так: "Труп не є в повному значенні цього слова особою, яка має право на недоторканість, тому його використання на необхідні цілі, морально високі й безкорисні, не можна засуджувати, а варто оцінювати позитивно та схвально" [30, с. 134]. Катехизм Католицької Церкви зазначає, що "безоплатне віддавання органів після смерті дозволене і гідне похвали" [103, § 2301].

В Україні лише зараз розпочинається активне зацікавлення біоетикою. Біоетику запроваджено як дисципліну у вищих навчальних закладах України, зокрема з медичним профілем.

У час незалежності України багато вчених, громадських діячів підтримують засадничі принципи біоетики. Наприкінці 1998 року Президія НАН України за рекомендацією ЮНЕСКО заснувала комітет з біоетики, який очолив академік НАН і АМН України, віце-президент АМН України Юрій Ілліч Кундієв.

Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01.11.2000 р. № 281 "Про затвердження Інструкції лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і типового положення про комісію з питань

етики" в Україні розпочато процес формування комітетів з етики на базі установ охорони здоров'я. Для зміцнення гуманістичних засад українського суспільства визначено концепцію впровадження засад біоетики в практику охорони здоров'я, зокрема щодо етичного обмеження надмірного розвитку біомедицини та глибокосяжного впливу новітніх біомедичних технологій на людське життя. Зосереджено увагу не лише на органі чи організмі, а передусім на хворій людині як особистості, одночасно вирішують питання взаємин лікаря й пацієнта на основі відновлення засад автономії пацієнта і через вплив на суспільну думку та культивування загальнолюдських цінностей [191, с. 17].

Актуальність і необхідність розвитку біоетики в Україні зумовлена кризою в співвідношеннях досягнень науки, та моральних цінностей. Відкриваючи необмежені можливості, новітні технології, з одного боку, потрібні для розвитку блага людини, а з іншого – обмежують право людини на життя.

3.3. Екологічні проблеми сучасності у Соціальному вченні та діяльності Української Греко-Католицької Церкви

Проблеми розвитку науки і техніки почали активно обговорювати в 70-х роках ХХ ст. У Західній Європі вже жваво обговорювали проблему впливу науки і техніки на природу й людину, а в Україні цей рух лише набрав обертів. До прийняття християнства українці з особливою повагою ставилися до навколишнього середовища, оберігаючи його. Природа-мати давала поживу, одяг, забезпечувала необхідними матеріалами. За своєю натурою українці – релігійна нація, тому завжди поважали й шанували природні закони. Вони обожнювали довкілля, вели екологічний спосіб життя та залишили після себе квітучі сади, родючі поля, чисте повітря та воду, не порушені екосистеми. Досі в карпатських лісах функціонує звичай просити дозволу й вибачення в дерева, щоб його зрубати, збираючи лікувальні трави, обов'язково людина має розмовляти з ними як із живими, рівними собі, і просити допомоги оздоровитись.

Із приходом християнства на терени України всі звичаї язичництва адаптувались у ньому, тому й надалі українці шанобливо ставилися до своєї землі. За часів СРСР духовна криза призвела до занепаду екологічної свідомості українців. Окрім того, що нищилися екосистеми, повертаючи русла річок, осушуючи землі, які зараз нагадують пустелю, життя людини не мало цінності. Прикладом є страшний голодомор 1932–1933 років, коли через штучний голод було знищено понад 3 мільйони українців.

Ще одним прикладом нищення людства була постанова про дозвіл на вбивство ненародженої дитини. Після 1917 року жінкам було дозволено робити аборти легально, і народжуваність різко скоротилась. Хоча в 1936 році постановили заборонити аборти, та вже в 1955 році Указом Президії Верховної Ради СРСР заборону абортів знову скасували. Аргументували це так: кожна жінка має право сама вирішувати питання про материнство й, за бажанням переривати свою вагітність, тобто мати легально може позбутися своєї ненародженої дитини. До речі, і в незалежній Україні, згідно з чинним законодавством, дозволено безперешкодно вбивати свою ненароджену дитину до 12 тижня, а до 28 – за соціальними та медичними показниками. Дозвіл на легальний аборт породжує жорстокість суспільної ментальності, де сила завжди має перевагу над слабкістю. Коли на законодавчому рівні схвалюється вбивство ненародженої дитини, то тим самим декларується схвалення принципу – життя одних залежить від інших.

Не варто забувати й про колективізацію, коли в більшості українських господарів забирали землю, худобу, майно та створювали колгоспи. Українці завжди були добрими господарями, і приватна власність спонукала їх до продуктивної праці, до збільшення свого майна. Відповідно, кожен господар ніколи б собі не дозволив нешанобливого ставлення до своїх угідь, нерентабельного їх використання чи завдання шкоди. Ще папа Лев XIII у першій соціальній енцикліці "Rerum Novarum" (Нові речі) відстоював право людини на приватну власність, "...оскільки приватна власність є природним правом людини ... і людина має дбати, щоб земля була щедрою" [113].

За часів колгоспів усе майно було спільним, хоча, краще сказати, нічийним. Більшість господарів було вислано до Сибіру, в інших забрано все майно. Людина перестала бути господарем на своїй землі, дбати про неї. Важливим було лише виконання п'ятирічок за один рік, і не мало значення, якою ціною. Лозунг "наздогнати й перегнати" стосувався всіх і кожного, не брали до уваги, якої шкоди буде завдано землі для небачених урожаїв, скільки орних земель буде затоплено після побудови електростанцій для безцільного використання електроенергії.

У повоєнні роки в Україні було зрубано сотні мільйонів метрів кубічних деревини на площі декілька мільйонів гектарів, із яких ерозією знесено понад 1 млрд. тонн ґрунту.

Важко не погодитись з українським дослідником В. Андрушком, який пише, що використовуючи землю як поживу для власного егоїзму, людина змінює її за образом власного гріха, тобто перетворює її на середовище, де панує смерть [5, с. 19].

Одним із таких прикладів стала для України подія, пов'язана з людським недбальством стосовно до себе, своїх ближніх та, власне кажучи, своєї землі – Чорнобильська катастрофа. Людство настільки захопилося розробками та випробовуваннями нових технологій, що забуло про безпеку власного життя та чистоту природи. Якість життєвого середовища в Україні після Чорнобильської катастрофи різко погіршилася, збільшилася захворюваність населення, особливо дітей. Україна втратила 12 відсотків орних земель, велику територію забруднено радіонуклідами, і вона непридатна для життя. Усі не раз чули вислів "тридцяти кілометрова зона". Це не лише зона протяжністю 30 кілометрів, непридатна для життя, а безліч зруйнованих доль, покинутих осель і знищеного здоров'я. Це найбільший доказ людського егоцентризму, наслідки якого ми відчуваємо й понині. Усі факти вказують на розвиток науки, нестримне нарощування потенціалу техніки та технологій без поєднання з духовною культурою.

П. Саух у книзі "XX століття. Підсумки" пише про надзвичайні протиріччя між людиною та природою за останні сто років. Дедалі менше стає питної води, скорочується кількість лісів, вимирає значна частина біологічних видів, стан річок, озер, морів і океанів критичний через їхнє забруднення, збільшується кількість "озонових дір", підвищується температура атмосфери [176, с. 13].

Проблема зла походить не від Бога, а від дії самозосередженості людини. Найкращий спосіб відвернути людину від Бога – звернути увагу на її потреби. Вона повинна сконцентруватись, щоб відійти від самої себе й зосередитися на виконанні Законів Божих. Християнська мораль – це мораль любові, тому Католицька Церква постійно про це нагадує, що саме вона, мораль, допоможе виконувати закони, які дав Господь. Сьогодні необхідне нове знання, котре має бути закладене завдяки об'єднанню зусиль науки й релігії, яка, зі свого боку, переживає таку ж кризу та зміну парадигми, як і наука [4, с. 43].

Українська Греко-Католицька Церква, будучи в лоні Вселенської Церкви, покликана долучатися до відповідних заходів, спрямованих на вирішення проблем, які виникають унаслідок досягнень у науці.

Митрополит Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький, котрого папа Франциск проголосив праведним, натхненний енциклікою папи Лева XIII "Rerum Novarum", усіляко намагався допомогти українцям збудувати свою державу на засадах суспільного блага як окремо взятої людини, так і держави зокрема.

Андрей Шептицький посідає особливе місце в історії України й Католицької Церкви, завдяки його зусиллям у Галичині в 1920–1930-х роках розгорнулася широка природоохоронна діяльність. Результатом цієї праці стало відкриття численних заповідників, охорона вікових дерев, збереження й відтворення кедра, проводились численні наукові дослідження природної

флори й фауни, які становили історичну чи культурну цінність. Митрополит всебічно сприяв "природоохоронній роботі національних установ, організацій, товариств, та у великій мірі приділяв увагу природоохоронній освіті та самоосвіті Греко-Католицького духовенства, різнобічній пропаганді ідей охорони природи, розвитку туризму й вивченню природи Галичини" [51, с. 15].

Послання для українців Митрополита Андрея Шептицького "Як будувати рідну хату" актуальні й сьогодні. Митрополит наголошує на тому, що самі люди творять свою Батьківщину, вона є витвором їхніх дій. Батьківщина стає живим організмом, який працює в дуєті з людиною. Родина та громада стають основою, первісними клітинами, з яких складається людське суспільство. "Обидві ці організації будуть сильнішими та тривалішими, зауважує Андрей Шептицький, якщо більше будуть зважати на природу та її закони. Віддаленими організаціями, що виходять від первісного організму, є всі спільноти, товариства, об'єднання, кооперативи, професійні спілки, утворені волею людей для оборони або розвитку якихось спільних гараздів чи потреб. Їхня сила й тривалість буде в тому, наскільки вони більше або менше відповідатимуть людській природі, її потребам, її природним змаганням і, очевидно, наскільки діяння людського розуму буде правильнішим і мудрішим" [213, с. 15].

Митрополит, відчуваючи дух часу, був прихильником інновацій, науки, упроваджував найновітніші технології у виробництва, які сам організовував. Разом з інноваційними запровадженнями Андрей Шептицький завжди турбувався про екологію. Прикладом цього є створення в угіддях, які належали Українській Греко-Католицькій Церкві, товариства "Охорона природи", що не тільки охороняло, але й навчало селян правильно використовувати природні ресурси.

"Між вірою й розумом немає протиріччя, тому що той самий Бог оголошує таємниці, дає людині віру та просвітлює її розум для пізнання цих таємниць" [132, с. 49]. Цими словами Митрополит висловлює позицію Української Греко-Католицької Церкви до досягнень у науці.

Патріарх Йосиф Сліпий висловлює свою думку щодо віри та науки так: "Наука і віра – це два роди пізнання. В науці є чинний розум, у вірі діє також розум, але просвічений надприродним Об'явленням. У науці доходить розум до посередньої або безпосередньої наглядності, а у вірі знову до тієї точки, де розум переконується, що Бог це об'явив, виходить до авторитету Бога. Предметом науки є природні правди, а віри – об'явлені таємниці" [184].

Тему екологічної відповідальності порушено й у документах Української Греко-Католицької Церкви. Зокрема, у "Зверненні єпископів Української Греко-Католицької Церкви до вірних і людей доброї волі про завдання християнства в сучасному суспільстві" турбота про довкілля визначають як "одну з найбільш шляхетних ділянок служіння" [82, с. 161]. "Суспільний дороговказ віруючого", який визначає ставлення до найбільш насущних проблем сьогодення, описує як одну із заповідей "суспільного декалогу" вимогу "шанувати природні багатства Землі як Божий дар і розсудливо ними користуватися" [161, с. 261]. У Катехизмі Української Греко-Католицької Церкви "Христос – наша Пасха" розкривається католицьке вчення з окремих питань моралі.

У розділі "Відповідальність за Боже створіння" подано біблійно-богословські та етичні основи екологічного обов'язку й вказано його пріоритетні напрями здійснення в житті кожної людини, суспільства загалом, а також життєдіяльності держави та Церкви [104, № 375]. Формування відповідальності людини за Боже створіння – природу – потрактовано "як одне з основних завдань Церкви на початку XXI ст." [104, № 374].

Митрополит Андрей Шептицький писав про необхідність залучення Церкви до виховання й навчання людей за допомогою Євангелія на засадах християнських цінностей. У "Моральній катехизі. Життя у Христі", яка була упорядкована отцем доктором Святославом Шевчуком, а тепер патріархом УГКЦ, подається чітке визначення християнських цінностей та екологічного гріха. Цей гріх "є надзвичайно важким, оскільки йдеться про злочин проти життя особи, сучасної земної цивілізації та життя майбутніх поколінь" [79, § 367]. Кожен вчинок, який порушує Божі Заповіді, має наслідки як для самої людини, що грішить, так і для цілого суспільства. Наслідки екологічного гріха особливо відчутні для соціально незахищених людей, які неспроможні через брак українських необхідних природних ресурсів жити повноцінним життям. "Ціна цієї злочинної неслухняності дуже висока, – пише митрополит Ігор (Возняк), – вона руйнує всіх, а найбільше слабких, незахищених і становить загрозу для життя всіх прийдешніх поколінь" [162, с. 9].

Блаженніший Любомир Гузар зазначає: "За цю гріховність вже сьогодні платимо велику ціну, і ще невідомо, які лиха завтра спіткають людський рід" [81, с. 40]. Сьогодні людство стало жертвою особистої безвідповідальної діяльності: дихає забрудненим повітрям, п'є забруднену воду, споживає штучно виготовлені продукти харчування, які призводять до різноманітних захворювань, витримує нестерпні морози чи спеку, які зі свого боку, вже сьогодні забрали не одне людське життя. Необдумане та безгосподарське використання природних ресурсів призвело до глобального потепління, підвищується рівень світового океану, браку чистого повітря та питної води, та інші негативних наслідків, які загрожують людському життю та соціальному благополуччю.

Через безвідповідальну поведінку у своєму ставленні до природи з боку людини гинуть численні види тваринного та рослинного світу, інші перебувають на межі зникнення. "Оскільки на цьому світі немає чогось зайвого чи самодостатнього, то зникнення цих видів флори та фауни буде мати й уже має негативний вплив на майбутнє всього людства. Тому у зв'язку з тим, що життя та фізичне здоров'я є цінним добром, даним Богом" [103, § 2288], людство повинно розумно дбати про все, що його оточує, враховуючи потреби інших і потреби загального добра. Отож, наслідки екологічного гріха є небезпечними як для окремо взятої людини, так і для життя цілих народів, котрі живуть і житимуть після нас.

У своєму інтерв'ю під час круглого столу на тему "Значення християнської віри для формування екологічної культури та відповідальності" Блаженніший владика Любомир Гузар, зокрема, зазначив: "...ще 60 років тому не було й мови про екологію, про збереження довкілля. Напевно, не було такої небезпеки, не відчувалося тієї небезпеки, яка є сьогодні. Людина стала зневажати природу та її Творця. Багато небезпек через нашу недбалість: брак чистої води, чистого повітря. Лише коли нас торкається якась небезпека, тоді людина прагне її вирішувати. Звернення уваги на релігійний елемент зростає зі зростанням екологічної проблеми" [100]. Людина вперто не бажає визнавати своїх провин за знищене довкілля, прагне завжди у всьому бути правою, навіть якщо шкодить сама собі. Українська Греко-Католицька Церква в особі своїх патріархів завжди застерігає від неправильних рішень щодо навколишнього середовища й нагадує: "...Шанування довкілля необхідне не лише тому, що це для нас може мати певний наслідок, а тому, що то закон Божий, Божа воля, бо так Він хотів, споконвіку і донині. Відповідальність не лише перед майбутніми поколіннями, а перед Богом" [81, с. 40].

За словами Блаженнішого Любомира Гузара, необхідно змінити свій спосіб життя і по-іншому ставитися до Небесного Отця, нашого Творця і Добродія. Людина повинна переосмислити свої дії та усвідомлювати, що вона є "спадкоємницею праці поколінь, які жили до неї та в міру можливості залишили їй все необхідне до життя і одночасно є співучасницею творення майбутнього тих, хто прийде після неї впродовж історії людства"[100].

Блаженніший патріарх Святослав Шевчук, коментуючи в інтерв'ю стан сьогодення у світі та в Україні зокрема, акцентує увагу на понятті секуляризації. Цей спосіб життя й мислення, на думку патріарха, є причиною тих видозмін, які ми спостерігаємо у всьому світі, чи то стосується ставлення до інших людей, чи до навколишнього середовища – це добровільна відмова від Творця й повне нехтування Його законами. "Жити так, ніби Бога ніколи не існувало" [101] – це не може призвести до чогось доброго. Кожна людина, яка вважає, що життя тут, на землі, не має ніякого продовження у вічності й лише тут вона може повноцінно зреалізувати всі свої мрії та сподівання, нічого не буде робити для майбутнього, бо воно в неї тут і зараз. Таке ставлення досить небезпечно для оточення, бо воно стає лише засобом для реалізації її бажань, мрій і сподівань. Чого можна сподіватися від такої людини стосовно до навколишнього світу? Усі досягнення науки вона переведе в русло вигоди для себе тут і зараз, а потім і неважливо, що буде.

Небажання думати про майбутні покоління та про наслідки своїх вчинків яскраво відчутно в кількості убитих ненароджених дітей. Підтвердженням цього факту є слова з інтерв'ю Патріарха Української Греко-Католицької Церкви: "Україна перетворюється на звалище вбитих дітей європейського масштабу. З Польщі, з інших країн, де аборт забороняють робити, море жінок їде до України, щоб убивство виконувати тут. Наша земля й так злита кров'ю"

[99], але більшість на цьому доволі добре заробляє й не ускладнює з позиції моралі щодо такої ситуації.

"Новітні технології сьогодні покликані допомогти людині. Але як це відбувається" [99]? Для добра однієї людини нищиться благо іншої. Як можна виправити це? Де шукати дороговказів у житті? На всі ці питання Блаженніший Святослав Шевчук має єдину відповідь, яка не відрізняється від відповідей усіх його попередників : лише любов до Бога і виконання його заповітів дасть змогу людям подолати всі труднощі сьогодення й надію майбутньому.

Тож не випадково, що ця проблема посіла чільне місце не тільки в теологічному її осмисленні, але й у практично-діловій сфері християнських організацій, таких, як Бюро Києво-Галицького Верховного Архієпископа Української Греко-Католицької Церкви.

Бюро Української Греко-Католицької Церкви з питань екології засноване на базі Екологічного центру Івано-Франківської єпархії УГКЦ згідно з рішенням 37 сесії Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства Української Греко-Католицької Церкви та декрету Блаженнішого Любомира у 2007 році. Роботу Бюро спрямована на формування відповідального ставлення вірних до Божого створіння – природи та підвищення екологічної свідомості в суспільстві через інформаційно-освітню діяльність та практичні ініціативи [36].

Основними напрямками роботи цього Бюро його керівник В. Шеремета вважає поширення в українському суспільстві вчення Католицької Церкви щодо питань турботливого ставлення до довкілля, звернення уваги до проблем екології та шляхів їх вирішення, суспільства, влади та церкви, консультування щодо можливого внеску Католицької Церкви у вирішення проблем розвитку науки. Але одним з найважливіших напрямків роботи Бюро є просвітництво у

сфері виховання молодого покоління, спрямування на правильний шлях у використанні дарів природи. Автор погоджується з тим, що надзвичайно велике значення для подолання наслідків розвитку науки повинні мати розробки виховних програм для впровадження їх в освітню галузь.

Саме від спеціалізованого вишколу семінаристів, душпастирів, катехитів і вчителів християнської етики залежить ставлення в сучасності та в майбутньому до навколишнього середовища. Співпраця з освітньо-виховними закладами, релігійними та громадськими організаціями, а також з органами державної влади у сфері формування відповідального ставлення до довкілля та збереження створіння є дуже важливою та необхідною у сьогоднішньому бурхливому світі, як зауважує керівник Бюро Української Греко-Католицької Церкви з питань екології В. Шеремета. Його думку поділяють і українські науковці В. Анрушко та О. Огірко, які підкреслюють важливу роль саме церкви в навчанні молодого покоління, яка хоч і відокремлена від держави, але не відокремлена від суспільства [4, с. 42].

Досвід попередніх поколінь засвідчує важливість екологічного виховання в усіх закладах освіти, оскільки "бездуховний синтез науки та освіти породжує інтелектуалів, здатних лише підкоряти собі все живе", зокрема і знищити весь світ. Завдання екологічної свідомості та культури полягає у вихованні мудрих членів суспільства з відчуттям обов'язку перед майбутніми поколіннями та нашим Творцем.

В Україні в час незалежності зроблено й затверджено одну з кращих у Європі Концепцій екологічної освіти, підготовлено й видано кілька десятків підручників і посібників різних напрямів екологічних знань, здійснюють ліцензовану підготовку висококваліфікованих екологів у багатьох вищих навчальних закладах України. Для подолання духовного вакууму в країні, вважає

В. Андрушко, потрібно забезпечити розвиток християнської духовності та моралі в молоді, формувати християнський світогляд у викладанні навчальних дисциплін [6, с. 42]. Проблема виховання сьогодні особливо актуальною в Україні, сучасні аспекти якої пов'язані з кризою моральних цінностей.

В. Шеремета наголошує на тому, що окремо взята людина самотійно не здатна розв'язати екологічні питання – "це завдання різних екологічно орієнтованих політичних, соціальних, економічних і технічних програм, заснованих на концепції сталого розвитку, реалізованих згідно з принципом субсидіарності на міжнародному рівні" [215, с. 50]. Вчення сучасного католицизму відіграє важливу роль в обґрунтуванні фундаментальних цінностей та життєвих пріоритетів, які необхідні для того щоб людство переосмислило стиль свого життя на більш екологічно відповідальну.

Концепція сталого розвитку, яка була прийнята на конференції в Ріо-де-Жанейро у 1992 році, наголошує на необхідності йти таким шляхом у розвитку, який "задовольняє теперішні потреби, але не ставить під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби" [215, с. 50]. Екологічна програма Католицької Церкви, а відповідно й Української Греко-Католицької Церкви покликана примирити людину з її Творцем, направити результати своєї праці на покращення екологічної ситуації в світі, турботливо ставитись до природи в межах свого безпосереднього довкілля, що стане вагомим внеском в сталий розвиток.

Отож, підсумовуючи зазначене вище, пригадаємо, що, зловживаючи природними благами, такими, як земля, вода, ліси, повітря та іншими, і використовуючи їх нерозумно, без любові до всього живого, ми порушуємо Божі Заповіді "Не вбий" та "Не кради". Людству, щоб врятувати майбутні покоління від наслідків екологічної кризи, потрібно переосмислити свої

бажання, вести до певної міри аскетичний спосіб життя усвідомлюючи, що воно успадкувало працю попередніх поколінь, одночасно є співучасником творення майбутнього тих, хто прийде після неї впродовж усієї історії.

Висновки до розділу 3

Аналізуючи проблеми досягнень науки в сучасному світі через призму вчення Католицької Церкви, можемо зробити такі висновки:

1. Католицька Церква розглядає природу як вияв любові Бога до людей і як дароване людям "середовище для життя". Кожна людина у своїй оселі не допускає розрухи й недбальства, а отже Земля як спільний дім для усіх людей потребує їх опіки. Однак і сама природа не може бути ціннішою за людське життя. З іншого боку, людство має відкинути й орієнтацію на цілковиту технізацію природи, адже вона є не тільки матерією, а й результатом божественного творіння.

Католицька Церква намагається залучити всі релігійні організації для вирішення екологічних проблем у системі "людина – природа". Дієвим проявом таких зусиль Католицької Церкви стало запровадження екуменічного заходу – святкування Всесвітнього дня збереження створіння

2. Вчення Католицької Церкви, в якому акцентується на необхідності поваги до гідності людського життя, стало одним із джерел становлення біоетики як наукової дисципліни. Актуальність і необхідність розвитку біоетики зумовлена розбіжностями між науковими досягненнями та моральними цінностями у бутті сучасної людини. Відкриваючи необмежені

можливості, новітні технології з одного боку спрямовані на досягнення блага людини, а з іншого – обмежують право людини на життя.

"Добро для всіх" – це основа досягнень у науці й визначальна концепція Католицької Церкви.

3. Завдяки швидкому розвитку генетики, біології, біохімії та біофізики відбулося не тільки розшифрування геному людини, а й широко впроваджується клонування тварин, використання стовбурових клітин під час лікувальної терапії, екстракорпоральне запліднення, трансплантація органів, штучна зміна статті, застосування трансгенних рослин у харчовій промисловості. Католицька Церква розглядає розвиток вищезазначених наук як можливість пізнання Творця світу, але засуджує використання цих досягнень на шкоду гідності людського життя. Вона вважає неприпустимими для віруючої людини аборти, евтаназію, клонування тварин та людей, екстракорпоральне запліднення як нічим не виправдане втручання у задум Божий. .

4. Концептуальна позиція Католицької Церкви полягає в тому, що в момент зачаття вже народжується нове життя і ніхто не має права його позбавити.

5. Українська Греко-Католицька Церква, перебуваючи в лоні Вселенської Церкви, активно долучається до заходів, спрямованих на вирішення проблем, які виникають в системі взаємодії людини і природи. Людина повинна перетворювати природу, усвідомлюючи, що вона є спадкоємницею праці поколінь, які жили до неї та залишили їй все необхідне для життя. Одночасно людина є співучасницею творення майбутнього тих, хто прийде після неї впродовж історії людства.

Початок екологічно зорієнтованої діяльності УГКЦ пов'язаний із зусиллями Андрея Шептицького, внаслідок яких на Галичині розгорнулася

значна природоохоронна діяльність: організація заповідників; охорона вікових дерев; збереження і відтворення кедру; проведення наукових досліджень різних видів природної флори і фауни, які мають культурну цінність. Результатом цієї активності стало створення товариства "Охорони природи", яке під егідою УГКЦ навчало селян правильно використовувати природні ресурси.

6. Важливе значення у подоланні наслідків екологічної кризи очільники УГКЦ надають співпраці з освітніми і виховними закладами, громадськими організаціями, органами державної влади у сфері формування відповідального ставлення віруючих до довкілля та його збереження.

Екологічна програма Католицької Церкви полягає в примиренні людини з Богом, наслідком чого є зміна способу мислення та поведінки згідно зі своїм християнським покликанням.

ВИСНОВКИ

Філософсько-релігієзнавчий аналіз інтерпретації екологічних проблем у вченні Католицької церкви дозволив встановити, що її доктрина володіє значним потенціалом формування екологічної свідомості, підвищення рівня екологічної культури сучасного людства та може стати духовним підґрунтям для вирішення екологічних проблем.

Відповідно до мети та завдань дослідження отримані результати узагальнено у таких **висновках**:

1. Розвиток сучасної цивілізації засвідчує, що, незважаючи на об'єктивні чинники екологічної кризи сучасності, вирішальну роль у її виникненні має діяльність людини. Поглиблення екологічної кризи сучасності пов'язане з занепадом людської духовності; деградацією людської особистості; пануванням в індивідуальній і суспільній свідомості етичного релятивізму, аморальності, гедонізму, легковажності, жадоби швидкої наживи. Усвідомлюючи свою місію у справі захисту та збереження творинь Господніх, Католицька Церква визнає споживацький підхід людини до природи одним з найважчих гріхів.

Екологічний гріх Католицька Церква відносить до соціальних гріхів, що стоїть поряд із навмисним людиноубивством, адже жертвами забруднення та руйнування природного середовища стають мільйони людей на планеті. Основною причиною проблем у відношенні людини до довкілля, згідно з вченням сучасного католицизму, є аморальне зазіхання на беззаперечну владу над створеними речами.

2. Католицька Церква, як один із основоположників всесвітнього

екологічного руху, ставить у центр створіння людину в єдності її душі й тіла, серця та сумління, розуму і волі. У контексті свого вчення вона дає відповідь на питання про місце людини у світі, оскільки першим і визначальним викликом, який стоїть сьогодні перед людством є усвідомлення того, що означає бути людиною.

Католицькі теологи наголошують на необхідності усунення симптомів екологічної кризи та її наслідків, передусім на викоріненні її антропогенних чинників, зумовлених кризою віри, духовності та моральності людини. Людина не повинна сприймати природу як невичерпне джерело ресурсів, а як спільну домівку для усіх живих істот на Землі, створених Богом.

Зважаючи на глобалізацію екологічної кризи Католицька Церква закликає до екологічного навернення; гармонізації взаємодії людини з природою у світлі християнських цінностей; формування екологічної відповідальності вчених у галузях економіки, політики, науки, техніки, медицини; поміркованого та економного використання ресурсів й енергії.

3. Вчення Католицької Церкви рішуче заперечує утилітаристське ставлення до природи як до звичайного об'єкта маніпуляцій та експлуатації. Природа тлумачиться католицькими теологами як дар Творця спільноті людей, довірений їх відповідальності і розумному використанню. У ставленні людини до природи має домінувати духовність, поміркованість і самодисципліна, відмова від споживацтва, що дозволить відкрити не тільки природу в її сотворенному значенні, а й шлях до Бога.

Римо-Католицька та Греко-Католицька Церкви в Україні послуговуються соціальною доктриною, у якій докладно проаналізовано біблійні аспекти захисту; визначено специфіку взаємодії людини і природи в умовах технізації і глобалізації; обґрунтовано неминучість кризи у системі "людина – природа" в сучасному світі. Хоча в інтерпретації католицьких теологів наука розглядається

як суспільне благо, Католицька Церква акцентує увагу на прямій загрозі окремих наукових винаходів самому існуванню людини і природи. Сучасний католицизм критеріями цінності наукових досягнень вважає їх відповідність Божому задуму любові та зорієнтованість на повагу до гідності людини.

4. Католицька Церква не заперечує своєї відповідальності за стан навколишнього середовища. Її соціальне вчення спрямоване на формування високого рівня екологічної культури сучасної людини, формування системи її екологічних цінностей та визначення їх місця у загальній структурі християнських моральних цінностей. Сучасний католицизм наполягає на тому, що екологічне навернення й зміна стилю життя людини неможливі без попередньо сформованої екологічної свідомості та екологічної відповідальності.

Механізмами формування екологічної свідомості Церква вважає Божественні літургії та інші богослужіння; поширення в церковних та світських ЗМІ звернень релігійних лідерів щодо екологічної проблематики; екологічно-моральний катехизис, який включає в себе тематичні проповіді, ініціювання проєктів екологічного захисту; екологічний діалог і співпрацю з громадськими організаціями, державними органами, навчальними закладами.

5. Важливе місце у доктринах Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков щодо питання вирішення екологічних проблем посідає біоетика, яка регулює медичне втручання у життя людини. Розглядаючи розвиток генетики, біології, біохімії та біофізики як можливість пізнання Творця світу, Католицька Церква засуджує використання їх досягнень на шкоду людській гідності. Вона вважає неприпустимими для віруючої людини евтаназію, аборти, клонування людей та тварин, екстракорпоральне запліднення як нічим не виправдане втручання у задум Божий. Зокрема передчасне переривання вагітності тлумачиться Католицькою Церквою як свідоме дітовбивство, ганебне й гідне

жорсткого осуду. Евтаназію розглянуто як серйозне порушення Закону Божого, як морально неприпустиме свідоме вбивство людини.

Церква повністю підтримує терапевтичне лікування, яке сприяє природному продовженню людського роду, однак категорично засуджує штучне запліднення, вважаючи його таким, що суперечить задуму Божому. Клонування, навіть тоді, коли воно заплановане як коригування людського буття, інтерпретується католицькими мислителями як приниження людської гідності. Поряд з цим безкорислива передача органів однієї людини (після її смерті) під час трансплантації є "дозволеною і гідною похвали".

Екологічна складова Соціального вчення та діяльність Католицької Церкви є чинниками формування екологічної свідомості сучасної людини, спрямованої на подолання та нівелювання глобальних екологічних проблем. Ефективність екологічно спрямованої діяльності церкви загалом, й Католицької Церкви зокрема, засвідчує високий рівень довіри суспільства до неї в українському соціумі, порівняно з іншими суспільними інституціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Августин Святий. Сповідь / Святий Августин. – К. : Основи, 1999. – 320 с.
2. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники / Э. Агацци [Перевод с англ. И. Борисовой. Научный редактор В. А. Лекторский]. – М. : МФФ, 1998. – 344 с.
3. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для развития свободной науки / Э. Агацци // Вопросы философии – 1992. – № 1. – С. 23 – 31.
4. Андрушко В. Релігієзнавство / В. Андрушко, О. Огірко. – Львів : В-во: ЛЗА, 2007. – 360 с.
5. Андрушко В. Релігійний світогляд і висока християнська мораль – головна засада екологізації освіти / В. Андрушко, М. Лучків, Л. Волошин // Матеріали Міжнародної Наукової конференції – Львів : РВВ НПТУ України, 2014. – С. 17 - 20.
6. Андрушко В. Християнська духовність як основа сталого розвитку сучасного українського суспільства / Володимир Андрушко // Матеріали наукової конференції "Духовність як складова сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний, еколого-економічний і мистецький аспект". – Львів : Б.В., 2008. – С. 42 - 44.
7. Андрушко В. Цінність людського життя у контексті біоетики і християнської етики / В. Андрушко, О. Джура, Т. Толокова // Матеріали V національного конгресу з біоетики. – К. : Б.В, 2013. – С. 56 – 57.

8. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності / К.-О. Апель // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 46 – 60.

9. Апель К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія. – К. : Б.В, 1996. – 450 с.

10. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К. О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 413 - 449.

11. Апостольська конституція "Fidei depositum" / Папа Іван Павло II // Катехизм Католицької Церкви. Затверджений Іваном Павлом II, 1992 р. – Видання Синоду Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонер, 2002. – С. 7 – 11.

12. Апостольське повчання папи Івана Павла II "Familiaris consortio" (Сімейна спільнота) / Папа Іван Павло II // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету. – Львів : Колесо, 2008. – С. 177– 278.

13. Апостольське повчання папи Франциска "Evangelii Gaudium" (Радість Євангелія), єпископам, пресвітерам і дияконам, богопосвяченим особам і вірним мирянам про звіщення Євангелія в сучасному світі / Папа Франциск. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/evangelii-gaudium-apostolska-adgortaciya-radist-ievangeliiya-svyatishogo-otcya-franciska>

14. Апостольське послання папи Івана Павла II "Novo millennio ineunte" (Вступаючи в нове тисячоліття) / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholic.ru/lib/novo.html>

15. Апостольський лист папи Івана Павла II "Ecclesiam America" (22.січня 1999року) // Папа Іван Павло II на тему створіння та екології. – Івано-Франківськ : ІФТА, 2006. – 100 с.
16. Апостольський лист папи Івана Павла II "Patres Ecclesiae" (Отці Церкви) / Папа Іван Павло II. – Львів : Місіонер, 2008. – 30 с.
17. Арендт Г. Становище людини / Г. Арендт [Пер. з англ. М. Зубрицька]. – Львів : Літопис, 1999. – 254 с.
18. Бажан О. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х-1980-х. / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Б.в., 2000. – 332 с.
19. Бальтазар фон Ганс Урс. Ты имеешь глаголы вечной жизни: Размышления над Священным Писанием / Урс Ганс фон Бальтазар. – М. : Б.в, 1992. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.catholic.uz/tl_files/library/publish_books/balthasar_pashalnaya_tayna/page02.htm
20. Барбур И. Религия и наука. История и современность / Иен Барбур. – М. : Библейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2000. – 430 с.
21. Барбур И. Этика в век технологий / Иен Барбур. – М. : Библейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2001. – 380 с.
22. Бартух С. Модель християнського життя у творах св. Василя Великого / С. Батрух. – Львів : Свічадо, 2007. – 160 с.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниель Белл. – М.: Academia, 2004. – CLXX, 788 с.
24. Бенедикт XVI. Енцикліка "Caritas in veritate" (Любов у правді) / Папа Бенедикт XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.christusimperat.org/uk/node/19982>
25. Бенедикт XVI. Енцикліка "Deus Caritas Est" (Бог є Любов) / Папа Бенедикт XVI. – Львів : Місіонер, 2008. – 58 с.

26. Бердяев Н. Человек и машина (Проблема социологии и метафизики техники) / Н. А. Бердяев // Вопросы философии. – М. : 1989. – № 2. – С. 147 – 162.
27. Берестейська унія: історія вселенської Церкви на Україні. Йосиф Сліпий, патріарх, кардинал, 1892 – 1984. – Рим : Богословії, 1994. – Т. 4. – 84 с.
28. Бернал Серджо Р. Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів / Серджо Р. Бернал // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів : Свічадо, 1998. – 300 с.
29. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [Текст]: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад І. Огієнко. – К.: Українське Біблійне товариство, 2003. – 1375 с.
30. Бойко І. Біоетика / Отець Ігор Бойко. – Львів : УКУ, 2008. – 178 с.
31. Бондарчук Я. Шість днів творення світу (синтез релігійних та наукових концепцій): [монографія] / Я. В. Бондарчук. – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2013. – 152 с.
32. Борейко В.Е. Краткий курс экологической этики / В. Е. Борейко – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2004. – 72 с.
33. Борозенець Т. Віра та розум в контексті нової парадигми раціональності / Т. Борозенець // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2001. – Випуск 41. – С. 78 – 81.
34. Борозенець Т. НТП і його суспільні наслідки в кінці ХХ – на початку ХХІ століття: світоглядно-релігійний аспект / Т. Борозенець // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – 2002. – Випуск 10. – С. 52 – 60.
35. Борозенець Т. Сучасне християнське богослов'я і науково-технічний прогрес / Т. Борозенець. – К. : Видавництво Державної академії статистики, обліку та аудиту, 2009. – 219 с.

36. Бюро УГКЦ з питань екології. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoburougcc.org.ua/pro-nas/70-bjuro-ugkts-z-pitan-ekologiyi>

37. Василий Великий. Творения. – Т 1. / Василий Великий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/religiya/1181493057-tvoreniya-tom-1.htm>

38. Вдовина И. С. Жан Лакруа об стоках персонализма (по страницам книги: Ж. Лакруа) / И. С. Вдовина. "Персонализм: Истоки. Основания. Актуальность". – Париж, 1981. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/page49694845.htm>

39. Виховні дороговкази в людській любові. Напрявні для статевого виховання / Священна Конгрегація католицького виховання, 1983 р. // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету. – Львів : Колесо, 2008. – С. 295 – 329.

40. Відеозвернення Його Святості Бенедикта XVI до саміту ООН з питань клімату у Копенгагені, 2009р. // Відповідальність за створіння у вченні Бенедикта XVI. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. –126 с.

41. Відповідальність за створіння у вченні Папи Бенедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. Т 2. / Заг. ред. Володимир Шеремета. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. – 128 с.

42. Возняк Т. Габріель Марсель в українському контексті / Т. Возняк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perek1/kn3-mars1.htm>

43. Войтила Кароль. Участь чи відчуження? / Кароль Войтила // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів : Свічадо 2000. – 259 с.

44. Войтыла Кароль Личность и поступок. Антропологическое исследование / Кароль Войтыла – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://agnuz.info/app/webroot/library/157/236/index.htm>

45. Войтович П. Екологічна криза і моральна. Яка з них настає першою? / П. Войтович // Слово. – 2012. – № 3 (51). – С. 13 – 14.

46. Волошин Л. Проблеми екології в контексті діючого законодавства України / Л. Волошин // Матеріали наукової конференції "Духовність як складова сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний, еколого-економічний і мистецький аспект". – Львів : Б.в., 2008. – С. 39 – 45.

47. Вселенський собор – Ватиканський II. Діяння і постанови. – Львів : Видавництво ОО. Василян, 1966. – 320 с.

48. Гаврилюк Т. В. Ідея надприродного в історії та сучасності / Т. В. Гаврилюк – К. : Видавництво Державної академії статистики, обліку та аудиту, 2008. – 176 с.

49. Гаврилюк Т. В. Католицьке вчення про людину в контексті сучасних антропологічних пошуків / Т. В. Гаврилюк // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. Праць / Гол. ред.. В. В. Лях. – Вип. 3 (91). – К., 2010. – С. 117 – 127.

50. Гаврилюк Т. В. Людина в християнській антропології ХХ – ХХІ століття / Т. В. Гаврилюк. – К. : "Світ Знань", 2013. – 160 с.

51. Гайдукевич О. О. Природоохоронна діяльність митрополита Андрея Шептицького / О. О. Гайдукевич // Грані. – №5 (49). – Дніпропетровськ, 2006. – С. 11 – 16.

52. Галадза П. Сприйняття Другого Ватиканського Собору греко-католиками в Україні / П. Галадза // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2001. – Т.3. – С. 377 – 400.

53. Гараджа В. И. Неотомизм – разум – наука (критика католической концепции научного знания) / В. И. Гараджа. – М. : Мысль, 1969. – 215 с.
54. Гвардини Р. Конец Нового времени / Р.Гвардини // Вопросы философии – 1990. – № 4. – С. 127 – 163.
55. Герасимчук А. Християнський вимір екологічних проблем. / А. А. Герасимчук, І. К. Вітюк, В. В. Мельничук. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 231 с.
56. Герасимчук А. А. Курс лекцій з філософії. / А. А. Герасимчук – К : Європейський університет, 2003. – 422 с.
57. Герасимчук А. А. Проблема діалогу між православ'ям і католицизмом в сучасних умовах / А. А. Герасимчук // Україна і Ватикан: до і після II Ватиканського собору. – К. : УАР, 2013. № 6. – С. 477 – 480.
58. Герасимчук А. А. Проблеми толерантності в Україні. / А. А. Герасимчук // Матеріали круглого столу. 29 травня 2007р. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 23 – 26.
59. Гессен Й. Сенс життя / Йоганнес Гессен. [Пер. із нім. Максима Маурітсона]. – К. : Пульсари, 2009. – 134 с.
60. Гільдебранг фон Д. Етика / Дітріх фон Гільдебран. – Львів : Видавництво УКУ, 2002. – 445 с.
61. Гільдебранд фон Д. Статеве виховання / Дітріх фон Гільдебранд [Пер. з англ. Ю. Підлісного] / Центр Філософських Студій. Львівська Богословська Академія. – Львів : Видавництво ЛБА, 2000 – (Серія "Особа – Гідність – Спільнота", № 4.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usu.edu.ua/irpzh/publications/article>
62. Гобозов И. А. Кризис современной эпохи и философия постмодернизма / И. А. Гобозов // Философия и общество. – 2000. – № 2. – С. 56 – 67.

63. Гобозов И. А. Современная эпоха и экологический кризис / И. А. Гобозов // Философия и общество. – 1997. – № 2. – С. 34 – 38.

64. Гусак П. Моральні підстави засудження Церквою абортів, евтаназії та допоміжних репродуктивних технологій. / П. Гусак. // Матеріали III-го Архиєпархіального Собору Львівської Архиєпархії УГКЦ "Ісус Христос – джерело відродження українського народу" (26–30 грудня 2001р.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oncolog.kiev.ua/index.php/2010-05-24-07-48-09/science/index.php?Itemid=32&catid=34:2010-06-22-20-58-35&id=321:2010-08-13-20-26-53&option=com_content&view=article

65. Гьофнер Й. Християнське суспільне вчення / Кардинал Гьофнер Йозеф [Пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – 304 с.

66. Декларація про деякі питання статевої етики (Persona humana) / Священна Конгрегація у справах віровчення, 1975 р. // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету. – Львів : "Колесо", 2008. – С. 157 – 176.

67. Декларація про скоєння абортів (Questio de abortu) / Священна Конгрегація у справах віровчення, 1974 р. // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету. – Львів : "Колесо", 2008. – С. 139 – 156.

68. Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації (Inter Mirifica) / Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету 2004. – С. 73 – 86.

69. Джигирей В. С. Основи екології та охорона навколишнього середовища / В. С. Джигирей, В. М. Сторожук, Р. А. Яцюк. – Львів : Афіша, 2000. – 272 с.

70. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі. Документи Другого Ватиканського собору. – Львів : Свічадо 1996. – 753 с.

71. Дондейн А. Християнська вера и современная мисль / А. Дондейн. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1974. – 284 с.

72. Доусон К. Прогресс и религия / К. Доусон. – Брюссель: Издательство: "Жизнь с Богом" , 1991. – 227 с.

73. Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі. Документи Другого Ватиканського собору. – Львів : Свічадо 1996. – 125 с.

74. Екологічна культура фахівця як чинник сталого розвитку / [В. Т. Андрушко, Н. М. Дуда, О. Є. Гриджук, М. С. Кравець, І. П. Магазинщикова та ін.]. – Львів : "ВФ Афіша", 2012. – 416 с.

75. Екологічне вчення Церкви. Папа Іван Павло II на тему створіння та екології. [Пер. з нім. В. Шеремета]. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 100 с.

76. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. Монографія / Анатолій Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.

77. Жильсон Э. Избранное: Християнська філософія / Э. Жильсон; [Пер. с франц. Г. В. Вдовиной]. – М. : Росспэн, 2004. – 578 с.

78. Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века. / Э. Жильсон. – М. : Изд.: Республика, 2004. – 678 с.

79. Життя у Христі: Моральна катехиза. Упорядник о. д-р Святослав Шевчук. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – 180 с.

80. Закович М. Сучасна наука і християнський світогляд / М. Закович // Християнство: контекст світової історії і культури. Науковий збірник. – К. : Гнозис, 2000. – С. 169 – 172.

81. Звернення Блаженнішого Любомира, верховного Архієпископа Києво-Галицького, до вірних УГКЦ та людей доброї волі з нагоди дня Бога-Творця // Християнин і світ. – 2010. – №2 (3). – 40 с.

82. Звернення єпископів УГКЦ до вірних та людей доброї волі про завдання християнства в сучасному суспільстві // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) // Джерела християнського суспільного вчення та служіння. – Т. 1. – Львів : Видавництво УКУ, 2008. – 711 с.

83. Згречча Е. Біоетика / Е. Згречча, Антоніо Дж. Спаньйола, Марія Луїзаді П'єро. – Львів : ЛОБФ Медицина і право, 2007. – 670 с.

84. Іван Павло II. Вставайте, ходімо / Папа Іван Павло II. [Пер. з польс. Марії Безпалько]. – Львів : Місіонер, 2005. – 168 с.

85. Іван Павло II. Дар і Таїнство. У п'ятдесяту річницю моїх ієрейських свячень / Папа Іван Павло II. [Переклад: о. Івана Козовика]. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – 103 с.

86. Іван Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (Сотий рік) / Папа Іван Павло II. – К. : Кайрос, 2001. – 120 с.

87. Іван Павло II. Енцикліка *Evangelium vitae* (Евангеліє життя) / Папа Іван Павло II. – Львів : Місіонер, 2008. – 67 с.

88. Іван Павло II. Енцикліка *Fides et Ratio* (Віра і Розум) / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/duhovna-svitlytsa/rik-viry-2012-2013/1115-fides-et-ratio.html>

89. Іван Павло II. Енцикліка *Laborem exercens* (З праці своєї) / Папа Іван Павло II. – Львів : Місіонер, 2008. – 78 с.

90. Іван Павло II. Енцикліка *Redemptor Hominis* (Відкупитель людини) / Папа Іван Павло II. – Львів : Місіонер, 2008. – 76 с.

91. Іван Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis* (Піклування про соціальні речі) / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=en&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fw2.vatican.va%2Fcontent%2Fjohn-paul-ii%2Fen%2Fencyclicals%2Fdocu>

92. Іван Павло II. Енцикліка *Veritatis splendor* (Сяйво істини) / Папа Іван Павло II. – Львів : Місіонер, 2008. – 80 с.

93. Іван Павло II. Звернення до конгресу "Довкілля і здоров'я" (24 березня 1997 року) // Папа Іван Павло II на тему створіння та екології / [Упоряд. і наук. ред. В. Шеремета]. – Івано-Франківськ : ІФТА, 2001. – 100 с.

94. Іван Павло II. Інструкція про "Свободу та звільнення" / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_en.html

95. Іван Павло II. Лист *Gratissimum Sane* (Лист до сімей) // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI. – Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету. – Львів : Колесо, 2008. – С. 367 – 436.

96. Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* (Мати і вчителька) / Папа Іван XXIII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html

97. Іван XXIII. Енцикліка *Pasem in terris* (Мир на землі) / Папа Іван XXIII. – Львів : Інститут релігії та суспільства УКУ, 2008. – 54 с.

98. Ідентичність і місія Українського Католицького Університету : Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25-29 червня 2002 року / [Ред.-упоряд. Уляна Головач, Мирослав Маринович, Андрій

Ясіновський]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. – 248 с.

99. Інтерв'ю Блаженнішого Святослава Шевчука під час зустрічі з молоддю в Тернополі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://doba.te.ua/osobystist/ukrajina-peretvoryujetsya-na-zvalysche-vbytyh-ditej-svyatoslav-shevchuk-pro-aborty.html>

100. Інтерв'ю Блаженнішого Патріарха Любомира Гузара під час круглого столу на тему: Значення християнської віри 17.10.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://go.mail.ru/search?q=57.%>

101. Інтерв'ю Блаженнішого Святослава Шевчука під час зустрічі зі студентами і викладачами Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ifds.org.ua/component/content/article/2/2474-blazhennishyj-svjatoslav-shevchuk-pro-sekuljaryzaciju.htm>

102. Каспер В. Бог Иисуса Христа / В. Каспер. [Пер. с нем.] – М. : Библиейскобогословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 462 с.

103. Катехизм Католицької Церкви. (Затверджений Іваном Павлом II), 1992 р. – Видання Синоду Української Греко-Католицької Церкви – Жовква : Місіонер, 2002. – 772 с

104. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви "Христос – наша Пасха". – Львів: Свічадо, 2011. – 333 с.

105. Кияк С. Другий Ватиканський собор і релігійно-суспільні проблеми сучасності / Святослав Кияк. – Львів: Місіонер, 2011. – 304 с.

106. Кияк С. Засади та історія становлення соціального вчення Українського католицизму / Святослав Кияк // Українське релігієзнавство. – №1(33). – 2005. – С. 87 - 98.

107. Коваль М. Екологія душі як чинник діяльності людини / Отець Михайло Коваль // Матеріали наукової конференції "Духовність як складова

сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний, еколого-економічний і мистецький аспект". – Львів : Б.в., 2008. – С. 102 – 105.

108. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклик глобалізації / М. А. Козловець. – Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 558 с.

109. Компендіум соціальної доктрини // Папська рада "Справедливість і мир". – К. : Кайрос, 2008. – 549 с.

110. Корет Э. Основи метафізики / Э. Корет. [Перевод В. Терлецкого]. – К. : Тандем, 1998. – 246 с.

111. Костюк П. Нариси історії Вселенської церкви / П. Костюк. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2002. – 180 с.

112. Костюк П. Соціальна доктрина Церкви. Короткий нарис. Джерела – енцикліки – основні поняття / П. Костюк. – Львів-Івано-Франківськ-Тернопіль : Б.в., 1996. – 201 с.

113. Лев XIII. Енцикліка *Requiem Novarum* (Нові речі) / Папа Лев XIII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://sd.net.ua/2010/01/11/requiem_novarum.html](http://sd.net.ua/2010/01/11/requiem_novarum.html)

114. Лист до сімей святішого отця Івана Павла II. З нагоди року сім'ї 1994 року. – К. : Кайрос. Домініканське видавництво Київського Коледжу Католицької Теології св. Томи Аквінського, 1994. – 96 с.

115. Лук'янець В. С. Філософський постмодерн / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. – К. : Абрис 1998. – 352 с.

116. Лукас Лукас Р. Біоетика для кожного / Рамон Лукас Лукас. – Львів : Свічадо, 2007 – 176 с.

117. Луцький І. М. Релігієзнавство: проблеми і перспективи викладання / І. М. Луцький, В. Т. Андрушко, О. В. Огірко. – Львів : ЛЛЮ, 2011. – 360 с.

118. Майка Ю. Соціальне учинення католицької Церкви / Ю. Майка [Пер. с польського Гури А. В.]. – Рим-Люблин, 1994. – 438 с.

119. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд [Пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скуратова]. – М. : Логос, 2001. – 408 с.

120. Маритен Ж. Интегральный гуманизм / Ж. Маритен. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krotov.info/library/13_m/ar/iten_08.htm

121. Маритен Ж. Философ в мире / Ж. Маритен [Пер. Губмана В. Л.]. – М. : Высшая школа, 1994. – С. 79 – 81. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/library/13_m/ar/iten_04.htm

122. Маритен Ж. Знание и мудрость / Ж. Маритен. [Пер. Степачева Л.] – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.

123. Маркузе Герберт. Экология и социальная критика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aitrus.info/node/3326> <http://aitrus.info/>

124. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы / Г. Марсель [Перевод с фр. В. Бибикина]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/marsel_k/

125. Мартирологія українських церков: У 4-х томах. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Том II. Українська Католицька Церква. – Торонто. – Балтимор : Б.в., 1985. – 839 с.

126. Мельничук В. В. Антропогенний чинник у вирішенні екологічних проблем : філософсько-релігійний вимір / Вікторія Мельничук // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (Житомир, 19-20 травня 2011 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 251 – 252.

127. Мельничук В. В. Морально-релігійні аспекти глобальних екологічних проблем / Мельничук Вікторія // "Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі": Всеукраїнська науково-теоретична конференція, 23 листопада 2015 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Євенок О. О., 2015. – С. 225 – 227.

128. Мельничук В. В. Філософсько-релігійне осмислення антропогенного чинника виникнення і вирішення екологічних проблем / В. В. Мельничук // Вісник Житомирського державного університету. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Випуск 57. – С. 28 – 32.

129. Мережко О. Внесок Івана Павла II в розвиток католицької концепції міжнародного права / О. Мережко // Юридичний журнал. – 2009. – №12. – С. 45 – 57.

130. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944). У 2 т. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. II. – 570 с.

131. Монтескьє Ш. Л. О духе законів / Шарль Луї Монтескьє. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.

132. Москалик Я. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького / Я. Москалик. – Львів : Львівська Богословська Академія, 1997. – 127 с.

133. Мудрий Сафрон, владка ЧСВВ. Нариси історії Церкви в Україні. / Владика ЧСВВ Сафрон Мудрий. – Івано-Франківськ : Видавництво : Теологічно-катехитичного духовного інституту, 1999. – 120 с.

134. Муньє Э. Манифест персоналізму / Э. Муньє. – М. : Республика, 1999. – 580 с.

135. Мусієнко М. М. Екологія. Тлумачний словник / М. М. Мусієнко, В. В. Серебряков, О. В. Брайон – К. : Либідь, 2004. – 376 с.

136. Надольний І. Ф. Соціально-духовний світ особистості як феномен освіти / І. Ф. Надольний // Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: Монографія. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 352 с.

137. Надольний І. Ф. Філософія / І. Ф. Надольний. – К. : Вікар 1997. – 584 с.

138. Некрасова Н. А. Філософія техніки / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов. – Москва : МИИТ, 2010. – 164 с.

139. Новая философская энциклопедия. В четырех томах / Институт философии РАН. Научно-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 2010. – Т. II. – 360 с.

140. Огірко О. Співвідношення віри і розуму в науці Церкви / О. Огірко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Віра і розум. – К. : Б.в., – 2010. – С. 76 – 78.

141. Одум Ю. Основы экологии / Ю. Одум [Пер. с англ.]. – М. : Мир, 1975. – 740 с.

142. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды [Пер. с исп.; сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича]. – М. : Весь Мир, 1997. – С. 164 – 232.

143. Павло VI. Енцикліка *Humanae vitae* (Людське життя) / Папа Павло VI // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Вид-во ЛБА, 2002. – Т. II. – С. 45 – 73.

144. Павло VI. Енцикліка *Populorum Progressio* (Розвиток народів) / Папа Павло VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031

145. Папська рада Справедливість і мир. За кращий розподіл землі: виклик аграрної реформи. – Львів : Свічадо, 1998. – 67 с.

146. Папська Рада у справах сім'ї. Сім'я, подружжя та життя "на віру". // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Вид-во ЛБА, 2002. – Т. I. – С. 233 – 286.

147. Петришин Н. Є. Екологічна свідомість як необхідний чинник подолання екологічної та антропологічної кризи: погляд сучасних католицьких мислителів / Петришин Н. Є. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : "Видавництво "Гілея", 2016. – Вип. 104 (1). – С. 138 – 141.

148. Петришин Н. Є. Екологічні проблеми в осмисленні сучасних католицьких мислителів / Н. Є. Петришин // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія". Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог, випуск №11, 2014. – С. 122 – 130.

149. Петришин Н. Є. Католицька Церква в пошуках засобів реагування на негативні наслідки розвитку науки і техніки / Петришин Неоніла // Світогляд – Філософія – Релігія. Збірник наукових праць. – Випуск № 8. – Суми, 2015. – С. 207 – 215.

150. Петришин Н. Є. Філософські та теологічні розвідки аксіологічних наслідків науково-технічного поступу / Н. Петришин // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Випуск № 3 (75). – Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка 2014. – С. 39 – 42.

151. Петришин Н. Є. Філософсько-релігієзнавчі підходи до тлумачення взаємозв'язку християнської та екологічної етики / Петришин Н. // Міжнародний часопис Релігія та Соціум. – № 1-2. – Чернівці, 2015. – С. 298 – 302.

152. Печчеи А. Человеческие качества. / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.

153. Пій XI. Непорочне подружжя // Вибрані документи католицької Церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Вид-во ЛБА, 2002. – Т. I. – С. 39 – 103.

154. Післясинодальне Апостольське послання Святішого Отця Івана Павла II "Покликання і місія мирян". – Львів : Місіонер, 2006. – 80 с.

155. Поп Р. Штучне запліднення – панацея у випадку безпліддя? / Отець Роман Поп // Католицький часопис CREDO. – 2009(I). – №3. – С. 46 – 53.

156. Послання до молоді світу "З нагоди міжнародного молодіжного року" / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_letters/1985/documents/hf_jp-ii_apl_31031985_dilecti-amici.html

157. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру "Мир з Богом Творцем – мир із всім створінням" (1 січня 1990 року) / Папа Іван Павло II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acton.org/public-policy/environmental-stewardship/theology-e/roman-catholic-church-holy-see-environment>

158. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру (1 січня 1999р.) // Папа Іван Павло II на тему створіння та екології. – Івано-Франківськ : ІФТА 2006. – 100 с.

159. Послання папи Бенедикта XVI "Людська сім'я, спільнота миру" з нагоди XLI Всесвітнього дня миру // Відповідальність за створіння у вченні Папи Бенедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. Т. 2. / Заг. ред. Володимир Шеремета. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. – 128 с.

160. Послання Папи Івана Павла II до сімей // Послання Папи Івана Павла II. – Львів : Літопис, 2001. – С. 9 – 121.

161. Постанови Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що відбувся у м. Києві у днях 7-12 липня 2002 р. // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) // Джерела християнського суспільного вчення та служіння Т. 1. – Львів : УКУ, 2008. – 711 с.

162. Привітальне слово Архієпископа Львівського, владика Ігоря (Возняка) до учасників Міжнародної наукової конференції "Духовність як основа сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціальний, релігійний і мистецький аспект" // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Духовність як основа сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний і мистецький аспекти" (18–19 вересня 2008). – Львів, 2008. – 150 с.

163. Промова на Світовий День Миру (1 січня 2001) // Папа Іван Павло II на тему створіння та екології. – Івано-Франківськ : ІФТА, 2006, – С. 83 – 84.

164. Промова папи Бенедикта XVI до учасників пленарного засідання Папської Академії Наук // Відповідальність за створіння у вченні Папи

Бенедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. Т 2. / Заг. ред. Володимир Шеремета. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. – 128 с.

165. Промова папи Бенедикта XVI під час зустрічі з членами Генеральної Асамблеї ООН // Відповідальність за створіння у вченні Папи Бенедикта XVI: Екологічне вчення Церкви. Т 2. / Заг. ред. Володимир Шеремета. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. – 128 с.

166. Промови і проповіді, виголошені Святішим Отцем під час візиту на Україну 23-27 червня 2001 р. Інформаційно-аналітичний звіт Радіо "Воскресіння" // Агенція Релігійної інформації. Бюлетень. – 2001. – №6. – С. 23 – 28.

167. Радіо Ватикану. Голос Папи і Церкви у діалозі зі світом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.radiovaticana.va/news/2015/07/15/%D0%BF/1158595>

168. Ратцингер Й. Введение в христианство: Лекции об апостольском символе веры / Й. Рацінгер. – Брюссель: Foyer Oriental Chrétien, 1998. – 318 с.

169. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.

170. Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти: У 2-х т. – Львів : УКУ, 2000. – 348 с.

171. Рікер П. Память, история, забвение / Поль Рікер. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 547 с.

172. Рікер П. Передмова до "Становища людини" / Поль Рікер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duh-i-litera.com/peredmova-dostanovyscha-lyudyny/>

173. Розвиток релігійної філософської думки XIX-XX століть. Довідникові матеріали до курсу філософії для аспірантів та студентів природничих факультетів / Упорядн. Т. Д. Пікашова, О. Г. Охрименко. – К. :

Видавництво факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2013. – 180 с.

174. Розеншток-Хюсси О. Язык рода человеческого / Ойген Мориц Фридрих Розеншток-Хюсси [Пер. с англ. и нем.] – М.-СПб : Университетская книга, 2000. – 608 с.

175. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському Соборі / Владика Андрій Сапеляк. – Львів : Стрім, 1995. – 348 с.

176. Саух П. Ю. ХХ століття. Підсумки / П. Ю. Саух. – Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К. : МП Леся, 2009. – 284 с.

177. Священна конгрегація у справах доктрини і віри. "Donum vitae" (Дар життя) // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : ЛБА, 2002. – Т. 2. – С. 165 – 209.

178. Священна конгрегація у справах доктрини і віри. Декларація про скоєння абортів // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : ЛБА, 2002. – Т. 2. – С. 121 – 143.

179. Сгречча Є. Биоетика / Є. Сгречча, В. Тамбоне. – М. : Издательство Библиейско-Богословский институт св. Апостола Андрея 2001, – 414 с.

180. Сидоренко Л. І. Філософія сучасної екології : єдність наукових, етичних та філософських ракурсів / Л. І. Сидоренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eco.com.ua/content/filosofiya-suchasnoyi-ekologiyi-iednist-naukovih-etichnih-i-filosofskih-rakursiv>

181. Сингер П. Движение освобождения животных "Любить или убить?" / П. Сингер // Гуманитарный экологический журнал. – 2007р. – № 4. – С. 61 – 69.

182. Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер. – Киев : Эколого-культурный центр, 2002. – 136 с.

183. Сігов К. Опір "терористичній гіпотезі" про людину – лейтмотив філософії Ханни Арендт // Ханна Арендт. Джерела тоталітаризму / К. Сігов. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 534 – 539.

184. Сліпий Йосиф. Віра і наука / Патріарх Йосиф Сліпий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.obnova-ternopil.org.ua/index.php?Itemid=172&catid=80:dokumenty&id=314:virainauka&option=com_content&view=article

185. Соціальна доктрина Церкви. Короткий огляд документів // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів : Свічадо, 1998. – 300 с.

186. Стадник М. М. Особливості релігійного пізнання / М. М. Стадник, О. Р. Титаренко // Вісник Черкаського університету. Сер. Філософія. – 2013. – № 31 (284). – С. 124 – 131.

187. Стадник М. М. Ставлення християнства до науки / М. М. Стадник // Місце і роль Волині та Галичини в соціально-економічних, політичних і культурних процесах України: Зб. наук. праць. – Кременець, 2013. – № 6. – С. 126 – 135.

188. Стадник М. М. Трансформація взаємовідносин християнства і науки: релігієзнавчий аспект / М. Стадник // Культура і сучасність: Альманах. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – С. 48 – 55.

189. Суттнер Е. К. Церковні розколи і єдність Церкви / Ернст Кристоф Суттнер. – Львів, 2007. – 152 с.

190. Татранський Т. Філософія дару / Томаш Татранський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.polskieradio.pl/eo/print.aspx?iid=95711>

191. Терешкевич Г (сестра Діогена). Біоетика в системі охорони здоров'я і медичної освіти / Сестра Діогена, Галина Терешкевич. – Львів : Світ, 2008. – 344 с.

192. Тойнби А. Постижение истории. Сборник / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 580 с.

193. Тойнбі А. Осягнення історії / А. Тойнбі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forstudy.com.ua/content/view/1715/55/>

194. Томашевський Я. Людина, її гідність та покликання / Я. Томашевський. // Матеріали наукової конференції "Духовність як складова

сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний, еколого-економічний і мистецький аспект". – Львів : 2008. – С. 98 – 100.

195. Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса / Л. Уайт. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности [Пер. с англ. и франц. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева]. – М. : Прогресс, 1990. – 450 с.

196. Федорів О. Іван Павло II. Папа миру / О. Федорів, О. Михайлів. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – 96 с.

197. Фенно І. Співвідношення християнської та екологічної етики / І. Фенно // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Випуск 99. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010 р. – С. 34 – 37.

198. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи / М. Булатов, В. Загороднюк, К. Малеев, Л. Солонько. – Київ : Стилос, 2001. – 244 с.

199. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / В. І. Шинкарук, В. Г. Табачковський та ін. НАН України Інститут Філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Педагогічна думка, 2000. – 286 с.

200. Франциск. Енцикліка "Laudato si'" (Будь прославлений) / Папа Франциск. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=en&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fm.vatican.va%2Fcontent%2Ffrancescomobile%2Fen%2Fencyclicals%2Fdo>

201. Франциск. Енцикліка "Lumen Fidei" (Світло віри) / Папа Франциск. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2013/07/86757>

202. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.

203. Хабермас Ю. Техника и наука как "идеология": сбоник статей / Ю. Хабермас [Пер. с нем. М. Л. Хорькова; под ред. О. В. Кильдюшова]. – М.: Праксис, 2007. – 208.

204. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле – М. : КАМИ, 1994 – 188 с.

205. Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа. / [Упоряд. і наук. ред. М. Перун]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – 440 с.

206. Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів : 1993. – 552 с.

207. Ціннісні орієнтації: аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80 – 90-х років / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 207 с.

208. Шарден де Пьер Тейяр. Божественная среда / Тейяр Пьер де Шарден. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/25_sh/sha/sharden_07.htm

209. Шарден де Пьер Тейяр. Феномен человека / Тейяр Пьер де Шарден – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/shard01/>

210. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.

211. Шепетяк О. Антропологічні ідеї в новітньому богослов'ї німецькомовного простору // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 665-666. Філософія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. – С. 209 – 213.

212. Шепетяк О. Німецькомовна католицька думка другої половини ХХ століття / О. Шепетяк. – К. : УАР, 2014. – 346 с.

213. Шептицький Андрей. Як будувати рідну хату / Митрополит Андрей Шептицький. – Рим – Львів : Українська прес-група, 2013. – 48 с.

214. Шептицький А. Церква і суспільне питання / Митрополит Андрей Шептицький. Том II. – Львів : Свічадо 1999. – 546 с.

215. Шеремета В. Екологічне покликання християн у контексті глобалізації кризи природнього довкілля / Володимир Шеремета // Матеріали наукової конференції "Духовність як складова сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, релігійний, еколого-економічний і мистецький аспект". – Львів :2008. – С. 48 - 51

216. Шеремета В. Екологічний імператив у соціальній доктрині Католицької Церкви / Володимир Шеремета // Християнин і світ. –№ 2 (3), 2010. – С. 65 – 75.

217. Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту / Р. Шнакенбург. – Львів : Дух і Літера, 2005. – 340 с.

218. Шопенгауэр А. О четвероюком корне ... Мир как воля и представление. – Т. 1. Критика кантовской философии : Пер. с нем. / А. Шопенгауэр. – М. : Наука, 1993. – 672 с.

219. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – 672 с.

220. Яроцький П. Євроінтеграція чи єврорехристиянізація (або ж синтез секулярного і сакрального) / Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха, та ін. – Галич-Івано-Франківськ-Київ , 2011. – С. 8 – 15.

221. Яроцький П. Чи має сенс саме питання про сенс? / П. Яроцький // Людина і світ. – 1999. – № 2. – С. 9 – 13.

222. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: підручник / П. Яроцький. – К. : Кондор-Видавництво, 2013. – 442 с.

223. Ясперс К. Современная техника / К. Ясперс // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 119 – 121.
224. Aiken W. Zwierzęta i prawa. / W. Aiken // Etyka, 1980.– № 18, – S. 119 – 123.
225. Arkuszewski W. Heisenberg i wojna atomowa / W. Arkuszewski // Więź, 1981. – №1. – S. 127 – 130
226. Assmann Jan. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen / Jan Assmann – München : Beck, 1999. – 344 s.
227. Auer A. Umweltethik: Ein theologischer Beitrag zur ökologischen Diskussion / A. Auer. – Dusseldorf, 1985. S. 7.
228. Banka J. Filozofia techniki / Jozef Banka – Katowice: Slask, 1990. – 474 s.
229. Bociurkiw B. R. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950). / Bohdan Bociurkiw R. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton-Toronto, 1996. – 310 p.
230. Bonusiał ekologie w służbie demokracji. Narodziny zielonych na Ukrainie // Polska i jej wschodni sasiedzi. Pod redakcją Andrzeja Andrusiewiczza. Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszówskiego. – T. G. – Rzeszów, 2005. – S. 134 – 140.
231. Clark S. R. L. Prawa zwierząt // Etyka, 1980, – №18, – S. 77 – 86.
232. Dokument De iustitia in mundo [Електронний ресурс]: <http://www.kns.gower.pl/synod/iustitia.htm>
233. Encyclical Pope Leo XIII Graves de communi re [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_1-xiii_enc_18011901_graves-de-communi-re.html
234. Gephart Werner. Zur Bedeutung der Religionen für die Identitätsbildung / Werner Gephart / In: Gephart, Werner/Waldenfels, Hans (Hrsg.): Religion und

Identität: im Horizont des Pluralismus. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. – S. 233 – 266.

235. Herasymczuk A., o. Bojko B. Problem tolerancji w stosunkach kościołów katolickich i prawosławnych w warunkach globalizacji / A. Herasymczuk, o. B. Bojko // Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów, oficyna wydawnicza, z. 18, 2011. – S. 61 – 66.

236. Hoff C. Kilka refleksji moralnych o eksperymentowaniu na zwierzętach / C. Hoff // Etyka, 1980. – №18. – S. 63 – 76.

237. Jan Paweł II. Nauka Kościoła o grzechu pierwородnym / Pope Jan Paweł II // L'Observatorio Romano, 1986, – №19, – 15 – 16.

238. Joann Paweł II. Audiencje generalne / Pope Jan Paweł II // L'Observatorio Romano, 1984. – №9, – S. 14 – 16.

239. Joann Paweł II. Nauka w służbie pokoju / Pope Jan Paweł II // L'Observatore Romano, 1984. – №1-2, – S. 23.

240. Joann Paweł II. Rozwój technologiczny w świetle orądzia krzyża / Pope Jan Paweł II // L'Observatorio Romano, 1984. – №1-2. – S. 25 – 26.

241. Luxmoore, Jonathan, Babiuch, Jolanta. The Vatican and the Red Flag: the Struggle for the Soul of Eastern Europe. – London: Geoffrey Chapman 1999. – 351 p.

242. Maritain J. Pisma filozoficzne. / J. Maritain. – Kraków : Społeczny Instytut wydawniczy, 1988. – S. 409

243. Mażewski L. Kościół jako defensor civilitatis. / L. Mażewski. – Więż – Warszawa : księgowość. – №1, 1989. – S. 38 – 45.

244. Message of His Holiness Paul VI to Mr. Maurice F. Strong, Secretary-General of the Conference on the Environment/ Pope Paul VI – [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: [//w2.vatican.va/content/paul-vi/en/messages/pont-messages/documents/hf_p-vi_mess_19720605_conferenza-ambiente.html](http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/messages/pont-messages/documents/hf_p-vi_mess_19720605_conferenza-ambiente.html)

245. Nauka i technika a wiara. Praca zbiorowa. – Warszawa: Instytut Wydawniczy "PAX", 1969. – 180 s.

246. Octogesima adveniens. Apostolic Letter of Pope Paul VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens_en.html

247. Petryszyn N. Problemy ekologiczne w ujęciu współczesnych myślicieli katolickich / Neonila Petryszyn // Zbiór raportów naukowych. "Projekty naukowe". – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. "Diamond tradingg tour", 2015. – Gzść 6. – S. 34 – 39.

248. Pius XII. Encyclical Humani Generis / Pope Pius XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis.html

249. Potter V. R. Bioethics: Bridge to the Future. Englewood Cliffs, 1971. – 350 p.

250. Rusecki M. Wiarygodność chrześcijaństwa. / Marian Rusacki. – Lublin: Towarzystwo naukowe KUL, 1994. – 359 s.

251. Ryder D. R. Szowinizm gatunkowy czyli etyka w wiskcji // Etyka, 1980. – №18. – S. 39 – 47.

252. Singer P. Zwierzęta i ludzie jako istoty równe sobie / P. Singer P // Etyka, 1980. – №18, – S. 49 – 62.

253. Ślipko T. Bioetyka – najważniejsze problemy / Tadeusz Ślipko. – Kraków: Wydawnictwo PETRUS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [2008http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=pl&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fwww.opoka.org.pl%2Fbiblioteka%2F%2FFE%2Fbioetyka_petrus_03](http://translate.google.com/translate?hl=uk&sl=pl&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fwww.opoka.org.pl%2Fbiblioteka%2F%2FFE%2Fbioetyka_petrus_03)

254. Sollicitudo rei sociales Ojca świętego Jana Pawła II // Sollicitudo rei sociales, №12. – 1988. – S. 2

255. Tryliński J. W służbiewiary i społeczeństwa / J. Tryliński // Rzeczpospolita. – № 106. – 1988. – S. 32.

256. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) " The Earth Summit" in Rio de Janeiro 3-14 June 1992. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html>

257. Zachariusz Andrzej L. Kulturozofia / Andrzej Zachariusz L // Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej. 2000. – 329 s.

258. Zacher Lech. Myśliciele chrześcijańscy o technice i jej skutkach / Lech Zacher // Filozofowie o technice. Interpretacje dawne i współczesne.– Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – S. 216 – 249.